

habilitační práce

Přání a potřeby: architektura a bydlení pohledem středoevropské sociologické expertizy, 1945–1992

Hubert Kamil Guzik

habilitační práce

předložena na Českém vysokém učení technickém v Praze, Fakultě architektury
ke jmenování docentem pro obor Dějiny architektury a ochrana památek

Praha 2021

Prohlašuji, že jsem habilitační práci vypracoval samostatně, s využitím uvedených pramenů a literatury.

V Praze, 25. 10. 2021

Hubert Kamil Guzik

Abstrakt

Instrumentarium architekta a urbanisty, v první polovině 20. století čerpající mj. z poznatků demografie, hygieny a vědeckého řízení práce, se v období budování evropských *welfare states* rozrostlo o výzkumy přání a potřeb uživatelů architektury. V zemích reálného socialismu byl význam této architektonické demoskopie tím větší, čím víc zdejší obytné výstavbě scházely tržní korektivy. Následující práce rozebírá vybraná témata architektonicko-sociologické expertizy v Československu, Polsku a Německé demokratické republice. V pěti případových studiích osvětluje, jakým způsobem plánovači získávali informace o preferencích obyvatel a nakolik tyto poznatky zohledňovali během navrhování. Ačkoliv dějiny sociologie bydlení či urbánní sociologie tvoří v jistém smyslu jádro předkládaných statí, jejich hlavním záměrem zůstává takové (znovu)sepsání vybraných kapitol z dějin nejnovější středoevropské architektury, které by zohlednilo hlas všech aktérů zainteresovaných na vzniku obytného prostředí. Proto také klade důraz na aktéry, kteří neodmyslitelně patří do dějin architektury: zadavatele a uživatele architektonického díla.

Klíčová slova

architektura; hromadná bytová výstavba; sociální stát; demoskopie; uživatel; reálný socialismus, střední Evropa

Abstract

The architecture and urban design process, in the first half of the 20th century drawing on, among other things, demography, hygiene and scientific management, during the rise of European welfare states incorporated surveys identifying user wishes and needs. In socialist countries, the significance of such opinion polling was even greater as the local housing construction lacked a market corrective. The following thesis discusses selected topics of architectural and sociological expertise in Czechoslovakia, Poland and the German Democratic Republic. In five case studies, it sheds light on how planners identified residents' preferences and how those were reflected in architecture design. Although the history of sociology of housing and urban sociology forms in a sense the core of the following thesis, its main intention remains such (re)writing of selected chapters from the history of the post-war East Central European architecture that would take into account the voice of all actors involved in the built environment design process. Therefore, it emphasizes the actors that are an integral part of the history of architecture: the client and the user of the architectural work.

Keywords

architecture; mass housing; welfare state; opinion polling; user; Socialism; East Central Europe

Obsah

Architektura a bydlení pohledem středoevropské sociologické expertizy (komentář k souboru vědeckých prací)	
Úvodní poznámka	... 11
Nástin témat sociologické expertizy bydlení v Československu, Německé demokratické republice a Polsku za reálného socialismu	... 15
Soubor vědeckých prací	
Plánovači, sociologové a průzkumy veřejného mínění	... 43
Ekonomie času, nebo kooperace?	... 63
Lidové mínění, glasnost' a soutěž na dostavbu pražské Staroměstské radnice	... 71
Participace pro novou demokracii	... 89
O kultuře protislужby	... 101
Výběrová bibliografie	... 111

**Architektura a bydlení pohledem středoevropské sociologické expertizy (komentář
k souboru vědeckých prací)**

Úvodní poznámka

Historik idejí Jacob Burckhardt v *Kultuře renesanční doby v Itálii* referoval o dopisu, v němž Petrarca vylíčil ctnosti ideálního vladaře: „*Kníže má (...) o vše se starati: kostely a veřejné budovy stavěti a udržovati, o místní policii pečovati, ba i zakázati lehání vepřů po ulicích, neboť podívaná jest neutěšená, cizím protivná a koním nebezpečná; mimo to močály vysoušeti a bdíti nad obilím a vínem; nechat jest dále přísně spravedlivým a daně nechť tak vypisuje, aby lid poznal jejich nutnost; i to, že panovníkovi jest nemilo sahati do cizích pokladen; nechť podporuje ubohé a nemocné, nechť věnuje vynikajícím učencům ochranu i osobní styk v předpokladu, že oni postarají se, aby sláva jeho v potomstvu nezanikla.*“¹

Odkaz na průkopnickou práci švýcarského historika kulturního mecenátu se může v kontextu dějin středoevropské obytné architektury druhé poloviny 20. století zprvu zdát nepatřičná. Má nicméně dobrý důvod. Není snad nutné připomínat, že zadavatel uměleckého či architektonického díla, Hirschfeldův *Auftraggeber*,² Haskellův *patron*,³ anebo jakkoli pojímaný individuální či kolektivní mecenáš⁴ jsou dnes klíčovými aktéry, jejichž motivace, cíle, aktivity a vliv zajímají historiky umění. Ať už je umění vnímáno spíše jako následek interpersonálních relací, anebo více jako projev fungování institucí či působení společenských skupin či dokonce tříd, bez zadavatele se dějiny umění neobejdou. Pro pozornost, kterou v následující práci věnujeme demoskopickým výzkumům názorů, přání a potřeb uživatelů architektury, lze najít podporu v tradici dějin umění, které sociokulturní profil a psychologické motivace zadavatelů antické, středověké či novověké architektury rovnou neodsouvají do oblasti sociologie umění. Historici umění vědí, že hodnotové systémy mecenášů se utvářely v křehké rovnováze s jejich společenským statutem, prostředím, „*mírou identifikace se společností*“⁵ příjmovou hladinou, momentální životní situací, že mecenáše ovlivňovaly takové jevy jako například móda. Obdobné faktory utvářely i vzájemnou interakci veřejného mínění a architektury reálného socialismu.

V době hybridní demokracie třetí československé republiky, a stejně tak během reálného socialismu, byl přímý vliv obyvatelů a uživatelů na podobu obytné architektury jen omezený. Stavebníkem a zadavatelem vystupujícím jejich jménem byl zpravidla stát, jednajícím prostřednictvím různých organizací na něj přímo napojených. Dokonce i v případě individuální výstavby rodinných domů byla role státu – jakožto tvůrce právního rámce a institucionálně-ekonomických mechanismů jednání – klíčová. Stát tak v období 1945–1989 vystupoval jako ústřední plánovač, hlavní zadavatel, ba dokonce i jako hlavní mecenáš architektury. Soudím, že v Petrarkově a Burckhardtově popisu úkolů panovníka můžeme shledat volnou, možná až literární paralelu s úkoly, které na sebe po druhé světové válce vzaly vlády těch evropských zemí, v nichž se prosadil model *welfare state*. *Welfare state* – ať už ve své východní či západní variantě – spojoval vysokou míru regulace ekonomiky se závazkem „*zajištění základního životního standardu svých občanů*“.⁶ V kontextu Petrarkova dopisu zde tak nelze nezmínit Burckhardtův komentář o „*čistě moderní fikci o všemocnosti státu*“.⁷

¹ Jakub [Jacob] Burckhardt, *Kultura renesanční doby v Itálii, Díl I.*, přel. K. Kovář, Praha 1912, s. 13.

² Peter Hirschfeld, *Mäzene: die Rolle des Auftraggebers in der Kunst*, München 1968.

³ Francis Haskell, *Patrons and painters: a study in the relations between Italian art and society in the age of the baroque*, London 1963.

⁴ Michael Baxandall, *Painting and experience in fifteenth century Italy: a primer in the social history of pictorial style*, Oxford 1972.

⁵ Jerzy Woś, Mechanizm kształtowania socjalistycznego modelu konsumpcji, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* XL, 1978, č. 4, s. 179–194.

⁶ K definicím sociálního státu viz Jakub Rákosník, Sociální stát jako kategorie výzkumu historické sociologie, *Historická sociologie* I, 2009, č. 1, s. 65–79.

⁷ Burckhardt, *Kultura renesanční doby...*, op. cit., loc. cit.

Následující práce sbírá autorovy publikované a do tisku přijaté stati, které popisují, jak v období budování *welfare state* za třetí republiky, v reálně-socialistické éře „*nedonošeného sociálního státu*“⁸ a v době raně-kapitalistické dekonstrukce *ancien régime* stát jako ústřední plánovač architektury získával informace o preferencích, přáních a potřebách obyvatel. Následující texty ukazují, jakým způsobem tento zadavatel zjišťoval „*názory prostého člověka*“, jak poznával „*hlubinu lidové moudrosti, z níž čerpali již slavní čeští králové, chodíce v přestrojení mezi své poddané*“.⁹ Texty popisují, jak ústřední plánovač hledal a ověřoval legitimitu svých kroků, jak balancoval mezi společenskou objednávkou a ekonomickými možnostmi, mezi reálnými či imaginárními potřebami a fikcí o své všemocnosti.

Zprostředkovateli hlasů obyvatelů a uživatelů architektury, těmi, kdo ony hlasy tlumočili architektům a ústřednímu plánovači, byli zpravidla sociologové. Jádro následující práce se proto věnuje rozboru architektonicko-sociologické expertizy. Hlavní téma zde tvoří funkční a prostorové uspokojení potřeb a přání uživatelů prostřednictvím nové (sídlištní) výstavby. O něco méně pozornosti věnujeme sociálním a kulturním aspektům socialistického životního slohu a jejich vztahu se sociální stratifikací. Přesto neopomíjíme otázku lokálních komunit a sousedství, jež je pro historický a dnešní architektonický diskurz mimořádně významná. Kromě expertních rozborů nových sídlišť připomínáme také průzkumy z pomezí expertizy a vědeckého bádání, které na sklonku státního socialismu zkoumaly vnímání města jakožto sociálně-kulturního fenoménu ve vztahu k proměně hodnotových žebříčků veřejnosti a kulturních vzorců jejího chování.

Práce se zabývá expertizou a jen okrajově přihlíží k vývoji akademické sociologie bydlení, architektury či města. Byť je hranice mezi oběma polohami sociologie bydlení v socialistických zemích často sotva zřetelná, lze říci, že podle úmyslu ústředního plánovače měla expertiza sloužit jako přímý podklad programům obytné výstavby či městského plánování. Za tím, že se reálně socialistická praxe této ideální představě vzdalovala, stál fakt, že definování společenské poptávky vstupovalo do obvykle nerovné hry s ekonomickou bilancí, tj. s omezenými možnostmi ústředního plánovače. Ptali-li se socialističtí sociologové příležitostně svých respondentů na ekonomicky nesplnitelná přání a představy, zpravidla připomínali, že se sociologie ocitá ve vztahu k obytné výstavbě ve dvojí, někdy až protikladné poloze. Připomínali, že sociolog je nejen expertem, ale také vědcem a „*nemůže být úkolem vědy získat lidi k určitému typu domu*“.¹⁰

Následující práce sestává ze dvou základních částí. První (komentář k souboru vědeckých prací), jejíž součástí je i tato úvodní poznámka, přináší především chronologicko-problémový nástin sociologické expertizy bydlení v Československu, Německé demokratické republice a Polsku za reálného socialismu. Druhá část sestává z pěti kapitol.¹¹ V první popisujeme prehistorii architektonické demoskopie v krátkém období třetí republiky. Zajímají nás přitom dobové metody zjišťování názorů veřejnosti, dopad těchto názorů na ambiciózní programy obytné výstavby a v neposlední řadě váhavá reakce architektů, kteří si na jedné straně uvědomovali nutnost jakési demokratizace projektování, a na straně druhé zpochybňovali kompetence laiků v urbanistických a architektonických otázkách. Druhá

⁸ Anglický obrat „*premature welfare state*“, s nímž přišel maďarský ekonom János Kornai, odkazoval na disproporci mezi ambicemi státu a ekonomickými možnostmi jejich uspokojení. Srov. János Kornai, Editorial: reforming the welfare state in postsocialist societies, *World Development* XXV, 1997, s. 1183–1186.

⁹ Josef Kopta, Fašismus nařizuje – demokracie se ptá, *Veřejné mínění* I, 1946–1947, č. 1, s. 3.

¹⁰ Elisabeth Pfeil (ed.), *Die Wohnwünsche der Bergarbeiter: soziologische Erhebung, Deutung und Kritik der Wohnvorstellungen eines Berufes*, Tübingen 1954, s. 13.

¹¹ Jednotlivé kapitoly tvoří autorovy publikované statě či texty přijaté k publikaci (články v odborných časopisech, kapitoly či podkapitoly knih). Oproti zveřejněné verzi jsem pro potřeby této práce provedl drobné ediční úpravy, spočívající především v přizpůsobení poznámkového aparátu u textů vyňatých z většího celku a v drobných jazykových korekturách.

kapitola vykračuje mimo vytýčený teritoriální rámec překládané práce: případová studie moskevského Domu nového životního slohu (1965–1971) osvětluje, nakolik se v architektuře socialistických zemí šedesátých let propojovala či lépe řečeno střetávala architektonická demoskopie a politicko-ideové představy o nástupu vědeckotechnické revoluce. Sovětský příklad plasticky ukazuje procesy a témata, jejichž intenzivní ozvěny najdeme i v československém prostředí. Třetí kapitola popisuje složitý příběh soutěže na dostavbu pražské staroměstské radnice z roku 1987, a především vypjatých odsudků moderní architektury, které zazněly při příležitosti lidového hlasování nad soutěžními návrhy. Tato kauza – dějinami architektury tradičně vnímána jako generační střet socmodernistů a postmodernistů – nám slouží k představení debaty mezi veřejností a architektky v politizující se atmosféře konce osmdesátých let. V kapitole čtvrté se poohlídíme po důvodech, proč se architektonická participace hned po sametové revoluci, v období budování nové demokracie, prosazovala překvapivě pomalu. A konečně kapitola pátá upozorňuje na dopady bujení šedé ekonomiky a tzv. amorálního familismu na síť aktérů angažovaných na vzniku architektury na různých úrovních – počínaje výstavbou rodinných domů a konče plánováním a realizací reprezentačních *staveb socialismu*. Touto statí se snažíme poukázat na některé sociální jevy sklerotického období státního socialismu, jež oficiální sociologicko-architektonické expertize zhusta unikaly.

Byť sociologie bydlení či urbánní sociologie tvoří v jistém smyslu jádro předkládaných statí, není mým cílem sepsat syntetické dějiny těchto dvou oborů. Následující texty představují spíše pokus o takové (pře)psání vybraných kapitol z dějin nejnovější střeoevropské architektury, v němž by zazněl hlas všech aktérů, všech zainteresovaných na vzniku architektonického díla a hlavně všech, kdo vznik tohoto díla legitimizují. Zatímco anglosaské dějiny architektury,¹² dějiny architektury francouzské¹³ a západoněmecké¹⁴ se bytovým preferencím občanů, dopadu těchto preferencí na programy výstavby ve *welfare states*,¹⁵ a dějinami architektonické participace zabývají dlouhodobě, v českém prostředí poznámky na toto téma zaznívají zatím spíše příležitostně, na okraji hlavního výkladu.¹⁶ Nutno přitom podotknout, že dohledání obrovského množství materiálu, které po sobě zanechala architektonická demoskopie, jeho kritické zhodnocení a spojení narativu, který se z něj vyjevuje s narativem dějin nejnovější architektury, daleko překračuje možnosti jednoho badatele. Nicméně už vzhledem k dnešnímu zájmu architektů o otázky uživatelské participace by si téma v budoucnu zasloužilo systematictější průzkum, provedený pokud možno mezioborovým týmem historiků architektury, obecných dějin a sociologie.

¹² Alan Lipman, Professional ideology: the architectural notion of 'user requirements', *Journal of Architectural Research*, Vol. 5, No. 2, August 1976, s. 12–27.

¹³ Kenny Cupers, *The social project: housing postwar France*, Minneapolis 2014.

¹⁴ David Kuchenbuch, *Geordnete Gemeinschaft, Architekten als Sozialingenieure: Deutschland und Schweden im 20. Jahrhundert*, Bielefeld 2010.

¹⁵ Mark Swenarton – Tom Avermaete – Dirk van den Heuvel, *Architecture and the welfare state*, London – New York 2015.

¹⁶ Srov. Lucie Zdražilová, Sociologie bydlení v padesátých letech, in: Igor Janovský – Jana Kleinová – Hynek Strítěnský (edd.), *Věda a technika v Československu v letech 1945–1960*, Praha 2010, s. 151–169. — Markéta Žáčková, „Byl sice jistý plán...“: Výzkumný ústav výstavby a architektury (VÚVA) a experimentální výstavba přelomu padesátých a šedesátých let dvacátého století, *Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny* 17, 2014, s. 21–49. — Rostislav Švácha, Sídliště socialistického realismu, in: Lucie Skřivánková et al., *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989* (kat. výst.), Praha 2017, s. 62–77. — Eva Novotná, *Česká bytová výstavba 1958–1970*, disertační práce FF UK 2018. — Ivana Balgová et al., *Jak si přáli bydlet naši pracující?: program a anotace konference: sociologická expertiza a bytová výstavba 1945–1989*, Praha 2020. — Tématu se bude také věnovat připravované tematické číslo časopisu *Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny* (s názvem „Architektura a hlas lidu“), č. 31/2021; autor této práce je hostujícím editorem tohoto čísla.

Nástin témat sociologické expertizy bydlení v Československu, Německé demokratické republice a Polsku za reálného socialismu

Padesátá léta: složitá kontinuita

Recentní česká historiografie úspěšně zpochybňuje ty názory, „jež komunistickou diktaturu pojímají jako ideologický a mocenský monolit, v němž proti aktivním představitelům moci stojí pasivní a ovládaná společnost“.¹⁷ Šedesátá, sedmdesátá a osmdesátá léta se v tomto pohledu jeví jako období rozostřování hranic mezi vládnoucími elitami a ovládanými masami, období, v němž politická rozhodnutí vycházela mj. z lobbystických tlaků a expertních poznatků. Historici, kteří poukazují na expertní rys vládnutí v socialistickém Československu od konce padesátých let, zpravidla hovoří o silné prvorepublikové tradici technokratického myšlení,¹⁸ zatímco éru stalinismu z velké části nechávají stranou.

Srovnáme-li stalinismus s pozdějšími etapami státního socialismu, nepochybně zjistíme, že v něm převládalo přísně direktivní politické rozhodování. Nieméně detailní pohled na stredoevropskou obytnou výstavbu tohoto období nás nutí klást si otázku po kontinuitách expertního architektonického diskurzu. Za eklektickými fasádami ansámbků první poloviny padesátých let se skrývaly zpočátku nesmělé experimenty s prefabrikací a konstrukčními systémy¹⁹ a také sociologicko-architektonické rozborby bytových přání a spokojenosti s novou výstavbou. Navzdory ideologicko-politickým odsudkům empirické sociografie a paralýze demoskopie probíhaly tyto výzkumy ve všech stredoevropských sovětských satelitech, byť jejich intenzita byla v Československu a Německé demokratické republice poněkud nižší než v Polsku.²⁰ Pozornost cílila na obnovu válkou poničených metropolí a – vzhledem k prosazování industrializace na úkor individuální spotřeby – také na otázky osídlení v průmyslových centrech. V Polsku se těmto tématům obšírně věnoval Ústav bytové výstavby (Instytut Budownictwa Mieszkaniowego, IBM), jenž programově a částečně i personálně navázal na předválečné zkušenosti levicového Varšavského bytového družstva (Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa). Výzkum aspektů „ekonomicko-sociálních v oblasti plánování, výstavby a provozu sídlišť“ mu přímo ukládalo opatření ministra stavebnictví z července 1949.²¹ V Československu, po nuceném útlumu empirické sociologie a demoskopie zkraje padesátých let, přistoupil k několika sociologicko-architektonickým anketám Výzkumný ústav výstavby a architektury (VÚVA).²² Od roku 1951 propojil koncepční práce nad směrnými plány bytů se sociologickými šetřeními také Ústav vývoje

¹⁷ Matěj Spurný, *Most do budoucnosti: příběh města na severu Čech jako studie proměn socialistické modernity, Soudobé dějiny XXII*, 2015, č. 1, s. 30–79.

¹⁸ K tomu naposledy: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019. — Vítězslav Sommer et al., *Řídit socialismus jako firmu: technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*, Praha 2019.

¹⁹ K prefabrikaci viz aspoň: Kimberly Elman Zarecor, *Utváření socialistické modernity: bydlení v Československu v letech 1945–1960*, Praha 2015. — Lucie Skřivánková et al., *Paneláci 1: padesát sídlišť v českých zemích* (kat. výst.), Praha 2016. — Lucie Skřivánková et al., *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989* (kat. výst.), Praha 2017. — Dita Dvořáková – Hubert Guzik – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu: 1945–1948, 1989–1992*, Praha 2019.

²⁰ Jak konstatoval Jiří Musil v kontextu celého socialistického období, „nejsilnější postavení měla v regionu polská sociologie“ bydlení a města a ta také nejsilněji těžila z předválečných tradic. Jiří Musil, *Proměny urbánní sociologie ve Spojených státech a Evropě 1950–2000, Sociologický časopis XXXIX*, 2003, č. 2, s. 137–168.

²¹ Zarządzenie ministra budownictwa z dnia 29 lipca 1949 r. o utworzeniu Instytutu Budownictwa Mieszkaniowego, *Monitor Polski* 1949, nr 49, poz. 687, s. 4. <http://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP19490490687>. Instituce následně fungovala jako Instytut Gospodarki Mieszkaniowej a Instytut Kształtowania Środowiska.

²² K dějinám ústavu v padesátých letech srov. Jan Zikmund, *Hledání univerzality: kontexty průmyslové architektury v Československu 1945–1992*, Praha 2020.

pozemního stavitelství (Institut für Ausbautechnik im Hochbau) stavební fakulty drážďanské techniky.²³

Od počátku státního socialismu se architekti potýkali s problémem, jak definovat minimální bytový standard. Při ohledávání jeho hranic se opírali o předválečný konsenzus, jenž vykrytalizoval v transnacionálním prostředí Mezinárodní federace pro bytovou péči a stavbu měst (IFHTP)²⁴ a zčásti také Mezinárodních kongresů moderní architektury (CIAM), a který vycházel hlavně z poznatků hygieny, demografie a vědeckého řízení práce.²⁵ Socialistický bytový standard musel zároveň respektovat ekonomické možnosti státu, který se stával fakticky monopolním stavebníkem. Proto také se česká kniha *Typové byty a jejich obyvatelé* z roku 1956 ptala, zda „[j]e pravda, že obyvatelé jsou nespokojeni s velikostí typových bytů a že jedinou cestou k nápravě je zvyšování plošného standardu?“²⁶ Sociologické ankety měly vlastně ověřit, nakolik byla železná logika účetní bilance akceptovatelná pro městské obyvatelstvo. Východoněmečtí experti připomínali, že „úspornost má přece své meze“ a to, „že by se budoucí obyvatel měl ve svém bytě cítit dobře“, se již v počátcích státního socialismu stalo argumentem proti přehnané ekonomizaci výstavby. Názory veřejnosti začaly být – aspoň v deklarativní rovině – prezentovány jako proměnná, které je při plánování a navrhování nutno přisuzovat „stejný význam“ jako otázkám stavebním²⁷ a „technicko-ekonomickým“.²⁸

Pod pojmem bytové potřeby se v raných padesátých letech neskrývaly partikulární požadavky uživatele toho kterého bytu, ba ani požadavky konkrétních rodin či domácností, které jinak tvořily základní statistickou jednotku.²⁹ Experti, a to bez ohledu na politický režim, v němž pracovali, podrobovali v počáteční fázi sociologie bydlení názory obyvatel jakési filtraci, oddělovali „mezi domnělou potřebou, správně míněnou potřebou a konečně skutečnou potřebou“,³⁰ což rozsáhle rozebíráme v první kapitole této práce. Podstatu průzkumů tvořilo posouzení, co – slovy socioložky Elizabeth Pfeil z dortmundské univerzity – v názorech veřejnosti „je podložené“, a co naopak „založené na nevědomosti a předsudku“.³¹ Pozorování *faktického* stavu bydlení expertům zároveň umožňovalo korigovat požadavky přicházející od obyvatel.³² Průzkumy, ať už ty na Východě, či ty na Západě, neměly vést k přetavení všech přání do architektonické realizace: zejména zpočátku nešlo o „přizpůsobení se požadavkům individuálního uživatele, nýbrž nalezení průměru masové potřeby“.³³ Jak v roce 1962 připomínala socioložka z IBM Wanda Czeczterda „[j]e důležité rozlišovat mezi bytovými potřebami subjektivní povahy, které jednotlivci pocítují individuálně a které zrcadlí jejich preference a přání, a potřebami objektivní povahy, definovanými a

²³ ~, Beiträge zur Entwicklung von Wohnungstypen: Vorbemerkungen, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Hochschule Dresden* III, 1953/1954, č. 1, s. 33.

²⁴ Hubert Guzik, Experti o bydlení: mezinárodní bytový kongres v Praze, in: Dagmar Černoušková et al., *Jak jsme chtěli bydlet: bytová politika Československa 1918–1938* (kat. výst.), Praha 2018, s. 38–45.

²⁵ Mauro F. Guillén, *The Taylorized beauty of the mechanical: scientific management and the rise of modernist architecture*, Princeton [2006].

²⁶ Karel Kopp et. al., *Typové byty a jejich obyvatelé: výsledky a rozbor dotazníkové ankety*, Praha 1956, s. 9.

²⁷ Gottfried Heinicke, Hinweise und Vorschläge zur Typenentwicklung, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Hochschule Dresden* III, 1953/54, č. 1, s. 33–37.

²⁸ Aleksander Matejko, Socjologiczne aspekty budownictwa mieszkaniowego: przegląd problematyki i badań, *Przegląd Socjologiczny* XII, 1958, s. 72–122.

²⁹ K rozsáhlému rozboru dobového chápání pojmu ‚bytová potřeba‘ antropology, ekonomy a sociology srov. např. Jiří Musil, *Sociologie bydlení*, Praha 1971, s. 43 a násl.

³⁰ Pfeil (ed.), *Die Wohnwünsche...*, op. cit., s. 17–18.

³¹ *Ibidem*, s. 16.

³² Eva Librová – Jaroslav Klofáč – Karel Brix, *Jak bydlet: zkušenosti z průzkumu nových sídlišť*, Praha 1961.

³³ Stanisław Tołwiński, *Planowanie i rozbudowa mieszkań robotniczych*, Warszawa 1936, cit. za: Matejko, *Socjologiczne aspekty...*, op. cit.

přijímanými na základě společensky uznávaných norem, určujících hladinu uspokojování bytových potřeb (např. stavební standardy).³⁴

K lepšímu pochopení tohoto principu filtrace, charakteristického pro sociologicko-architektonickou expertizu období *organizované modernity*,³⁵ nám pomohou úvahy socialistických ekonomů. Ti při rozboru faktorů rozhodných pro státní investiční politiku rozlišovali „*cíle individuální, cíle sociální a cíle ústředního plánovače*“. Onen ústřední plánovač měl balancovat mezi individuálními a společenskými zájmy „*vycházejí ze základny výrobních sil, kterou disponoval*“.³⁶ Architektonicko-sociologická expertiza si v tomto rozhodování nárokovala významné místo: měla syntetizovat a objektivizovat přání individuálních spotřebitelů a přetvářet je na celospolečenské priority. Architekti jakožto ti, kdo s pomocí sociologů chtěli definovat sociální potřeby, se také zcela nepřekvapivě ocitli ve střetu s *výrobní základnou* – kterou v období stalinismu ztělesňovaly stavební podniky a od šedesátých let tolik proklínané panelárny.³⁷ Do jisté míry podobně tomu bylo i v těch západních zemích, které od čtyřicátých do sedmdesátých let realizovaly rozsáhlé sociální programy obytné výstavby. Jak upozorňovala Elisabeth Pfeil: „*Ten, kdo se musí vypořádat se všemi předpisy a ekonomickými omezeními, prohlásí, že se sociologovi snadno řekne: přát si, i pro ostatní, je levné. Naše požadavky musí být samozřejmě v souladu se skutečnými podmínkami a „projit procesem ekonomického ověření“. Musíme počítat s ekonomickými a technickými možnostmi a nemožnostmi. Proti čemuž se nicméně bouříme, je, že bychom měli jen tak bez dalšího nechat plánovací program určovat pouze skrze předpisy a dané standardy.*“³⁸

Architektovi období sorely měly *objektivizované* potřeby jednotlivých sociálních vrstev či tříd pomoci odhlídnout od osobních preferencí a – překvapivě stále v duchu funkcionalismu – umožnit zvolit z nabízejících se variant dispozičního řešení to optimální. Zároveň vědomí o různorodosti individuálních přání mělo architekta vést k tvůrčímu výkladu platné typologie a také inspirovat k drobným nestandardním řešením, která by i v nuzných padesátých letech dokázala „*zajistit pohodlí a obyvatelnost*“ bytů.³⁹ Sociologické výzkumy se tímto jeví jako – zpočátku pravda velmi nesmělý – nástroj obhajoby uživatelských kvalit bytů proti tomu či onomu slohovému architektonickému obalu. Už kolem roku 1952 najdeme věcné, na průzkumech názorů nájemníků založené výtky na adresu těch obytných komplexů, které ještě na sklonku předchozí dekády usilovaly o modernistickou monumentalitu, aniž by přitom dbaly na obyvatelnost bytů. Provozně-dispoziční nedostatky se uživatelům (a sociologům, kteří jejich hlasy tlumočili) jevíly zpravidla jako následek přepjatého „*hledání uměleckého výrazu*“.⁴⁰ Nešlo ovšem o ideologické odsudky kosmopolitního formalismu, jinak běžné v rétorice sorely. Kupříkladu na varšavském sídlišti Młynów tvořili početnou skupinu nespokojenci, v jejichž bytech umístil architekt dva sloupky místo dveří mezi obývacím pokojem a předsíní.⁴¹

³⁴ Wanda Czezerda, Warunki i potrzeby mieszkaniowe pracowników Fabryki Samochodów Osobowych w Warszawie, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* XXIV, 1962, č. 2, s. 245–268.

³⁵ Peter Wagner, *A sociology of modernity: liberty and discipline*, London – New York 2003.

³⁶ Woś, *Mechanizm kształtowania...*, op. cit.

³⁷ Silná *path dependence* reálně-socialistického státu v oblasti obytné výstavby způsobila, že se socioekonomická otázka po tom, jak „*jednou přijaté standardy mají tendenci rozvíjet kolem sebe sféru nepominutelných zájmů, jako jsou organizované stavební živnosti a výrobci materiálů, a že následkem toho se místo pokroku v obytné výstavbě staly překážkami takového pokroku*“ nedočkala širší odborné reflexe. Citovaný postřeh formuloval už ve čtyřicátých letech americký sociolog Louis Wirth, *Housing as a field of sociological research*, *American Sociological Review* XII, 1947, č. 2 (April), s. 137–143.

³⁸ Pfeil (ed.), *Die Wohnwünsche...*, op. cit., s. 18.

³⁹ Heinicke, *Hinweise und Vorschläge...*, op. cit.

⁴⁰ Wanda Litterer, *Nowe osiedla mieszkaniowe i ich mieszkańcy*, Warszawa 1952, s. 51.

⁴¹ *Ibidem*, s. 80.

Zásadnější rozpor s architektonicko-urbanistickými axiomaty socialistického realismu najdeme mezi řádky anket týkajících se preferovaného typu domu a místa bydlení. Lze z nich vyčíst, že se plánované ansámby nových socialistických měst a monumentální velkoměstské čtvrti zpočátku nestrefily do přání budoucích obyvatel, z nichž většina toužila po domku na předměstí, případně jen opatrně připouštěla bydlení v nízkopodlažních domech v otevřené zástavbě. Konflikt mezi budoucí realitou socialistických měst, jejichž centra měla obsadit bloková zástavba, a sociální realitou lidových přání byl natolik silný, že se drážďanský sociolog Hellmuth Hempel cítil nucen požadavky veřejnosti označit za „méně naléhavé než ty, jež se týkají návrhu bytů“. Jak argumentoval Hempel: „Umístění našich budoucích bytů především v místě odklizených nebo stále ještě nevyklizených ruin našich velkoměst obvykle není urbanisty zpochybňováno, a tudíž prostor pro přání ohledně umístění a prostředí bytu musí zůstat omezený“.⁴²

Silná preference bydlení v nízkopodlažní zástavbě na předměstích – patrná z anket, jež probíhaly už ve čtyřicátých letech naskrz Evropou – během sorely neoslabovala. V jejím expertním výkladu, a snad i v hlasech budoucích uživatelů *socialistických* sídlišť, se až překvapivě často opakovaly argumenty převzaté ze slovníku Athénské charty či reformátorů bydlení počátku 20. století. Zatímco Hellmuth Hempel psal o touze lidí „po *světle, vzduchu a slunci*“⁴³ stejné požadavky najdeme v anketách švédského Výzkumného ústavu domácnosti (Hemmens forskningsinstitut, HFI) z let 1951–1954 a v mnohých dalších západoevropských šetřeních.⁴⁴ Ve střední Evropě se sice poukazovalo na to, že odpor proti vícepodlažním „činžákům“ byl slabší u těch, kteří už měli možnost si je vyzkoušet, a že tzv. pracující inteligence či domácnosti s výdělečně činnými manželi tento typ bydlení neodmítaly tak silně jako obyvatelé původem z venkova. Zdá se nicméně, že v očích veřejnosti stále ještě nedokázaly víze nových sorealistických měst překrýt reformisticko-avantgardní představu o kapitalistickém velkoměstě jakožto místě nehygienickém, hlučném, nebezpečném a morálně škodlivém. Místě – nutno také dodat – kde se v padesátých letech stále ještě nedařilo zastřít všechny materiální a společenské následky války.⁴⁵ Uživatelský potenciál města jako by měl být teprve objeven: v počátcích padesátých let se ti, kdo jednoznačně preferovali bydlení v rodinných domcích na předměstí, zároveň neradi stěhovali zcela mimo katastr města, jelikož by to znamenalo, že se vzdávají *budoucích* výhod městského bydlení.⁴⁶ Expertní pohled období sorely tak zpravidla doplňoval laické představy o optimální poloze bydliště o konstatování, že návaznost bytu na nadřazené struktury sídliště, čtvrti či města je něčím, co uniká úsudku neodborníků a co lze zjistit pouze zprostředkovaně mapováním cest za prací, preferovaných míst nákupu či způsobů trávení volného času. Zatímco předpoklad, že by se při navrhování dispozic či vybavení bytů mělo přihlídnout k hlasům veřejnosti, si v raných padesátých letech pomalu razil cestu do architektonického uvažování, z urbanistické expertizy byl laický hlas i nadále povětšinou vyloučen. Podrobnější definice toho, které potřeby má zajistit byt a sídliště, a které by naopak měly převzít struktury celoměstského významu, začaly krystalizovat až v počátcích šedesátých let. Právě tehdy Wanda Czezerda upozorňovala také na už silnější posun v lidovém vnímání města, na to, že „proti pojmu města jako shluků velkých nepohodlných domů, zbaveného zeleně, halasného a hlučného, se jasně staví druhý stereotyp – města živého, rušného, města vysokých a velkých domů s dobře zásobenými obchody, vytvářejícího možnost zábavy v divadlech, kinech, cukrárnách“.⁴⁷

⁴² Hellmuth Hempel, Untersuchungen über die Wohnwünsche unserer Bevölkerung, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Hochschule Dresden* III, 1953/54, č. 1, s. 39–50.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Lennart Holm, *Familj och bostad: en redovisning av fem fältstudier i moderna svenska familjebostäder 1951–1954*, Stockholm 1955, s. 219.

⁴⁵ Marcin Zaremba, *Wielka trwoga: Polska 1944–1947: ludowa reakcja na kryzys*, Kraków 2012.

⁴⁶ Hempel, Untersuchungen über die Wohnwünsche..., op. cit.

⁴⁷ Czezerda, Warunki i potrzeby..., op. cit.

Sociologové se během střeoevropského stalinismu nemohli otevřeně ptát na to, jak masy hodnotí oktrojovaný eklekticismus. Zpřímá formulované kritické názory na formální aspekty sorely začali zprostředkovávat až po Chruščovově *kritice zbytečnosti* z prosince 1954 a čím blíže ke sklonku dekády, tím rozsáhleji, a často bez náležitého komentáře reprodukovali lidové odsudky *ozdobnictví*. Sociální fakt, že „[v]eřejné mínění stále naléhavěji požaduje po architektovi větší péči o uživatele, místo o tu či onu fasádu“,⁴⁸ architektům sice pomohl vypořádat se s rezidui sorely, zároveň však podkopával jejich postavení v turbulentním období druhé poloviny padesátých let. Nahrával totiž pokusům o radikální ekonomizaci architektury, jaké se ve střední Evropě prosadily ve druhé polovině dekády a opětovně kolem roku 1962.

Jak v polovině šedesátých let shrnoval architekt Otakar Nový: „*Architektům jako autorům oněch neblahých fasád zde byla vulgárně přisouzena hlavní vina.*“⁴⁹ V tomto kontextu stojí za připomenutí, že české ankety období stalinismu a druhé poloviny padesátých let přináší mnohem méně odsudků *ozdobnictví*, než tomu bylo například v Polsku. Lze se domnívat, že aspoň částečně za to mohla i skladba výzkumného týmu, který názory veřejnosti na architekturu ve VÚVA zpočátku zjišťoval: mezi autory publikace *Typové byty a jejich obyvatelé* (1956) najdeme totiž především architektky a demografy.⁵⁰ V knize, sepsané v letech 1954–1955, žádné ozvěny *kritiky zbytečnosti* stále nenajdeme. Ze skladby otázek a z odborného výkladu odpovědí se čtenář⁵¹ navíc prakticky neměl šanci dozvědět, co vlastně obnáší práce architekta. Vinu za nespokojenost veřejnosti sváděla publikace na prováděcí podniky a stavebně-bytovou politiku. Tím, co hatilo dobré úmysly architektů, byly údajně především přelidněnost nové zástavby, nedostatky technického provedení či pomalé dokončování občanské vybavenosti. Patrně ze složení autorského kolektivu této publikace pramenil také mimořádně silný paternalismus autorů vůči obyvatelům bytů – paternalismus ráznější než v obdobných polských a východoněmeckých výzkumech zpracovávaných sociology. Ani ve východoněmeckých, ani v polských publikacích jsme nenarazili na vskutku arogantní tvrzení, že byty zalidňují vesměs „[n]einformovaní a neukáznění obyvatelé“.⁵²

Zdá se, že čeští architekti si na jedné straně uvědomovali přínosy, které jim nabízelo opatrné nastavení zrcadla lidového mínění ústřednímu plánovači, zároveň ovšem pociťovali paralyzující strach z veřejné kritiky. To často vedlo k redukci hlasu veřejnosti na pouhý příruční nástroj hluboko skrytý v instrumentáriu architekta, v brožurách určených pro vnitřní použití v projektových ústavech, a vytasený jako trumf v jednáních se stavebními podniky. „*Jestliže za tohoto stavu*“ – zacitujeme delší úryvek z publikace *Typové byty a jejich obyvatelé* – „*povrchní pozorovatel provede průzkum v sídlišti, aniž by zjišťoval příčiny, pak se samozřejmě postaví vždy většina obyvatel sídliště proti velikosti typových bytů. Tato nepříznivá kritika může ještě vzrůst podle metodiky průzkumu. Může působit dojmem spontánního odsouzení nových bytů, např. na veřejné schůzi obyvatel nových sídlišť. Víme ze zkušenosti, že na takovou besedu přijdou obyvatelé spíše nespokojení, než spokojení se stavem věcí. A opět takoví lidé se spíše přihlásí ke slovu. A poněvadž nespokojenci tvoří v sídlišti většinu (7:3) a pravděpodobně i více přihlédneme-li k nedostatkům ve vybavení sídlišť a špatné kvalitě stavebních prací a zařízení, nebude asi příliš obtížné vyvolat odsouzení typových bytů, které by vypadalo zásadně a všeobecně. Proto je třeba se plynule zabývat*

⁴⁸ Matejko, *Sociologické aspekty...*, op. cit.

⁴⁹ Otakar Nový, *Třetí konfrontace, Architektura ČSSR XXV*, 1966, s.41–44.

⁵⁰ Vzhledem k dobovým výzkumným aktivitám Vladimíra Wynnyczuka ho lze označit nejspíše za odborníka na populační politiku. Srov. také Jiří Musil, *Poznámky o české sociologii za komunistického režimu, Sociologický časopis XL*, 2004, č. 5, s. 573–596. — Srov. aspoň také Karel Kopp et. al., *Jak si přejí bydlet naši pracující: výsledky a rozbor dotazníkové ankety*, Praha 1954.

⁵¹ Sociologické ankety ohledně bytových přání a uživatelských zkušeností uživatelů bytů nebyly až na výjimky určené široké čtenářské obci.

⁵² Kopp et. al., *Typové byty...* op. cit., s. 70.

všemi námitkami, pečlivě je zkoumati a rozebíratí, poněvadž jen tak můžeme zjistit skutečné příčiny nespokojenosti a nalézt cestu k jejich odstranění.“⁵³

Abychom pochopili tyto formulace, musíme ještě jednou upozornit, že u obou severních sousedů Československa sociologové nejen popisovali, ale také přímo odsuzovali nevhodné způsoby užívání bytů. Nicméně v NDR a Polsku, a to i za nejtuzšího stalinismu, byly „[d]iskuse pořádané za účasti nájemníků sídlišť, projektantů a zástupců prováděcích firem“ vnímány především jako způsob edukace a aktivizace obyvatel. Tyto akce, jak již v roce 1952 psala polská socioložka Wanda Litterer z IBM, „dokážou přimět obyvatele nových komplexů, aby si lépe uvědomili své potřeby a přesněji formulovali kladné a záporné poznámky k bydlení a vybavení sídlišť“.⁵⁴

Neochota některých českých architektů vést s uživateli architektury dialog – jakkoliv v podmínkách socialistického státu a zejména stalinismu nutně omezený a krajně deformovaný – přetrvávala až do osmdesátých let, což podrobně rozebíráme v kapitole věnované soutěži na dostavbu pražské staroměstské radnice v roce 1987. Expertní exkluzivitu zdá se zásadně nezpochybnila ani masivní lobbisticko-konzultační akce, jakou byla První celostátní diskuse o bydlení z počátku šedesátých let,⁵⁵ která kromě stovek (a podle některých údajů více než tisícovky) veřejných besed zahrnovala také odborné panely. V době celostátní diskuse se československá architektura už mohla opřít o sociologické *know-how*, nicméně během odborných diskusí si architekti s hygieniky a lékaři notovali v tom, že otevřené debaty s nepoučenými laiky mohou vést leda tak ke zkresleným závěrům a posléze zabránit *správnému* využívání bytů. Jak rázně prohlásil architekt Vladimír Červenka, tehdejší ředitel VÚVA: „Mámě určité názory na to, jak dál stavět byty. Jsou dosti obecné a shoduje se na nich celá veřejnost architektů. Není možno tyto zásady opravovat tím, jaké názory mají obyvatelé bytů, neboť tím bychom popřeli své představy o pokrokovém způsobu bydlení. Chceme znát názory uživatelů proto, abychom věděli, jakým způsobem přistupovat k řešení moderních a pokrokových věcí. Tam, kde je jasný odpor veřejnosti, nemůžeme si dovolit zavést nové řešení na široké frontě. Tam je třeba nejprve udělat příklady, nechat je osvědčit a tyto příklady pak táhnou a přimějí obyvatele, aby své názory změnili.“⁵⁶

V celostátní diskusi o bydlení nešlo jen o nashromáždění poznatků o bytových potřebách či přáních obyvatelstva, ale také o legitimizaci nastoleného kurzu obytné výstavby či obecněji o legitimizaci moci, která po vyčerpávajícím období akumulace nově vsadila na zvýšení životní úrovně, což se promítlo například do zvýšení plošného normativu připadajícího na obyvatele bytu. Architektům celostátní diskuse přinesla nepochybně jednu, byť poměrně krátkodobou výhodu: použijeme-li pojmy, které už v padesátých letech razili američtí sociologové, architekti se nakrátko stali jakýmsi *opinion leaders* či *influentials*, což je zjevné například z prvních ročníků zájmového časopisu *Domov*, ale také populárních týdeníků v čele s *Vlastou* a názorových médií v čele s *Literárními novinami*. Hovoříme-li o mediálním kontextu⁵⁷ První celostátní diskuse o bydlení, je nutno také upozornit, že k průběhu této akce – svým rozsahem v kontextu střední Evropy nepochybně mimořádné – pravděpodobně napomohl fakt, že na přelomu padesátých a šedesátých let výrazně stoupla v zemích státního socialismu politická podpora průzkumů veřejného mínění a zásluhou sovětského sociologa a filozofa Borise Grušina vznikl roku 1960 v SSSR první ústav veřejného mínění. Byť tematický záběr demoskopických anket zůstával notně omezený a zahrnoval, jak připomněl historik Matt Henn, „sociální a ekonomické otázky týkající se práce,

⁵³ Ibidem, s. 47.

⁵⁴ Litterer, *Nowe osiedla...*, op. cit., s. 131.

⁵⁵ Novotná, *Česká bytová výstavba...*, op. cit. — Zadražilová, *Sociologie bydlení...*, op. cit.

⁵⁶ Jiří Musil – Hana Poláčková, *První celostátní diskuse o bydlení*, Praha 1962, s. 133.

⁵⁷ K mediálnímu obrazu sídlišť srovnej aspoň: Švácha, Rostislav, *Amatérská interpretace architektury: solitéry a sídliště v českém denním tisku: 1868–1989*, *Architektúra & urbanizmus* XLIX, 2015, č. 1–2, s. 7–25.

rodinného života a životní úrovně“,⁵⁸ obrat v sovětské politice umožnil rozsáhlejší použití sociologických průzkumů i v architektuře. Propojení moskevského demoskopického ústavu s deníkem *Komsomolskaja pravda* patrně našlo paralelu v publicitě, kterou československé diskusi o bydlení věnovala tuzemská periodika na celostátní i lokální úrovni.

Paternalismus českých architektů padesátých let, jakkoliv zdá se být silnější než v okolních zemích, nepředstavoval nějaké místní specifikum. Jak poukázal německý historik David Kuchenbuch, v době *organizované modernity* si architektonicko-sociologická expertiza prorazila cestu ke skutečné architektonické participaci snad pouze ve Švédsku.⁵⁹ Nic to nemění na faktu, že v padesátých letech, období stalinismu nevyjímaje, máme ve střeoevropských socialistických zemích co do činění s až překvapivým množstvím aktérů debaty o obytné architektuře. Vedle obrazu střeoevropské sorely jakožto období nebezpečného doktrinářství a jalových pokusů o vyjádření socialistického obsahu národní formou, obrazu pevně a oprávněně zakořeněného v dějinách umění,⁶⁰ lze proto postavit obraz jiný: obraz pohnuté kontinuity expertní diskuse, která si za cíl vytkla, aby architektura zůstala obyvatelná a uživatelsky přívětivá bez ohledu na ten či onen slohový obal.

Exkurz: reálně socialistické potíže s bytovým standardem

Pokud se ve druhé polovině padesátých let stala architektonická demoskopie nástrojem kritiky *ozdobnictví*, pár let na to poskytla kooperace mezi sociology a architektky argumenty proti přehnané ekonomizaci obytné výstavby. Za dobovým zpochybněním „nákladného ekonomismu“⁶¹ stál zejména rozmach stavebně-bytových družstev, která správci státních pokladen socialistických zemí viděli jako instrument ke zvýšení počtu nových bytů. Ve shodných názorech střeoevropských historiků nebyla družstva raných šedesátých let „pouhým etatizovaným a monopolistickým dodavatelem bytů pro občany“, ale také platformou pro revizionistické debaty o bytovém standardu. Družstva si uvědomovala, že typové projekty a nepružné normativy odrazují od bydlení na sídlištích a naopak stupňují tradičně vysokou preferenci rodinných domů.⁶² Připomeňme, že ve střeoevropských socialistických zemích objem individuální obytné výstavby už od druhé poloviny padesátých let narůstal,⁶³ což postupně přimělo architektky a plánovače k vypracování „hybridních forem zástavby, relativně ekonomických a zároveň zčásti uspokojujících touhu obyvatelů dostat se blíže k zeleni, provozovat malé hospodářství, a přání po relativní izolaci od sousedů“.⁶⁴ Tváří v tvář „rozvoji družstevní a individuální iniciativy v bytové výstavbě“⁶⁵ se měla také typologie sídlištních bytů lépe přizpůsobit potřebám – pokud ne rovnou těm individuálním, tak aspoň zevrubně prozkoumaným potřebám těch skupin, které chtěly k vlastnímu bydlení přispět svými financemi a prací. Jak psala Wanda Czezerda, „s ohledem na vzrůstající význam, jež nabírají plánování spotřeby a regulace rozvoje výstavby z vlastních zdrojů obyvatelstva, je

⁵⁸ Matt Henn, Polls, politics and perestroika: the emergence of political opinion polling in Central and Eastern Europe, *European Business and Economic Development* I, 1993, č. 5, s. 11–17.

⁵⁹ Kuchenbuch, *Geordnete Gemeinschaft...*, op. cit.

⁶⁰ Srov. zejména Pavel Halík, Architektura padesátých let, in: Rostislav Švácha – Marie Platovská (edd.), *Dějiny českého výtvarného umění* V, Praha 2005, s. 293–328.

⁶¹ Nový, *Třetí konfrontace*, op. cit.

⁶² Krzysztof Madej, *Spółdzielczość mieszkaniowa: władze PRL wobec niezależnej inicjatywy społecznej (1961–1965)*, Warszawa 2003, s. 81–82.

⁶³ Ferdinand Koudelka, Rodinné domky a bydlení, *Architektura ČSR* XLII, 1983, s. 321–322.

⁶⁴ Matejko, *Socjologiczne aspekty...*, op. cit.

⁶⁵ Czezerda, *Warunki i potrzeby...*, op. cit.

*pro stanovení předpokladů politiky financování obytné výstavby stále důležitější výzkum subjektivních bytových potřeb“.*⁶⁶

Zatímco pro mnohé předválečné funkcionalisty označoval bytový standard především prostorově-provozní a kulturní optimum bytu,⁶⁷ poválečné chápání tohoto pojmu natrvalo uvízlo v ideologických a ekonomických mantinelech. V padesátých letech se vyzdvihovaly beztrídnost a všeobecnost bytového standardu, jenž měl zabránit reprodukování starých privilegií či petrifikování nežádoucích způsobů využívání bytů. Není přitom nutné dodávat, že tato beztrídnost a všeobecnost zůstávala – už jen vzhledem k výsadám nových elit a protěžování strategických odvětví průmyslu – často pouze ve sféře deklamací. Teprve spolu s budováním socialismu, jak se doufalo, mělo přijít pozvednutí standardu a jeho částečné přizpůsobení individuálním potřebám.⁶⁸ Proto se také ještě v roce 1956 autoři knihy *Typové byty a jejich obyvatelé* jednoznačně postavili proti zvýšení plošné normy bytu na osobu.⁶⁹ Nouze padesátých let vedla ke vzniku bytů malých, často přelidněných už v okamžiku osidlování. Dobový rozpor mezi momentální potřebou a příslibem socialistické budoucnosti komentovala Wanda Litterer slovy: „*Bylo by neodpustitelnou chybou, kdybychom již dnes stavěli byty pouze na základě predikce budoucích potřeb, jelikož následkem toho by počet bytů byl příliš malý a snížilo by to počet ubytovaných rodin, což by ohrozilo realizaci výrobního plánu v průmyslu, který by neměl kádry potřebné k navýšení výroby. Na druhou stranu však nelze stavět byty pouze s ohledem na přítomnost, protože tyto byty nemusí odpovídat vyšší hladině potřeb zítřka a nemusí vyhovovat životnímu slohu, který nastane následkem úplné změny sociálního a ekonomického systému. Totéž platí pro program sociálního a ekonomického vybavení, které doplňuje bydlení. Návrh bytu, jeho vybavení a také program sídlištních zařízení proto musí předjímat a přispívat k vytváření úrovně a životního slohu zítřka i socialistické organizace každodenního života.*“⁷⁰

O dekádu později, kdy „*se z anonymního obyvatele stává konkrétní obyvatel, který sleduje projekci a výstavbu svého bytu*“,⁷¹ architekti přistoupili k naplnění těchto požadavků. Nátlak ze strany družstev je přivedl k úvahám o typologické různorodosti a půdorysné flexibilitě bytů či obecně o „*uspokojení různorodých subjektivních potřeb v mezích považovaných za společensky přijatelné*“.⁷² V šedesátých letech se potlačování práva na spotřebitelskou volbu u spotřebního zboží začalo mnohdy jevit jako pouhá libovůle ústředního plánovače, jdoucí ve skutečnosti na úkor celospolečenských zisků. Dobový ambivalentní postoj ke spotřebě dobře ilustruje kolektivní studie *Civilizace na rozcestí* z roku 1966, jejíž autoři sice varovali před nebezpečím konzumerismu, zároveň ovšem upozorňovali, že „*[p]otřeby se uspokojováním zušlechťují; věci – je-li jich dostatek – naléhají na pěstění schopnosti volit, rozšiřují vnímavost; za určitou hranicí masová spotřeba umožňuje rozvoj individuality; demokratizuje předpoklady lidského rozvoje, ovšem není s ním ještě totožná (...)*“.⁷³ I architekti hovořili o tom, že „*v příštích desetiletích najde člověk značně diferencované hmotné prostředí s možností spojovat výhody různých typů bydlení, střídat je,*

⁶⁶ Wanda Czezerda, Rola standardu i preferencji indywidualnych w systemie gospodarki mieszkaniowej, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* XXVIII, 1966, č. 1, s. 267–284.

⁶⁷ K vágnímu definování pojmů normalisace, typisace a standardisace architektury české avantgardy srov. Rostislav Švácha, Forma sleduje vědu: Karel Teige a český vědecký funkcionalismus 1922–1948, in: Rostislav Švácha et al., *Forma sleduje vědu: Teige, Gillar a evropský vědecký funkcionalismus 1922–1948* (kat. výst.), Praha [2000], s. 14–97.

⁶⁸ Czezerda, Rola standardu..., op. cit.

⁶⁹ Kopp et. al., *Typové byty...*, op. cit.

⁷⁰ Litterer, *Nowe osiedla...*, op. cit., s. 17.

⁷¹ Musil – Poláčková, *První celostátní diskuse...*, op. cit., s. 144.

⁷² Czezerda, Rola standardu..., op. cit.

⁷³ Radovan Richta et al., *Civilizace na rozcestí: společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*, Praha 1966, s. 96

individualizovat“, což povede k „*samostatnému koncipování životního stylu*“.⁷⁴ V uvažování o hromadné obytné výstavbě nicméně zároveň neotřeseně přetrvával ideologicko-politický axiom o tom, že minimální bytový standard jako takový „*přispívá k růstu vnitřní integrity společnosti a také podněcuje fyzický a duševní rozvoj jednotlivých členů společnosti*“.⁷⁵ Omezující role ústředního plánovače se tak jevila nejen jako ideologicky opodstatněná, ale navíc nacházela oporu v hodnotovém žebříčku veřejnosti středoevropských socialistických států. Kupříkladu významný sociolog Stefan Nowak hovořil o „*umírněném rovnostářství*“ polské společnosti sedmdesátých let, kde většina „*cítí podporu rovnostářských standardů socialistické ideologie a domnívá se, že jejich postuláty jsou sociálně „správné*““.⁷⁶

V tomto umírněně egalitářském prostředí stát, v závislosti na momentální ekonomické situaci, začal od šedesátých let nejen tolerovat ale dokonce institucionálně i finančně podporovat individuální výstavbu, přičemž zároveň začal „*vhodnými opatřeními ekonomické povahy regulovat pouze sociálně nežádoucí projevy nadměrné spotřeby nebo mrhání*“.⁷⁷ Oporu pro tyto kroky našli českoslovenští političtí představitelé v průběhu *zlatých šedesátých* mj. v dobovém expertním diskurzu. Právo na bytové minimum nadále zůstávalo zakotvené v ideových deklaracích a v – pravda občas až extrémně nevykonné – bytové politice, nicméně zároveň sílily expertní hlasy volající po větším rozevření příjmových nůžek, díky čemuž by se i bydlení postupně stalo nástrojem sociální diferenciaci. Tyto představy se ovšem před Pražským jarem nenaplnily, a tak ještě v sedmdesátých letech platila diagnóza sociologa Jiřího Linharta: „*Na jedné straně základní sociální uspořádání zabezpečuje (právě tak jako ve všech vyspělých zemích), že nikdo neumírá hladem, že naprostá většina lidí nějak bydlí, lidé chodí poměrně slušně oblečení atd. – tedy jinými slovy – vzorce spotřeby zaručují základní minimum uspokojování existenčních potřeb jednotlivce. Na druhé straně u nás neexistuje prakticky žádná skupina osob, která by byla zcela zbavena existenčních obtíží, která by se mohla orientovat na spotřebu a využívání volného času. „Říše volného času“ u nás zřejmě nenastala.*“⁷⁸

Během sedmdesátých let, která ve středoevropských socialistických zemích byla posledním obdobím relativní ekonomické prosperity, vize umírněné sociální diferenciaci opět ožily. Kupříkladu ekonomka Irena Lérová z VÚVA předpovídala posílení spotřebitelské suverenity v otázkách bydlení: „*Výhledově bude třeba pohlížet na uspokojování potřeby obydlí podobně jako na koupi auta nebo televizoru, kde v rámci sortimentu, který je na našem trhu, si občané vybírají značku, kubaturu, velikost i provedení podle svých potřeb a zálib a podle svých finančních možností. Důležité je, že každý občan, který nemá zájem o automobil, má u nás možnost využívat levné hromadné osobní dopravy (...)*“.⁷⁹ I na sklonku šesté pětiletky ovšem bylo expertům z VÚVA jasné, že pestrá typologie obytných budov a zavedení kvazi-tržních prvků do bytové politiky byly spíše vzdáleným cílem.

Pro všechny tyto důvody mělo zkoumání bytových preferencí obyvatelstva středoevropských socialistických zemí jakousi náhražkovou povahu. Zatímco v západní Evropě, a to včetně zemí s vysokým podílem sociální výstavby,⁸⁰ mohli plánovači, investoři,

⁷⁴ Ibidem, s. 110. (Autorem části knihy věnované architektuře byl patrně architekt Otakar Nový z Kabinetu teorie architektury a tvorby životního prostředí ČSAV.)

⁷⁵ Woś, *Mechanizm kształtowania...*, op. cit.

⁷⁶ Stefan Nowak, *System wartości społeczeństwa polskiego*, *Studia socjologiczne* 1979, č. 4(75), s. 155–173.

⁷⁷ Czeczterda, *Rola standardu...*, op. cit. Autorka zde referuje o názorech urbanisty a od 1956 roku ředitele IBM Juliusze Goryńského a ekonoma Adama Andrzejewského.

⁷⁸ Jiří Linhart, *Úloha životního stylu a spotřeby při vytváření sociální stratifikace*, in: Pavel Machonin et al., *Československá společnost: sociologická analýza sociální stratifikace*, Bratislava 1969, s. 211–234.

⁷⁹ Irena Lérová, *Bydlení a ekonomika*, Praha 1981, s. 156

⁸⁰ K rozboru mutualismu poválečné sociální výstavby na Západě a sociologických výzkumů bydlení srov. aspoň Jiří Musil, *Jak se formovala sociologie bydlení*, *Sociologický časopis* XLI, 2005, č. 2, s. 207–226. Musil připomíná, že „*veřejné korporace potřebovaly sociologické informace o potenciálních obyvatelích těchto nových*

experti a architekti konfrontovat své poznatky s trendy na trhu s bydlením, v reálném socialismu tento korektiv scházel. Kromě hlasování v anketách mohli středoevropští nájemci totiž jen velmi omezeně *hlasovat nohama* – odstěhovat se z bydliště, které jim nevyhovovalo či nastoupit zdoluhavý a riskantní proces svépomocné výstavby rodinného domu. Sociologické výzkumy tak z velké části suplovaly poznatky, které v západních ekonomikách poskytoval trh. Připomeňme ostatně, že mnozí ekonomové a sociologové socialistické město dodnes definují jako prostor, který se utvářel z velké části následkem politických či expertních rozhodnutí, a nikoliv tržních mechanismů.⁸¹

Kvazi-tržní aspekty bytového standardu v období státního socialismu, se – pokud vím – dobové systematické sociologické reflexe nedočkaly.⁸² Něco, co bychom pro potřeby této práce mohli označit za tržní aberace ústředně řízené bytové politiky či urbanismu, je proto nyní historiky pracně rekonstruováno na základě rozptýlených archivních zdrojů a poznatků skrytých v dobových ekonomických analýzách.⁸³ Tomuto významnému tématu se věnujeme v poslední kapitole této práce. Jako zvlášť zajímavý se zde jeví jeden aspekt, totiž že v komunitách sousedských jednotek socialistických sídlišť sílila – spolu s rostoucí nevykonností ekonomiky – neformální vzájemná výpomoc, což teoretici humanizovaného socialismu a sociologové šedesátých let patrně vůbec nepředvídali. Neformální síť se proplétaly s oficiálními strukturami a občas dokonce suplovaly dokončovací fáze procesu výstavby sídlišť: kupříkladu nově nastěhovaní obyvatelé Jižního Města byli nuceni svépomocí provést poslední terénní úpravy a fakticky založit zeleň v prostředí, jež předseda občanského výboru v Hájích Josef Veselý neváhal označit za „*Potěmkinovou vesnici*“.⁸⁴ Zaicujme proto ještě jednou Stefana Nowaka, který definoval instrumentálně chápané mezilidské vztahy na sklonku státního socialismu jako ty, které „*zahrnují ten okruh lidí, se kterými je ,třeba‘ , je rozumné‘ nebo dokonce je někdy nevyhnutelné udržovat konkrétní ,osobní‘ kontakty*“. Sprádaní těchto sítí ovlivňovalo nejen přístup k deficitnímu zboží, službám či obecně nedostatkovým zdrojům, ale mnohdy určovalo normy charakteristické pro členy dané sociální sítě: normy týkající se bytového standardu, životního slohu či dokonce podob trávení volného času – určovalo tedy přesně to, co se snažili organizovat architekti a plánovači nových socialistických sídlišť.⁸⁵

bytů a o životě v nových bytech a obytných souborech, o adaptaci obyvatel na byty a nové obytné prostředí“ a dále poukazuje na zájem stavebních firem a architektů-funkcionalistů o „základní sociologická data o uživatelích“ obytných souborů.

⁸¹ Srov např. Jiří Musil, *Sociology of urban redevelopment areas: a study from Czechoslovakia*, *Ekistics* XXIV, August 1967, č. 141, s. 205–209. — Iván Szélényi, *Cities under socialism – and after*, in: Gregory Andrusz – Michael Harloe – Iván Szélényi (edd.), *Cities after socialism: urban and regional change and conflict in post-socialist societies*, Oxford – Cambridge (Ma.) 1996, s. 286–317. — Jiří Musil, *Urbanizace českých zemí a socialismus*, in: Pavla Horská – Eduard Maur – Jiří Musil, *Zrod velkoměsta: urbanizace českých zemí a Evropa*, Praha 2002, s. 237–297.

⁸² Jak uvádí mj. polská geografka zaměřující se na problematiku prostorového plánování Lidia Groeger (*Zróźnicowanie i wartościovanie przestrzeni mieszkaniowej: na przykladzie miast województwa łódzkiego*, Łódź 2013) a sociolog Bohdan Jałowiecki (*Percepcja przestrzeni Warszawy*, *Studia Regionalne i Lokalne* II, 2000, č. 2, s. 79–100.), unikátní průzkum, jenž mapoval prostorové preference obyvatel polského hlavního města v kontextu vývoje cen nemovitostí na sekundárním trhu s byty v první polovině osmdesátých let, provedl P. Swianiewicz, *Warunki bytowe ludności Warszawy jako problem gospodarki przestrzennej*, magisterská diplomní práce, Instytut Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Warszawskiego, 1985. Táto práce nebyla bohužel autorovi v době psaní habilitace dostupná.

⁸³ Dariusz Jarosz, *Mieszkanie się należy...: studium z peerelowskich praktyk społecznych*, Warszawa 2010.

⁸⁴ Josef Veselý, *Problematika vytváření životního prostředí na sídlišti očima obyvatele*, in: ~, *Společenské hodnocení výstavby vybraných pražských sídlišť: II. etapa*, Praha 1979, s. 198–206.

⁸⁵ Nowak, *System wartości...*, op. cit.

Šedesátá léta: hledání sousedství

Spolu s vývojem družstevnictví na přelomu padesátých a šedesátých let se ve střeoevropské expertize začala objevovat témata, která již přinejmenším dekádu zaměstnávala sociology a architektky na Západě. Pozornost upoutala především otázka, nakolik se v nových obytných souborech daří vytvářet soudržná společenství, nakolik směs přistěhovalců různého socioprofesionálního a sociokulturního statusu dokáže v sídlištích vytvořit trvalý amalgam. Zkoumalo se zároveň, nakolik sousedské vazby v sídlišti odvisí od jeho prostorového řešení a vazeb na městské části či celoměstské struktury.

Důrazem na sociální kohezi se tehdejší sociologické rozbory podobají těm, které probíhaly těsně po druhé světové válce, a které zmiňujeme v první kapitole této práce.⁸⁶ Připomeňme, že to byli američtí sociologové, kdo tehdy upozorňovali, že výzkumy preferencí, přání a způsobů využívání bytů tvoří jen nepatrný zlomek sociologie bydlení. Louis Wirth, člen Chicagské sociologické školy,⁸⁷ zdůrazňoval, že „*přinejmenším v městské komunitě je vskutku marné pokoušet se stanovit minimální bytové standardy, aniž bychom současně nezvažovali standardy pro komunitu*“,⁸⁸ které by umožnily zmírnit vnitřní třenice mezi jejich členy. Zatímco ankety období stalinismu v Československu, NDR a Polsku otázku sousedských komunit vesměs opomíjely, v některých západních zemích mělo toto téma přímo politický rozměr. „*Bytová výstavba pro havíře (...) – psala už zmíněná Elizabeth Pfeil – „má proto zvláštní rys: jde o to učinit usedlými lidi, kteří se nahrnuli ze všech stran. Mnoho z nich k hornictví přišlo jen kvůli bezdomovectví a nezaměstnanosti; vidí havířskou profesi pouze jako přechodné nouzové zaměstnání a snaží se zase jít pryč. (...) Problém s vysídlenými je trochu jiný. U nich jde ani ne tak o to udržet je, nýbrž o to dát jim nový domov. Závazek široké veřejnosti umožnit jim, stejně jako všem havířům, důstojný život, je dlouhodobou metou, skrývající se za krátkodobým cílem v podobě zvýšení těžby uhlí.*“⁸⁹

Socialističtí sociologové během politického tání, kdy se do architektonické debaty vrátil koncept *sousedské jednotky*, oprášili právě tyto výzkumné otázky. Jejich neskrývaným cílem bylo prolomení svěbytné atomizace společnosti – atomizace chápané jakožto dědictví stalinismu. Svépomocný rys družstevní výstavby se zde jevil jako první krok ke vzniku sousedských vztahů, které se následně utuží díky volnočasovým aktivitám – aktivitám politicky podporovaným národními výbory a architektky zapracovaným do programů občanského vybavení sídlišť.⁹⁰ Ústředně řízené projektové praxi uplynulé dekády sociologové vytýkali, že architekti postrádali základní informace o sociálních charakteristikách budoucích obyvatel a že „*přebyrokratizované a odborníky nedostatečně obsazené národní výbory*“, zejména ty v nových průmyslových městech čelících přílivu různorodého obyvatelstva, nedokázaly výstavbu nijak usměrnit.⁹¹ Družstevnictví se jevilo jako protiklad těchto neblahých jevů: „*Praxe dokazuje, že schopnost kolektivně poradit si s problémy vykrytalizuje u obyvatel sídlišť nejspíše tam, kde již existuje určité pouto mezi lidmi a kde tito lidé stojí před konkrétními úkoly, atraktivními pro všechny a zároveň přinášejícími reálné výhody,*“ psal polský sociolog práce a bydlení z IBM Aleksander Matejko. A pokračoval: „*Stávající stagnaci lze překonat pouze probuzením kolektivní spolupráce obyvatel samotných sídlišť – šířením vhodných forem a metod samosprávy nájemců inspirovaných tradicí*

⁸⁶ Pro další informace srov. aspoň Musil, *Proměny urbánní sociologie...*, op. cit.

⁸⁷ Hynek Jeřábek, Chicagská sociologická škola a počátky Chicagské univerzity, *Historická sociologie* 2013, č. 2, s. 29–49.

⁸⁸ Wirth, *Housing as a field...*, op. cit.

⁸⁹ Pfeil (ed.), *Die Wohnwünsche...*, op. cit., s. 7.

⁹⁰ Madej, *Spółdzielczość mieszkaniowa...*, op. cit., s. 106.

⁹¹ Markantně se to projevilo v průmyslových městech Nowa Huta a Nowe Tychy, jejichž výstavba byla zahájena v období socialistického realismu. Srov. Matejko, *Socjologiczne aspekty...*, op. cit.

družstevnictví.⁹² V období poststalinského „tání“ se tak výstavba družstevních sídlišť stávala nástrojem svébytného politického reformismu.

Víra v to, že svépomocná družstevní výstavba a bohatá občanská vybavenost v sídlištích napomůže vzniku sousedských vazeb, se do východní Evropy vrátila ve chvíli, kdy se na toto téma na Západě objevily první skeptické hlasy. Jak upozorňovala jedna ze zakladatelek švédské sociologie bydlení Carin Boalt, „[ř]ada studií ukazuje, že populace žádá užitečná zařízení (...) a oceňuje jejich blízkost a pohodlí. Na druhou stranu neexistuje výrazná tendence, která by naznačovala, že používání stejných obchodů, prádelen nebo venkovních prostor podněcuje kontakt mezi lidmi. Přestože se rodiny často stěhují a členové rodiny žijí odděleně, zdá se, že kontakty s rodinou a příbuznými mají mnohem větší význam než kontakty se sousedy a známými v rezidenční oblasti.“⁹³ Středoevropští sociologové tyto pochybnosti svých západních kolegů dobře znali. Ještě dříve, než ve střední Evropě hlasitě rezonovaly výzkumy francouzského sociologa Paula-Henryho Chombarta de Lauwe,⁹⁴ referoval Aleksander Matejko o neméně pozoruhodných výzkumech sociologa Leopolda Rosenmayra, vedoucího Výzkumného centra sociálních věd (Sozialwissenschaftliche Forschungsstelle) na vídeňské univerzitě.⁹⁵ Nezájem o nová předměstská sídliště či jiné kolektivní formy bydlení Rosenmayr vysvětloval jako následek „sociálního negativismu“, jako „reakci na vynucený důraz na komunitu za národního socialismu a během války“.⁹⁶

⁹² Ibidem. Téma sousedských samospráv bylo přítomné i v dalších dekadách, srov. např. Władysława Malicka – Maria Wasażnik, *Samorząd mieszkalców: na przykładzie Warszawy i miasta powiatowego*, Warszawa 1973. Kromě toho postuloval Matejko také zkoumání forem zaměstnanecké samosprávy v pracovních kolektivech architektů, inženýrů ve stavebnictví a stavebních dělníků. Tento směr výzkumu odkazoval jednak na tehdy intenzivně se vyvíjející sociologii pracoviště (srov. kap. 1. této práce) a také na americké koncepcce formulované ve čtyřicátých letech. Jak uváděl Louis Wirth: „Zaprvé sociologové by možná bezprostředněji než ostatní mohli rozpoznat skutečnost, že se bytový průmysl nepodobá automobilovému průmyslu a že jednotlivci nemůže vstoupit na trh s bydlením úplně stejným způsobem, jako vstupuje na trh pro jiné zboží, ať už jako výrobce nebo spotřebitel, jako kupující nebo prodávající. Do aktivit souvisejících s bytovou výstavbou je zapojená řada specifických zájmů a specifických dovedností, nad nimiž má jedinec jen malou nebo žádnou kontrolu. Bytový průmysl, pokud o něm vůbec můžeme mluvit jakožto o průmyslu, je organizovaný jen volně a sociolog by se mohl prospěšně věnovat povaze a fungování této oblasti.“ Wirth, *Housing as a field...*, op. cit. Zda nějaké výzkumy tohoto typu ve středoevropských socialistických zemích probíhaly, se doposud nepodařilo zjistit.

⁹³ Carin Boalt, *Soziologische Untersuchungen über Wohnverhältnisse in Schweden*, *Zeitschrift für Präventivmedizin* XI, 1966 s. 545–568.

⁹⁴ Paul Chombart de Lauwe et al., *Famille et habitation: 1. Sciences humaines et conceptions de l'habitation*, [Paris] 1959. — Paul Chombart de Lauwe et al., *Famille et habitation: 2. Un essai d'observation expérimentale*, [Paris] 1960. — K recepci Chombarta de Lauwe v ČSR viz aspoň Jiří Musil, *Rodina a bydlení* (rec.), *Architektura ČSSR XXI*, 1962, s. 124–125. — Jiří Musil, *Rodina a bydlení II*. (rec.), *Architektura ČSSR XXII*, 1963, s. 124–125. — Vliv ředitele Groupe d'Ethnologie Sociale v Centre National de la Recherche Scientifique by si v budoucnu jistě žádal zevrubnější průzkum, jen namátkou proto zmíníme, že v roce 1960 urbanisticko-sociologická konference v polském městě Kazimierz nad Wisłą shromáždila na 90 účastníků, včetně právě Chombarta de Lauwe a jednoho ze zakladatelů nizozemské sociografie Sjoerda Groenmana, toho času působícího na universitě w Utrechtu. K tomu srov. Antonina Kłoskowska, *Seminarium urbanistyczno-socjologiczne*, *Przegląd Socjologiczny XIV*, 1960, č. 2, s. 132–134. — Chombartem postulované přísné oddělení základního a aplikovaného výzkumu sociologie bydlení se ovšem ve východní Evropě podařilo realizovat jen částečně. I vzhledem k organizační dynamice, kde byl v ČS(S)R jedním z nejsilnějších center sociologické urbánní a architektonické expertizy VÚVA, se i ti nejpřednější sociologové ocitali ve dvou polohách – akademiků a expertů. Jakožto experti se sociologové angažovali v architektonických diskusích o typologii obytné výstavby. Například v době debat o *mikrorajonech* a kolektivních domech zpochybňovali platnost modelu kolektivního bydlení. K tomu srov. Hubert Guzik, *Čtyři cesty ke koldomu: kolektivní bydlení – utopie české architektury 1900–1989*, Praha 2014.

⁹⁵ Aleksander Matejko, *Socjologia rodziny i mieszkalnictwa w Austrii*, *Przegląd Socjologiczny XIV*, 1960, č. 2, s. 142–145.

⁹⁶ Leopold Rosenmayr, *Wohnverhältnisse und Nachbarschaftbeziehungen: eine soziologische Untersuchung städtischen Lebens*, in: *...wohnen in Wien: Ergebnisse und Folgerungen aus einer Untersuchung von Wiener Wohnverhältnissen, Wohnwünschen und städtischer Umwelt*, „Der Aufbau“, *Monographie 8*, Wien 1956, s. 37–91.

Nicméně ani rakouské, ani švédské výzkumy ukazující, „že se sociální kontakty neřídí mustrem, který si představovali plánovači“⁹⁷, vírou většiny sociologů v sociální potenciál družstevních sousedských jednotek v socialistických zemích zpočátku neotřásl. Faktickou změnu přineslo až postupné oslabení samostatnosti stavebně-bytových družstev kolem poloviny šedesátých let. S odvoláním na rozbor Chombarta de Lauwe, mezi nimiž k nejznámějším patří ten v Le Corbusierově Obytné jednotce v Marseille, začali sociologové zároveň poukazovat, že vícerodinné a hlavně výškové domy nepodporují sousedské vazby. Jak psal polský sociolog města Bohdan Jałowiecki, „sousedské kontakty jsou tím častější, čím více jsou jednotlivé rodiny izolovány od obtíží způsobených sousedským prostředím. Taková izolace je největší ve vilových koloniích s nízkou hustotou zástavby. (...) Proto, aby se zvýšila frekvence sousedských kontaktů, je nutno snížit hustotu zástavby.“⁹⁸

V reálném socialismu popularita bytového družstevnictví často nevyplývala z jakéhosi veřejnosti sdíleného kooperativního étosu. Členství v družstvu často nemuselo být ani úplně dobrovolnou volbou na cestě k vytouženým čtyřem stěnám; bylo spíše následkem životní nutnosti. Následkem toho, že v roce 1963 byla podniková výstavba bytů a bytová výstavba JZD převedena na družstevní formu, stoupl podíl družstevní výstavby kolem poloviny dekády v Československu k šedesáti procentům všech nových bytů.⁹⁹ Kultivování družstevního étosu v takto masovém měřítku představovalo výzvu, na což jasně upozorňoval předseda polského Ústředního svazu stavebně-bytových družstev (Centralny Związek Spółdzielni Budownictwa Mieszkaniowego, CZSBM) Witold Kasperski: „Někdy zaznávají názory, že to [družstevnictví – HG] vede – někdy proti záměrům obyvatel – příliš rozsáhlou sociální, kulturní a vzdělávací činnost. Zatímco lidé chtějí především dobré byty a snesitelné životní podmínky.“¹⁰⁰ Průzkumy sousedských interakcí, trávení volného času, zájmových činností, spolkových aktivit či kontaktů s lidosprávou v sídlištních tak sice zůstaly běžnou součástí sociologicko-architektonické expertizy až do pádu státního socialismu, nicméně po polovině šedesátých let výrazně oslábla jejich provázanost s družstevním hnutím. Ostatně volný čas začali odborníci v té době vnímat stále více jako příležitost pro individuální, a nikoliv už nutně sousedský či kolektivní odpočinek a seberealizaci. Podrobně tento aspekt – související s často nekritickým opojením vizemi vědeckotechnické revoluce – popisujeme v kapitole věnované sovětským konceptům kolektivního bydlení poloviny šedesátých let.¹⁰¹

Otázka po vlivu obytného prostředí na sociální vazby se v socialistických střeoevropských zemích objevila v šedesátých letech také v kontextu připravovaných asanací historických a dělnických čtvrtí. Už rané průzkumy na toto téma argumentovaly, že stěhování obyvatel ze starší zástavby do nových souborů může (ideologicky definované) kvalitě sociálních vazeb spíše napomoci, než jim uškodit. V roce 1958 sociolog Waclaw Piotrowski a statistik Tadeusz Miller ve výzkumu provedeném pro lodžský Městský národní výbor dokazovali, že „[p]ro většinu obyvatel je nastěhování se do nového sídliště spojeno s

⁹⁷ Boalt, *Soziologische Untersuchungen...*, op. cit.

⁹⁸ Bohdan Jałowiecki, *Osiedle i miasto: studium socjologiczno-urbanistyczne jednostek mieszkaniowych Wrocławia*, Warszawa 1968, s. 154. — K podobným závěrům srov. např. Libuše Macková – Jiří Musil, *Průzkum požadavků na řešení výškových obytných domů*, Praha 1964. — Jiří Musil, K otázce bydlení rodin s dětmi ve výškových domech, *Architektura ČSSR XXIV*, 1965, s. 710–716.

⁹⁹ Ernest Magdolen, *Životné prostredie a otázky byvania*, in: ~, *Aktuálne otázky životnej úrovne*, Bratislava 1967, s. 252–272.

¹⁰⁰ Nie chcemy zbawiać świata – rozmowa Aleksandra Paszyńskiego z prezesem zarządu CSZBM, *Polityka* 1966, č. 37, 10. 09., s. 1–6, cit. za Madej, *Spółdzielczość mieszkaniowa...*, op. cit., s. 106.

¹⁰¹ Byť téma kapitoly vykračuje mimo teritoriální rámeček této práce, o podobném provázání konceptu kolektivního bydlení a vědeckotechnické revoluce lze hovořit i v kontextu československých domů hotelového typu. Snažil jsem se na to poukázat v knize Guzik, *Čtyři cesty...*, op. cit. Tam také rozsáhle analyzují české sociologické výzkumy kolektivního bydlení a to, nakolik se shodovaly s poznatky Paula-Henryho Chombarta de Lauwe. — K základnímu nástinu výzkumů sovětské urbánní sociologie v kontextu vědeckotechnické revoluce srov. také Musil, *Proměny urbánní sociologie...*, op. cit.

navázáním nových společenských kontaktů. Kolem 60 % respondentů již nenavštěvuje známé ze svého bývalého bydliště a nepřijímá jejich návštěvy. V tomto ohledu vykazují dělnické rodiny větší konzervatismus než inteligence.¹⁰² Nejen u obyvatel lodžských sídlišť, ale i v mnoha obdobných průzkumech se ukazovalo, že v hierarchii potřeb uživatelů sídlištních bytů neznamenal prostorové a často i faktické zpřetrhání starých sociálních vazeb zásadnější újmu. Naopak nejvýše si novousedlíci cenili „ústředního topení, plynu, koupelen a samostatnosti bytu“ bez spolubydlících.¹⁰³ Stejný postoj zaujímali obyvatelé českých sídlišť.¹⁰⁴ Sociologové tak architektům počátkem šedesátých let potvrdili, že sídliště by mělo především zajistit prostorový a hmotný komfort. V tomto kontextu nepřekvapí, že – jak ve svém příběhu zničení starého Mostu líčil Matěj Spurný –, „[v]yhlídka na moderní bydlení v čistých panelových domech s ústředním topením, splachovacím záchodem, a dokonce koupelnou, kde stačí otočit červeným kohoutkem, aby tekla teplá voda, to byl za této situace pro většinu obyvatel starého města naprosto nejpřesvědčivější argument. S vidinou takového komfortu a soukromí nebylo pro ně těžké potlačit nostalgii a mávnout nad zánikem starého města rukou.“¹⁰⁵ Obdobnou situaci pozorujeme v Německé demokratické republice, kde sociologická šetření v nových čtvrtích v období 1966–1989 vykazovala vysokou spokojenost obyvatel sídlišť s hmotným komfortem, často nesrovnatelným s byty ve starší zástavbě. Nicméně jak připomněla historička Christine Hannemann, nejdůležitější důvod oné spokojenosti zůstal čtenářům průzkumů zpravidla utajen: „Tento relativně kladný postoj obyvatel NDR ohledně jejich bytu a jejich místa bydlení souvisel s tím, že stěhování do bytu v nové zástavbě bylo pro mnoho občanů NDR jediným způsobem, jak získat byt s „plným komfortem“ (ústředním zásobováním teplou vodou a dálkovým vytápěním).“¹⁰⁶ Nepřekvapí proto, že v zemích státního socialismu věnovali sociologové až do konce osmdesátých let velké úsilí kvantifikování požadavků na tento široce chápaný hmotný komfort. Každá technická závada bytu, každý skluz v dokončování prvků občanské vybavenosti, hluk, nedostatek zeleně, znečištění ovzduší či dopravní problémy nahloďávaly totiž základy toho, kvůli čemu veřejnost sídliště vyhledávala či aspoň akceptovala. Jak ještě v roce 1989 vyplynulo z šetření kladenského sídliště Kročehlavy, „jako základní kladné vlastnosti bytů respondenti uvádějí ústřední vytápění a dodávku teplé vody, pokud ovšem nedochází k havarijním situacím“.¹⁰⁷ Jak totiž v roce 1979 konstatoval sociolog Stefan Nowak, „[s]ocialismus, který lidé vidí, je srovnáván se socialismem, který by rádi viděli a o jehož správnosti byli přesvědčováni: rozpor mezi realitou a standardem vyvolává silné záporné úsudky“.¹⁰⁸

Otázka po tom, nakolik architektonické prostředí podněcuje sousedské vazby, se v průběhu šedesátých let ocitla v hledáčku expertů nejen v kontextu družstevní či obecně sídlištní výstavby. Ještě než se ve druhé polovině šedesátých let pozornost českých sociologů zaměřila na Ostravu, provedl v letech 1963–1965 tým kolem sociologa Jiřího Musila z VÚVA průzkumy pražských Vinohrad a asanačních čtvrtí Českých Budějovic, Kladna a Plzně.¹⁰⁹ Tamní poměrně intenzivní kontakty mezi příbuznými Musil označil jako „modifikovanou

¹⁰² Waclaw Piotrowski, *Badania w nowych osiedlach mieszkaniowych, Przegląd Socjologiczny XIV*, 1960, č. 1, s. 129–138.

¹⁰³ *Ibidem*.

¹⁰⁴ Librová – Klofáč – Brix, *Jak bydlet...*, op. cit., s. 93.

¹⁰⁵ Spurný, *Most do budoucnosti...*, op. cit.

¹⁰⁶ Christine Hannemann, *Die Platte: Industrialisierter Wohnungsbau in der DDR*, Berlin 2005, s. 132.

¹⁰⁷ Z[denka] Aulická, *Průzkum názorů obyvatel na kvalitu bydlení a obytného prostředí na sídlišti 9. května Kladno-Kročehlavy*, Praha 1989, s. 26.

¹⁰⁸ Nowak, *System wartości...*, op. cit.

¹⁰⁹ Postoje obyvatel ve vztahu ke stáří objektů a jejich vlastnictví se tehdy sledovaly také v Polsku. Srov. např. Jałowicki, *Osiedle i miasto...*, op. cit.

strukturu venkovské rodiny přizpůsobené podmínkám městské společnosti“.¹¹⁰ Zatímco rozbití této rodinně-prostorové sociability „by vedlo u určité části domácností k potížím“,¹¹¹ analýza sousedských vazeb už stejně jednoznačné argumenty pro sociálně citlivé provádění asanací nepřinesla. „Obecně lze říci,“ – konstatoval Musil – „že sousedství v asanačních oblastech v Československu nemá takový význam, jaký by šel odvodit z obecně nízké mobility populace a z faktu, že větší část každodenního života se odehrává v rámci těchto lokalit.“¹¹² V průzkumu Ostravy z roku 1966 Musilův tým zároveň upozoroval, že sociální vazby v nových souborech nejsou, navzdory rozšířené představě, nijak marginální: ostravská anketa „nezjistila (...) sociální izolovanost obyvatelstva nových obytných čtvrtí, ba naopak ukázala, že v těchto částech Ostravy existuje poměrně dobře rozvinutá sociální síť vztahů. Relativně větší stupeň anonymity a sociální izolovanosti se zjistil v starých obytných čtvrtích ve střední části města.“¹¹³ Pravděpodobně i tyto poznatky, vedle špatného technického stavu, substandardního vybavení, mizerných hygienických podmínek a také vedle ideologické nevraživosti vůči dělnickým čtvrtím z druhé poloviny 19. století a jejich tehdy stále ještě nedostatečnému umělecko-historickému ohodnocení, pootevřely cestu rozsáhlým asanacím. Nutno ale podotknout, že zatímco Musil neshledal v asanačních čtvrtích „známek sociální patologie“,¹¹⁴ v následujících desetiletích se jakožto argument pro asanace začalo populisticky využívat i tohoto argumentu.¹¹⁵

Na sklonku sedmdesátých let se v tomto uvažování postupně dostavovala změna: začaly se objevovat zprvu nesmělé zmínky o sociálním potenciálu a pozoruhodné generační variabilitě starších městských čtvrtí: „Ukazuje se, že z hlediska ‚zabydlenosti‘ (u mladších i starších rodin) jsou poměrně pozitivně hodnoceny čtvrti s nízkým bytovým standardem (...)“ – psal Martin Matějů. Sociolog přesvědčoval, že v těchto lokalitách „dochází k průniku generačně i profesionačně naprosto odlišných obyvatel do starých a zejména historických částí města, které se dnes stávají atraktivní. Tento jev je ostatně zajímavý právě z hlediska určité rozpornosti v identifikaci s bydlištěm, neboť u těchto nových nájemníků v historickém jádru města lze sice jednoznačně hovořit o identifikaci s místem, které si volí zpravidla pro jeho atraktivitu, méně však s identifikací s původní populací, což bývá spojeno i řadou konfliktů v komunitě“.¹¹⁶ Mnohé další průzkumy asanačních čtvrtí z osmdesátých let zprostředkovaly v mimořádně koncentrované podobě hlasy veřejnosti namířené proti buldozerově prováděným asanacím. Sociabilita – v šedesátých letech spíše nízká – začala být vyzdvihována jako přednost dotčených oblastí.¹¹⁷ Jakkoliv v mnoha konkrétních případech zazněly tyto hlasy již pět minut po dvanácté, mohly – jak naznačujeme v předposlední kapitole této práce – podnitit rozvoj občanské společnosti v politizující se atmosféře sklonku československého státního socialismu.

¹¹⁰ Musil, *Sociology of urban...*, op. cit.

¹¹¹ Jiří Musil – Miluše Pazderová, *Sociologické problémy asanačních čtvrtí*, Praha 1966, s. 172.

¹¹² Musil, *Sociology of urban...*, op. cit.

¹¹³ Jiří Musil – Lubomír Kotačka – Květa Hrubá, *Průmyslové město v názorech jeho obyvatel: sociologická anketa v Ostravě*, Praha 1967, s. 86.

¹¹⁴ Musil, *Sociology of urban...*, op. cit.

¹¹⁵ Hubert Guzik – Lenka Kužvartová, *Hotelový dům Jindřich*, in: Lukáš Beran et al., *(A)typ: architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 138–142.

¹¹⁶ Martin Matějů, *Sociální kontakty obyvatel Prahy*, *Sociologický časopis* XIII, 1977, č. 1, s. 116–121.

¹¹⁷ Zdena Polednová – Martin Cejp, *Výzkum asanační oblasti centrální části města Kladna*, *Architektura ČSR* XXXVI, 1977, s. 475–476.

Šedesátá léta: jak do černé jizby dostat socialistický životní sloh?

Spolu se stranickým usnesením „K řešení bytového problému“, jež předpokládalo vznik 1 200 000 bytů v období 1959–1970,¹¹⁸ posílila i představa, že tento masivní investiční proces bude doprovázen stejně velkolepými investicemi do sídlištního vybavení. Jeho plánování ve střeoevropských variantách *mikrorajonů* a propojení sídlišť s nadřazenými strukturami obytných obvodů a měst si žádaly předchozí časoprostorový rozbor jednání obyvatel sídlišť, povahy jejich volnočasových aktivit či mezilidských interakcí, a především trendů vývoje terciárního sektoru. Tazatele zajímalo zejména to, nakolik obydlí umožňuje všem členům domácnosti kvalitní trávení volného času v duchu Richtova hesla „od výchovy k sebevýchově“,¹¹⁹ a zda provázání individuálních domácností se sítí služeb podporuje pracovní emancipaci žen. Dobová definice bytového standardu se tak vlastně kontinuálně rozrůstala a zahrnovala už „nejen programové normy pro byt a budovu, ale také pro prostředí, urbanistické podmínky z hlediska zástavby, využití a úpravy ploch, služeb a doprovodných zařízení“.¹²⁰

Důraz ústředního plánovače na rozvoj služeb a kulturně-rekreačních zařízení v sídlištních lze chápat jako aplikaci mechanismu, jež dobová ekonomie označovala pojmem kompenzace. Kompenzace „se projevuje implementací určitých prvků obecného sociálního vzoru [spotřeby – HG] na úkor konkrétních individuálních spotřebních aspirací do té míry, že je možné ‚kompenzovat‘ spotřebitelům ‚ztráty‘ související s nenaplněním jejich individuálních vzorů zvýšenou nabídkou jiného zboží a služeb“.¹²¹ Průzkumy využití občanské vybavenosti měly v tomto kontextu dva jasné cíle. V obecné rovině šlo o to zjistit, které faktory v očích *spotřebitelů architektury* nejsilněji legitimizují výstavbu sídlišť jakožto komplexních útvarů naplňujících socialistickou představu o *humanistickém* obytném prostředí. Prozičtější záměrem bylo vytyčit spodní hranici, za níž nabídka služeb už nedokáže kompenzovat potřeby konzumentů a za níž vyvolává nespokojenost. Připomeňme jen, že ještě v sedmdesátých letech z anket vyplývalo, že dostupnosti občanského vybavení přisuzovali obyvatelé sídlišť „mimořádný význam“.¹²²

Expertní poznatky VÚVA zároveň přinášely podklady, které se – jak nedávno připomněla historička architektury Veronika Hittmanová Rollová – stávaly součástí ideově-teoretických rozborů socialistického životního slohu, jaké od poloviny šedesátých let vznikaly mj. v Sociologickém ústavu ČSAV. Tyto rozborů architekti bedlivě sledovali a snažili se je vtělovat do komplexních projektů obytného prostředí: v mezioborové spolupráci či přímo v mezioborových autorských týmech vznikly například návrhy města Etarea (1967, Gorazd Čelechovský et al.) a studie dolního centra Liberce (1969, Miroslav Masák).¹²³ Budoucí socialistický životní sloh¹²⁴ se stal také leitmotivem mnoha šetření a anket, které měly poskytnout vodítka k hromadné obytné výstavbě. Víceméně jednotný, na ideálech humanistického socialismu založený obraz životního slohu se ovšem nedařilo prosazovat bez

¹¹⁸ Usnesení ústředního výboru Komunistické strany Československa k řešení bytového problému v ČSR do roku 1970, *Rudé právo* XXXIX, 1959, č. 66, 8. 3., s. 3–4.

¹¹⁹ Richta et al., *Civilizace na rozcestí...*, op. cit., s. 85–87.

¹²⁰ Czezerda, *Rola standardu...*, op. cit.

¹²¹ Woś, *Mechanizm kształtowania...*, op. cit.

¹²² Jana Schlangerová, *Kulturně estetické a sociálně psychologické rysy životního prostředí pražských lokalit*, *Sociologický časopis* XIII, 1977, č. 1, s. 121–125.

¹²³ Veronika Hittmanová Rollová, *Skutečnost i program: životní prostředí socialistického člověka*, in: Eadem – Karolína Jirkalová (edd.), *Budoucnost se rodí z přítomnosti: architektura a česká politika 1948–1989*, rukopis připravovaný k vydání. (Děkuji autorce za zpřístupnění rukopisu kapitoly.)

¹²⁴ Vedle Sociologického ústavu ČSAV se tomuto konceptu věnoval také bratislavský Výzkumný ústav životnej úrovně. Srov. aspoň: ~, *Aktuálne otázky...*, op. cit. — Filip Hronský et al., *Celková syntetická štúdia o teórii socialistického spôsobu života*, Bratislava 1975.

potíží. Na jedné straně bylo středoevropským expertům – zejména těm ovlivněným výzkumy Paula-Henryho Chombarta de Lauwe – jasné, že se spolu se vzestupem životní úrovně diferencují také bytové preference a odvisí již nejen od *třídních* rozdílů, ale také od socioprofesionální a sociokulturní příslušnosti, předchozího bydlení, lokálních tradic, a především individuálních aspirací. I přesto v sociologické expertize přinejmenším do sedmdesátých let nacházíme obraz přání, která jsou často až překvapivě uniformní. Tato uniformita mohla jistě být zpětnou reakcí na vcelku uniformní obytné prostředí sídlišť a homogenost sociálních vzorů spotřeby, které toto prostředí posilovalo. Stejně tak mohla pramenit z „*konformismu části respondentů*“, jejich „*životního realismu*“ či jednoduše ze znalosti bytové praxe reálného socialismu.¹²⁵ Mohla konečně také pramenit z faktu, že cílem šetření nebylo často nic jiného, než ověřit proveditelnost projektu univerzálního *socialistického životního slohu*. Jistá konformita se promítala nejen do představ o základních parametrech vytoženého bytu, ale také, jak píšeme v poslední kapitole této práce, do představ o možném zařízení a vybavení bydlení snů.

Pestrost bytových přání a potřeb se z ekonomických a ideologických důvodů nikdy nepodařilo úplně přetavit v expertizu, jež by byla přímo použitelná v projektování hromadné výstavby. Už ve čtyřicátých letech architekti, jakožto absolventi oboru umísťovaného tradičně na vrchol pomyslného žebříčku výtvarných profesí,¹²⁶ mnohdy zpochybňovali schopnost laiků, zejména příslušníků dělnictva, vůbec porozumět složitosti a dlouhodobé perspektivě architektonického či urbanistického úkolu. Tento skepticismus nebyl přitom vlastní pouze československým architektům. Elisabeth Pfeil, zkoumající bytová přání havířů v Porúří, upozorňovala na běžnou námitku architektů a investorů, že „*[o]braz, který by se vynořil z jejich [respondentů – HG] odpovědí, by byl nutně nereálný*“. Sociologové proto své partnery ujišťovali, že sociologická expertiza není obyčejným průzkumem veřejného mínění, v němž „*ve skutečnosti jsou lidé přiměni k tomu, aby se vyjádřili k věci, ke které nejsou kompetentní, ale o níž mají pouze názor*“. Individuální přání a preference přitom byly zpravidla v odpovědích respondentů moderovány nejen převládajícími sociálními vzory spotřeby, ale i reálnou rozvahou nad finančními možnostmi či obecným povědomím o celostátní či podnikové bytové politice.¹²⁷ Proti „*mýtu o nekonečné rozmanitosti individuálních zálib*“ sociologové padesátých let stavěli „*pověštinou skromné požadavky a soulad s platnou architektonicko-stavební normou a s praxí přidělování bytů*“.¹²⁸ Stručně řečeno: nuceně skromné poválečné období znamenalo většinou „*velmi skromné životní potřeby*“.¹²⁹ Aby průzkumy neodhalovaly a neposilovaly nerealizovatelné představy, ankety byly navíc často sestavovány způsobem, který respondentům znemožňoval odhlídnout od nákladů na výstavbu, nájem a provoz bytů. Pokud se v dané lokalitě nepočítalo s realizací všeobecně preferovaných rodinných domů, respondenti anket si tuto variantu často vybrat prostě nemohli.¹³⁰

V šedesátých letech si sociologie začíná všimnout individuálních přání a představ budoucích obyvatel. Řídit se výsledky těchto sociologických anket by ovšem znamenalo, jak se domnívali mnozí architekti, že by model socialistického životního slohu měl v každém obytném souboru zrcadlit nejen demografickou skladu budoucího osazenstva a vývojové etapy jednotlivých rodin či domácností, ale také původ obyvatel, jejich socioprofesionální zařazení a s tím spojené aspirace. Jak v roce 2009 připomínala Anna Rębowska, socioložka, jež se

¹²⁵ Czezerda, Warunki i potrzeby..., op. cit.

¹²⁶ K dílčím aspektům vysokého hodnocení architektury v žebříčku výtvarných povolání za První republiky srov. Hubert Guzik, Jak projít uchem jehly?: emancipace žen v architektonických povoláních 1918–1948, *Umění LVI*, 2008, s. 426–436.

¹²⁷ Pfeil (ed.), *Die Wohnwünsche...*, op. cit., s. 12.

¹²⁸ Czezerda, Warunki i potrzeby..., op. cit.

¹²⁹ Piotrowski, *Badania w nowych...*, op. cit.

¹³⁰ Jirí Čepelák, *Dělnictvo hutních závodů*, Praha 1949, s. 55–57.

průzkumům bytových přání a potřeb v Polsku věnovala od poloviny šedesátých let, „[d]osti četné studie bytových přání a preferencí obyvatelstva, poskytující první vhled do rozmanitosti subjektivně vnímaných potřeb v této oblasti, mimoděk přispěly k tomu, že se v určitých kruzích projektantů objevil nový mýtus, mýtus o ‚nekonečné rozmanitosti individuálních zálib‘, které tudíž nelze předvídat – a tedy ani zohlednit v projektech určených k provedení v masovém měřítku. Tento mýtus dokonce postupně začal u některých architektů vytlačovat dřívější představy o potřebách ‚průměrného statistického uživatele‘. To se odrazilo ve dvou protichůdných tendencích v oblasti navrhování bytů: část projektantů začala hledat nekonečně ‚flexibilní‘ řešení, jež by šla přizpůsobit změnám zavedeným budoucími obyvateli (a tedy taková, která počítala s vysokou úrovní znalostí o bytě a technickými možnostmi uživatele), zatímco druhá část – která vnímala mnohá přání vyjádřená v anketách jako iracionální a především příliš protichůdná, aby mohla být uspokojena – je přestala brát v úvahu a řídila se při navrhování pouze zásadami ergonomie a očekávala, že dobře navržený byt bude schopen sám ‚vychovat‘ svého uživatele a přesvědčit ho, aby se vzdal starých návyků.“¹³¹

Koncept univerzálního socialistického životního slohu se ukazoval být jen stěží dosažitelnou vizí; rozpor mezi sociální realitou přání a výhledovými směry bydlení lze dobře ilustrovat na příkladu kuchyní. Jedna z premis funkcionalistického navrhování spočívala v prostorovém rozdělení jednotlivých funkcí v bytě. Frankfurtská minimální kuchyně vyvolala sice mezi funkcionalisty polemiky, jejichž výsledkem byla mj. mnichovská kuchyně,¹³² nicméně argumenty hygieniků a advokátů vědeckého řízení práce, spolu s tlakem na finanční úspory ve východoevropské hromadné výstavbě po válce, vedly k rozšíření kuchyně-laboratoře. Větší kuchyně, jaké se během socialistického realismu objevily v některých variantách československé soustavy T, se na přelomu padesátých a šedesátých let staly terčem nesmlouvavých odsudků. „*Jakmile to rozměry dovolí, objeví se v kuchyni pohovka k příležitostnému odpočinku nebo lůžko, na kterém některý člen rodiny pravidelně spí. (...) Spaní v kuchyni je nutno skutečně odstranit,*“ shrnovali Eva Librová, Jaroslav Klofáč a Karel Brix.¹³³ Je třeba přitom rovnou připomenout, že v přelidněných bytech padesátých let bylo využití kuchyně k účelům jiným než vaření často nutností.¹³⁴ Podle koncepce socialistického životního slohu, jež předpokládala rozsáhlou mechanizaci kuchyňského zařízení, a hlavně masivní vývoj terciárního sektoru, se funkce kuchyně měla omezit na rychlou přípravu jídla a místo pro některé drobné domácí práce. Zatímco v rodinných domech se občas připouštěly kuchyně rozměrnější, „[v] rodinných bytech bude však snahou projektantů kuchyně zachovat a podávání jídla z nich vyloučit“.¹³⁵

Boj architektů proti obytné kuchyni nebyl pouze expertním bojem za hygienu a ergonomii, politickým bojem za osvobození žen od *dvojí směny* či ideovým bojem za socialistický životní sloh. Byl také – nadále i v šedesátých letech – bojem proti svébytné ruralizaci městského životního slohu, proti udržování či dokonce přejímání některých aspektů venkovského životního slohu „socialistickým“ městským obyvatelstvem. Byl bojem za přetvoření bydlení lidových vrstev po vzoru životních způsobů inteligence, a to zejména v těch zemích a regionech, které procházely urychlenou industrializací.¹³⁶ Mantrou závěru polských anket bylo, že „*specifikem u fyzických pracovníků je rozdělení bytu na ‚bílou a*

¹³¹ Anna Rębowska, *Elementy socjologii przestrzeni w badaniach empirycznych*, Kraków 2009, s. 17–18.

¹³² Hubert Guzik, Co zbylo z minimální kuchyně, in: Matúš Dulla et al., *Kapitoly z historie bydlení*, Praha 2014, s. 183–198.

¹³³ Librová – Klofáč – Brix, *Jak bydlet...*, op. cit., s. 47.

¹³⁴ Piotrowski, *Badania w nowych...*, op. cit. — Srov. také Kopp et. al., *Typové byty...*, op. cit.

¹³⁵ Librová – Klofáč – Brix, *Jak bydlet...*, op. cit., s. 34–35.

¹³⁶ K pojmu ruralizace srov. zejména Anna Pawełczyńska – Wanda Tomaszewska, *Urbanizacja kultury w Polsce*, Warszawa 1972.

černou jizbu“ (tradiční rolnický model)“, které „mizí spolu se společenským vzestupem“. ¹³⁷ Taktéž i drážďanské výzkumy už v padesátých letech ukázaly, že obytné kuchyně preferovali nevyučené dělníci, zatímco vědeckotechničtí pracovníci je většinou odmítali. ¹³⁸ Sociální (třídní) příslušnost se v NDR promítala také do nerovnoměrného využití ostatních prostorů v bytě: že se parádní *bílé jizby* používají jen při slavnostních příležitostech bylo vyzorováno u respondentů vesměs dělnického a maloměstského původu. Podobně tomu bylo i v Československu: i tuzemští experti pranýřovali zbytky maloměšťanských životních způsobů, které shledávali v samotné existenci parádních pokojů a využití úložného nábytku k vystavování dekorativních předmětů často *pochybné* estetické kvality. ¹³⁹

Socioložka Anna Rębowska ve své bilanci polských sociologických výzkumů obytné architektury zdůrazňovala jejich „zaměření na studium opakujících se jevů, sjednocujících a dominantních rysů“, a zároveň „zlehčování nebo dokonce ignorování kulturních rozdílů“. ¹⁴⁰ Zdá se ovšem, že šlo ještě o něco víc – o skutečnou víru v to, že kulturní rozdíly lze prostě urychleně setřít. Zdá se, že v boji proti ruralizaci městského bydlení či proti reziduím maloměšťáckého způsobu života máme co do činění s jevem, jež v kontextu českého urbanismu historik Petr Roubal popsals jako „*princip emancipace shora, tj. úplná transformace života lidí bez jejich vlastní participace*“. ¹⁴¹ Zasloužilo by si přitom jistě hlubší rozbor, nakolik se onen projekt socialistického životního slohu prolнул s debatami – vrcholícími právě v šedesátých letech na obou stranách železné opony – o metodách vymýcení kýchče skrze školní a celoživotní vzdělávání či šíření výtvarných vysoké kultury prostřednictvím masových médií. Obdobný převýchovný zápal expertů dobře vystihuje ještě jedna pasáž z knihy Evy Librové a jejích spolupracovníků: „*Ostatně je nutno si uvědomit, že navštívené byty nejsou výstavní exponáty, které by byly připraveny k oceňování. To také není naším úmyslem. Nad shromážděným materiálem si musíme spíše uvědomit jistý nesoulad mezi vysokou úrovní materiální a mezi úrovní estetickou. Snad bychom tu mohli učinit přirovnání, které ostatně vyplynulo i z celostátní diskuse o bytové výstavbě. I při výstavbě sídlišť vidíme vysokou úroveň materiální a poměrně zanedbávanou stránku estetického vzhledu, souladu. Vysloveně nevkusných bytů je velmi málo. Jsou to obvykle ty, které ne zvlášť šťastným způsobem kombinují skutečně starý nábytek s nábytkem novým. Společně se nedobovým upotřebením a rozmístěním doplňků vytváří zvláštní atmosféra interiérů, řekněme z prvních let po první světové válce, popř. ještě starší. Celý byt na nás působí cize, skoro směšně [zvýraznění HG]. Společnou vlastností těchto několika bytů je přeplněnost nábytkem, doplňky, vzory. Takové interiéry jsou výmluvnější než jakákoliv dlouhá poučení o vhodnosti střídmého a jednoduchého zařízení.*“ ¹⁴²

Pochybnosti nad kuchyní-laboratoří a stejně tak nad tím, jak vlastně definovat vkusné zařízení bytu, se ve východoevropském expertním diskurzu začaly objevovat hojněji až s postupnou změnou *inteligentského* způsobu bydlení od sklonku šedesátých let, spolu s voláním tzv. pracující inteligence po zvýšení užité plochy sídlištních bytů, po obývacích pokojích propojených s kuchyňským prostorem či s výtčnými ohledně velikosti koupelen. ¹⁴³ Tato změna, zpočátku pomalá, zdá se zrychlila na sklonku reálného socialismu, kdy vleklá ekonomická stagnace, chaotické reformy, nekoordinované kroky sociální politiky ¹⁴⁴ a bujení šedé ekonomiky posílily relativní ekonomickou deprivaci a naplno rozevřely nůžky

¹³⁷ Litterer, *Nowe osiedla...*, op. cit., s. 141.

¹³⁸ Hempel, *Untersuchungen über die Wohnwünsche...*, op. cit.

¹³⁹ Vlasta Štěpová – Růžena Komárková, *Člověk v bytě: metody a výsledky výzkumu bydlení*, Praha 1981.

¹⁴⁰ Rębowska, *Elementy socjologii...*, op. cit., s. 9.

¹⁴¹ Petr Roubal, *Krise urbanistické moderny v socialismu: případ plánování Prahy od šedesátých do osmdesátých let 20. století, Soudobé dějiny XXIV*, 2017, č. 3, s. 335–360.

¹⁴² Librová – Klofáč – Brix, *Jak bydlet...*, op. cit., s. 141.

¹⁴³ Hannemann, *Die Platte...*, op. cit., s. 134.

¹⁴⁴ Srov např. Vlasta Štěpová – Růžena Komárková, *Jaký chceme nábytek?*, Praha 1988, s. 11.

subjektivních bytových potřeb. Zrcadlí to dobová sociologicko-architektonická expertiza. Kupříkladu architektka Zdena Aulická ve svém šetření kladenského sídliště Kročehlavy v době končícího reálného socialismu psala, že „obyvatelé sídliště nemají konkrétní představu o existující kvalitě běžných bytů v hospodářsky vyspělých státech, nevyžadují ji a naopak jsou pasivně spokojeni pouze s faktem, že vůbec bydlí“.¹⁴⁵ Na straně druhé právě tehdy rychle rostl zájem o „výrobky nadstandardní, uspokojující zatím málo konkrétní požadavky spotřebitelů s nadprůměrnými výdajovými možnostmi“.¹⁴⁶ Jak upozornila historička Christine Hannemann, tyto požadavky se do setrvačné stavební praxe východoněmeckého pozdního socialismu už nijak zásadně nepromítly.¹⁴⁷ A podobně tomu bylo i na sídlištích v ČSSR a PLR.

Sedmdesátá a osmdesátá léta: když dva dělají totéž, není to totéž

V sedmdesátých a osmdesátých letech se československá sociologicko-architektonická expertiza nadále soustřeďovala na popis vlivu hmotné a sociálně-demografické struktury sídlišť či městských čtvrtí na životní způsoby obyvatel.¹⁴⁸ Pokračovaly rozборы veřejného vnímání bytového standardu, volnočasových aktivit, dostupnosti občanského vybavení, klidu, pořádku, zeleně či možností parkování v sídlištích – slovem faktorů, které legitimizovaly hromadnou výstavbu. Byť existovaly instrumenty finanční podpory a právně-institucionální rámec pro svépomocnou či družstevní rodinnou výstavbu,¹⁴⁹ expertiza toto téma nereflektovala zdaleka tak intenzivně, jak by to snad šlo očekávat vzhledem k dlouhodobým preferencím obyvatelstva¹⁵⁰ a takřka třetinovému podílu rodinných domů na celkovém objemu nové obytné výstavby.¹⁵¹ Zdá se, že – podobně jako v případě debat o životním slohu, které obyvatelům sídlišť za vzor kladly životní způsoby tzv. pracující inteligence – i zde lze hledat ozvěny redistribuční politiky socialistických států. Jak psal maďarský sociolog Iván Szelényi: „zatímco v kapitalistické welfare společnosti chudým poskytují ubytování obce a bohatí kupují nebo pronajímají na trhu (čímž monopolizují výhody vlastnictví domů), ve státním socialismu se profesionálové a střední třída (administrativní pracovníci a dělnická aristokracie) těší výhodě, kterou je silně dotované státní bydlení a dělnická třída musí nakupovat nebo stavět za tržních podmínek“.¹⁵² Až na ojedinělé výjimky zůstával mimo zorný úhel sociologické expertizy sedmdesátých a osmdesátých let také dopad šedé ekonomiky na obytnou architekturu.

Jak poukázal Matěj Spurný, čím blíže ke sklonku státního socialismu, tím víc se v hodnotových hierarchiích expertů a laické veřejnosti začala projevovat nová, „měkká“ hlediska. Odborný a populárněvědecký „antitechnokratický diskurz“ sedmdesátých let¹⁵³ proniknul během následující dekády i do masových médií. Anketa Ústavu pro výzkum veřejného mínění ČSAV z roku 1971 stále ještě potvrzovala funkcionalistické krédo, že

¹⁴⁵ Aulická, *Průzkum názorů...*, op. cit., s. 25.

¹⁴⁶ Štěpová – Komárková, *Jaký chceme nábytek?*, op. cit., s. 6–7.

¹⁴⁷ Hannemann, *Die Platte...*, op. cit., s. 134.

¹⁴⁸ Triádu hmotná struktura – sociální struktura – aktivity jakožto základ sociologické expertizy bydlení popsala Boalt, *Soziologische Untersuchungen...*, op. cit.

¹⁴⁹ Jan Zikmund, Stavím, staviš, stavíme, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (edd.), *Improvizace / architektura osmdesátých let*, Praha 2021, rukopis připravovaný k publikaci. (Děkuji autorovi za zpřístupnění rukopisu kapitoly.)

¹⁵⁰ Srov. aspoň Jiří Musil, K sociologii nízkopodlažní zástavby, *Architektura ČSR XXXV*, 1976, č. 9–10, s. 413–415.

¹⁵¹ Jiřina Loudová, K otázce příčin architektonických nedostatků naší současné individuální bytové výstavby, *Architektura ČSR XLVI*, 1986, č. 9, s. 392–396.

¹⁵² Iván Szelényi, Social inequalities in state socialist redistributive economies – dilemmas for social policy in contemporary socialist societies of Eastern Europe, *International Journal of Comparative Sociology XIX*, 1978, s. 63–87.

¹⁵³ Spurný, *Most do budoucnosti...*, op. cit.

hodnotu bydlení utvářejí objektivní, měřitelné faktory, s jejichž pomocí lze do značné míry kvantifikovat spletité vztahy vnějšího prostředí bytů. Jak referoval sociolog Petr Matějů, „[z] výsledků výzkumu vyplynulo, že Pražané velmi ostře rozlišují mezi tím, jak bydlí, a tím, kde bydlí, a že pro celkové hodnocení jejich bytové situace je zatím rozhodující to, jak bydlí, zatímco faktor polohy bytu vstupuje do celkového hodnocení jen málo a působí tak, že nezeslabuje nespokojenost, avšak o něco zvyšuje spokojenost“.¹⁵⁴ Diagnózy o krizi sídlištního projektu, který za abstraktním tvaroslovím a technokratickým, hygienickým či demografickým referenčním rámcem údajně neskrýval nic, co by odkazovalo na kontinuitu historické či individuální zkušenosti, tak vycházely v socialistické střední Evropě zpočátku spíše ze zahraniční literatury než ze zdola, z požadavků samotných obyvatel. Ostatně obdobně tomu bylo o něco dříve v případě transferu západních poznatků do východoevropských diskusí o konzumní společnosti. Postřehy amerického sociologa Herberta J. Gansa či americko-kanadské novinářky Jane Jacobs¹⁵⁵ o roli lokálních mikrostruktur ve fungování měst tak poskytovaly Středoevropanům myšlenkové rámce,¹⁵⁶ které až následně začaly ovlivňovat metodologii a tematickou skladbu sociologicko-architektonických výzkumů, a posléze se začaly skutečně zrcadlit v názorech respondentů.

Snad nejnaléhavěji tyto nové problémy předložily dvě studie: *Obraz města Mostu* (Jiří Ševčík – Ivana Bendová – Jan Benda)¹⁵⁷ a *Vinohrady, obraz města 19. století* (Jiří Ševčík – Jan Benda – Josef Pleskot).¹⁵⁸ Oproti expertizám VÚVA vznikly studie Ševčíkova týmu v prostředí pražské fakulty architektury ČVUT, což patrně umožnilo hledání nového módu *architektonicko-sociologického výzkumu*. Otázku po tom, jak kognitivní představa o městě spoluutváří prostorové chování člověka, si autoři vypůjčili mj. z knihy amerického urbanisty Kevina Lynche *The Image of City* z roku 1960 a dalších západních zdrojů, především fenomenologie architektury norského teoretika Christiana Norberga-Schulze.

Výzkumná metoda použitá týmem Jiřího Ševčíka, jež spojovala architektonický rozbor krajiny města, řízené rozhovory s obyvateli a také vyhodnocení jejich kreseb, byla přitom sama o sobě mnohem méně *postmoderní*, než by se mohlo zdát z výsledných charakteristik zkoumaných lokalit. Zatímco ještě v padesátých letech na obou stranách železné opony odborníci vycházeli z „*utříděných funkcí v bytě v podstatě na podkladě třídění Hospodářské komise OSN*“,¹⁵⁹ následujících několik málo let přineslo v západní sociologii bydlení nástup nových metod, mezi nimiž ty obsažené v *The Image of City* získaly popularitu přesně v době posledního vzednutí *organizované modernity*. Připomeňme, že to nebyl nikdo jiný než Carin Boalt, vedle Lennarta Holma hlavní expertka zkoumající sociologické aspekty obytné výstavby švédského sociálního státu,¹⁶⁰ kdo informoval o využití Lynchových percepčních

¹⁵⁴ Petr Matějů, Sociologické aspekty vývoje bydlení v Praze, *Sociologický časopis* XIII, 1977, č. 1, s. 39–58. (Autor referuje o výsledcích výzkumu realizovaného Ústavem pro výzkum veřejného mínění ČSAV v prosinci 1971.)

¹⁵⁵ Herbert J. Gans, *The urban villagers: group and class in the life of Italian-Americans*, New York 1962. — Jane Jacobs, *The death and life of great American cities*. New York 1961. (Kniha vyšla v češtině jako Jane Jacobs, *Smrt a život amerických velkoměst*, Praha 1975.) — Srov. také např. Alexander Mitscherlich, *Die Unwirtlichkeit unserer Städte: Anstiftung zum Unfrieden*, Frankfurt am Main 1965.

¹⁵⁶ Srov. např. Jiří Hruza, *Hledání soudobého města*, Praha 1973, s. 49–59.

¹⁵⁷ Jiří Ševčík – Ivana Bendová – Jan Benda, *Obraz města Mostu*, *Architektúra a urbanizmus* XII, 1978, č. 3, s. 165–178.

¹⁵⁸ Jiří Ševčík, *Obraz města a čtvrti Vinohrad: (příspěvek k urbanistickému a architektonickému vývoji)*, *Documenta Pragensia* V, 1985, č. 1, s. 60–75. (Studie byla vypracovaná v roce 1982.)

¹⁵⁹ Librová – Klofáč – Brix, *Jak bydlet...*, op. cit., s. 22.

¹⁶⁰ Carin Boalt a Lennart Holm ve spolupráci s HFI prováděli rozsáhlé průzkumy využití bytů, rodinných a řadových domů v nové výstavbě ve Stockholmu, Göteborgu, Malmö a průmyslovém městě Gustavsberg. Kromě statistických údajů čerpali mj. z anket, pořizovali soupisy bytového vybavení, kresby rozmístění nábytku, časová studia využití jednotlivých prostor (především kuchyně), což představovalo základní metodologický arsenál,

map už v šedesátých letech. Tento nástroj přitom neměl projekt modernity od základu zpochybnit, nýbrž přinést poznatky k jeho zdokonalení, k lepšímu přizpůsobení obytného prostředí psychologickým potřebám uživatelů. Měl také umožnit omezenou participaci obyvatel na vzniku jejich životního prostředí. „Začalo se s nejočividnějšími funkčními potřebami a pokračovalo se sociálními a estetickými aspekty, které samozřejmě vyžadují mnohem lépe vyvinutou metodiku,“ psala Boalt.¹⁶¹

Použití kreseb respondentů jako zdroje výzkumných dat bylo v československém prostředí sedmdesátých let spíše ojedinělé; využívaly se snad pouze při zkoumání prostoroce kritických názorů dětí na bydlení, městské prostředí a krajinu.¹⁶² Dosud to byli zpravidla tazatelé, kdo se vskutku etnografickým zaujetím skicovali a fotografovali byty respondentů, aby tak získali dle svého mínění objektivní „materiál pro dokumentaci životního prostředí a kulturní úroveň bydlení“.¹⁶³ Metody inspirované *The Image of City* se ovšem uplatňovaly také v jiných socialistických zemích. V polovině osmdesátých let provedla sociální geografka Małgorzata Bartnicka rozsáhlý rozbor vnímání městského prostoru Varšavy s využitím Lynchových percepčních map a map preferencí, které jako výzkumný nástroj do geografie prosadil Američan Peter Gould, autor knihy *On Mental Maps* (1966). Byť bychom přístup Bartnické mohli stěží označit za postmoderní, její výchozí premisa se nápadně podobala té formulované týmem Jiřího Ševčíka. Autorka upozorňovala, že „[v] procesu plánování v nejlepším případě převládají kategorie objektivní funkčnosti“ a že potřeby městských obyvatel „jsou plánovači často vnímané z jejich vlastní perspektivy, aniž by dostatečně prozkoumali subjektivní pocity těch, kteří mají žít v navrhovaných prostředích“.¹⁶⁴ Svůj sociálně-geografický výzkum autorka nicméně stále považovala za podklad, z něž by měli čerpat architekti a urbanisté v socialistické stavební praxi a zjevně připouštěla možnost cíleného urbanisticko-architektonického utváření představ obyvatel o obytném prostoru. Ostatně podobně své vědecké výzkumy vnímali další polští sociologové od turbulentního sklonku sedmdesátých let. Prostorově-bytové preference obyvatel, kulturně podmíněné vzory využívání bytů nahlížené už nikoliv objektivisticky, nýbrž spíše fenomenologicky, procesy vedoucí v rámci města ke vzniku oblastí s výrazným kulturním významem, a také například to, proč některé lokality města platily ve veřejném povědomí za „špatné“ adresy, zkoumali mj. sociologové Ewa Kaltenberg-Kwiatkowska, Krystyna Trautsolt-Kleyff a Bohdan Jałowiecki či historik umění a sociolog Aleksander Wallis.¹⁶⁵ Z průzkumů Varšavy, provedeného Bartnickou, jednoznačně vyplynulo, že na vrcholku oblíbenosti se ocitly vesměs starší, ještě předválečné úřednické či inteligentské obytné soubory o vysokém bytovém standardu, které „[s]vou formou vyjadřují (...) kulturní kontinuitu“.¹⁶⁶ Polští experti zároveň poukazovali na velkou sílu negativních stereotypů navázaných na některé městské čtvrti. Falešné spojení „nízký standard zástavby a vysoká hladina kriminality“ bylo stereotypem

který se od šedesátých let uplatňoval nejen v pracích VÚVA, Ústavu bytové a oděvní kultury a také obdobných výzkumných ústavů v socialistické střední Evropě. Srov. aspoň Holm, *Familj och bostad...*, op. cit.

¹⁶¹ Boalt, *Soziologische Untersuchungen...*, op. cit.

¹⁶² Srov.: Lenka Žižková – Antonín Sum (edd.), *Jak bych chtěl bydlet: názory dětí na životní prostředí*, [Praha] 1979. — Hana Librová, *Sociální potřeba a hodnota krajiny*, Brno 1987.

¹⁶³ Librová – Kľofáč – Brix, *Jak bydlet...*, op. cit., s. 21.

¹⁶⁴ Małgorzata Bartnicka, *Wyobrażenia przestrzeni miejskiej Warszawy: studium geografii percepcji, Dokumentacja Geograficzna*, z. 2, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1989, s. 9.

¹⁶⁵ Srov. aspoň: Ewa Kaltenberg-Kwiatkowska (ed.), *Mieszkanie: analiza socjologiczna*, Warszawa 1982. — Krystyna Trautsolt-Kleyff, *Wzory kulturowe użytkowania i urządzania mieszkań: potrzeby rodzin a koncepcje projektowe*, Warszawa 1985. — Aleksander Wallis, *Pojęcie obszaru kulturowego*, in: Stefan Nowakowski – Włodzimierz Mirowski (edd.), *Planowanie społecznego rozwoju miast i społeczności terytorialnych a badania socjologiczne*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980, s. 63–72.

¹⁶⁶ Bartnicka, *Wyobrażenia przestrzeni...*, op. cit., s. 165.

nejčastějším, odkazujícím nejen na problém asanačních čtvrtí v centrech, ale také na vnitřní periferie města.¹⁶⁷

Pohled na výzkumy Mostu a Vinohrad ještě jednou potvrzuje, že jak architektonická díla, tak i architektonicko-sociologická šetření je nutno chápat v politicko-historickém kontextu, „*rámovat*“ je a vracet se v jejich výkladu k jakémusi „*geniu loci*“, z něž ten či onen objekt či expertní rozbor vzešel.¹⁶⁸ Rozbor Mostu a Vinohrad zdá se být ze všeho nejvíc manifestační kritikou dosavadní expertní a projekční praxe, „*centralizované formy řízení a regulace založené na integrovaných kvantitativních datech, v nichž se zcela ztrácí půvab a rozmanitost forem společenského života*“.¹⁶⁹ Ševčíkův tým proti chápaní města jakožto „*modernistického objektivně kvantifikovatelného prostoru*“, v němž psychosociální vazby a lidské jednání lze vždy zasadit do optimálního prostředí, položil otázku po prazákladech toho, jak Vinohrady čtou jejich obyvatelé, po „*původních významech*“, které onu pražskou čtvrt' v očích obyvatel charakterizují. Autoři hovořili o „*mimořádné prestiži*“, „*luxusním prostoru*“, „*královském původu*“, o „*prožití situovanosti v národní historii*“, tohoto „*symbolického pahorku*“ v „*nestředovém středu Prahy*“, přičemž data získaná od respondentů a jejich následný výklad se pozoruhodně pronikají. Jakoby v ironické narážce na oficiální expertizu Ševčík vyzdvihl vrstvení funkcí – to, že „*Vinohradský pahorek sestoupil (...) ze své mýtické výše k funkčnosti dobře provětrávaného vyvýšení*“ a že k občanskému vybavení zde patří především „*divadlo, chrám, sportovní zařízení – stadion (Sokol)*“, tedy tradiční městské dominanty.¹⁷⁰ Revizionistický záměr průzkumu Vinohrad naznačuje Ševčík snad nejsilněji v pasáži, v níž – v další narážce na mechanismy pozdně socialistické výstavby – píše, že Vinohrady ve skutečnosti nejsou „*zdánlivě čistý plod pozitivistického 19. stol. a rezidenční čtvrt střední buržoazie*“, nýbrž vykračují mimo „*racionální proorganizovanost a pouhý esteticky komponovaný řád moderních měst*“.¹⁷¹ Podobně silnou tezi v československých oficiálních sociologicko-architektonických expertizách nenajdeme. Ostatně lze si jen těžko představit, jak by ústřední plánovač mohl naložit s poznatky, jež se zmíněnou na technokratických principech založenou emancipací shora vlastně vůbec nezabývaly.

Ševčíkovo hledání nové architektonicko-sociologické *tvůrčí metody* se z dobového komplikovaného mutualismu obou těchto oborů socialistické expertizy vymyká. Úskalí, ale také naděje vkládané do spolupráce architektů a sociologů výstižně zachycuje diskuse, jež proběhla v souvislosti se zveřejněním výsledků hodnocení poválečné výstavby sídlišť VÚVA na začátku osmdesátých let. Jiří Musil v ní upozorňoval, že zatímco podstatou práce sociologa je popis „*reálného společenského vývoje*“,¹⁷² architekt očekává spíše spekulativní predikci, která by mu umožnila „*pomocí svých specifických nástrojů lidské chování a lidské prožívání pozměňovat, kultivovat*“.¹⁷³ Musilův názor zde celkem dobře ilustruje posun sociologického uvažování o expertize. Zatímco ještě koncem padesátých let Aleksander Matejko zdůrazňoval, že jde nejen o to „*studovat současný stav těchto potřeb, ale také vědecky předvídat jejich budoucí transformace*“ a dokonce připouštěl opatrné „*ohýbání každodenního života budoucích uživatelů k předem určenému konceptu*“, sociologové sedmdesátých a osmdesátých let už byli výrazně zdrženlivější.¹⁷⁴ Toto opatrné zpochybnění jakéhosi architektonického *sociálního inženýrství* se ovšem architektům v době ideové krize československé obytné výstavby nezdálo podstatné či hodné hlubší debaty. Víc je zajímalo –

¹⁶⁷ Ibidem, s. 66.

¹⁶⁸ Piotr Piotrowski, *Znaczenia modernizmu: w stronę historii sztuki polskiej po 1945 roku*, Poznań 1999, s. 266.

¹⁶⁹ Rębowska, *Elementy socjologii...*, op. cit., s. 10.

¹⁷⁰ Ševčík, *Obraz města a čtvrti...*, op. cit.

¹⁷¹ Ibidem.

¹⁷² ~, *Architektura, sociologie a sídliště (Záznam diskuse)*, *Architektura ČSR* XLI, 1982 s. 177–179.

¹⁷³ Ibidem.

¹⁷⁴ Matejko, *Socjologiczne aspekty...*, op. cit.

stejně jako v padesátých letech – taktické spojenectví, které by tvůrcům pomohlo najít ty správné argumenty v jednáních s investory, dodavateli či přímo s ústředním plánovačem. Jak upozornil architekt Jiří Lasovský: „*Zdá se mi někdy, že architekt a sociolog bývají často na jedné straně, mají podobné názory, usilují o zvýšení hodnoty díla. I když každý z nich poněkud jiným způsobem. Kdybychom se však podívali na vztah architekt – ekonom, věděli bychom, že jde o něco jiného.*“ A pokračoval: „*Sociologové by měli architektům říci, které podmínky vedou k posílení lokálního společenství, a tak jim pomohli při formulování a prosazení ‚společenské objednávky‘ u investora.*“¹⁷⁵ Jak nedávno shrnul tuto taktiku historik Petr Roubal: „*Architekti upozorňovali politické orgány na škodlivé ‚ideové působení‘ pokřivených či nedokončených projektů a dovolávali se obecných proklamací stranických a vládních usnesení o ‚socialistickém životním stylu‘ a ‚životním prostředí socialistických měst‘. Spojencem architektů při této argumentaci byli sociologové, kteří na rozdíl od prvně jmenovaných ovládali jazyk, jímž bylo možné ‚ideové působení‘ sídlišť popsat. Kritikou ‚vykořenění‘, ‚odosobnění‘ a podobně se totiž architekti dostávali na tenký led, mimo bezpečnou půdu ‚kritiky z odborných pozic‘. Spoluprací se sociology se pak vyhnuli podezření, že překračují své kompetence a že jejich kritika má již podvatný charakter.*“¹⁷⁶

Tímto lze také vysvětlit, proč jeden z dodnes nejznámějších rozborů VÚVA, provedený v rámci úkolu *Komplexní zhodnocení poválečné sídlištní výstavby v ČSR (1976–1980)* a publikovaný v knize *Lidé a sídliště*,¹⁷⁷ jen slabě rezonoval v architektonické obci. Úkol, v němž skoro dvacítká spoluřešitelů srovnávala 13 sídlišť s vybranými čtvrtěmi starších bytových domů a rodinných domků, zkoumal „*realizované soubory z hlediska celospolečenských cílů a uživatelských kvalit, které nejsou chápány jenom jako požadavky obyvatel sídlišť, nýbrž v širším společenském smyslu*“ a hodnotil „*vliv architektury a urbanistického řešení na chování lidí*“. Tradiční repertoár témat zahrnoval polohu sídliště v rámci města, bezpečnost, hlukové podmínky, možnosti rekreace, parkování, úroveň občanské vybavenosti, sousedské vztahy nebo roli národních výborů, bytových družstev či spolků pro sídlištní společenství. V některých případech autoři položili důraz „*na hledání specifických rysů, kterými se z hlediska sociálního liší nové obytné soubory od starých částí měst*“.¹⁷⁸ Reagovali tak mj. na oficiální expertizu, která ve druhé polovině v sedmdesátých letech naznačovala, že se veřejné preference pomalu odklání od sídlišť ve prospěch tradiční městské zástavby.¹⁷⁹

Historička architektury Karolina Jirkalová nedávno doložila, že anachronismus knihy *Lidé a sídliště* se nejlépe vyjevuje v části věnované estetickému hodnocení sídlišť jejich obyvateli. V hledáčku výzkumníků se totiž kromě několika sídlišť z období sorely ocitl výběr těch architektonicky nejkvalitnějších soborů ze šedesátých let – těch, jejichž podobu ještě nestačily ovlivnit radikální finanční škrty.¹⁸⁰ A snad právě to závěrům výzkumného úkolu vyčítal architekt Jiří Hrůza: „*Mrzelo mě, že – a autoři to také vědí – se do hodnocení nepodařilo zařadit také aspekty ekonomické. A to proto, že toto hodnocení, které je převážně architektonicko-urbanistické a uživatelsko-sociologické, kdyby bylo doplněno pohledem ekonomickým, by ukázalo zajímavé souvislosti. Ukázalo by, nebo případně také ne, že ta sídliště, která byla obyvateli příznivě oceněná, jsou zároveň dražší, mají nižší hustoty*

¹⁷⁵ ~, *Architektura, sociologie a sídliště...*, op. cit.

¹⁷⁶ Roubal, *Krise urbanistické moderny...*, op. cit.

¹⁷⁷ Jiří Musil et. al., *Lidé a sídliště*, Praha 1985.

¹⁷⁸ Jiří Musil, *Cíle a struktura úkolu*, in: ~, *Komplexní zhodnocení poválečné sídlištní výstavby v ČSR: Závěrečná zpráva, sv. II: Cíle, metody a předmět výzkumu*, Praha 1980, s. 1–7.

¹⁷⁹ Ondřej Špaček, *Distinkce a bydlení v pozdně socialistické společnosti*, *Sociální studia* XI, 2014, č. 4, s. 51–70.

¹⁸⁰ Analýza v tomto odstavci vychází ze statě: Karolina Jirkalová, *Sídliště a sny o bydlení: výzkum týmu Jiřího Musila ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury, 1976–1980*, *Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny* 2021, č. 31, rukopis přijatý k vydání. (Děkuji autorce za zpřístupnění rukopisu.)

obyvatel, větší nároky na plochy atd. Anebo by se ukázalo, že mohou existovat uživatelsky vyhovující sídliště, která nejsou ekonomicky náročná, nákladná. Zatím existuje taková obecná představa, že vlastně všechny uživatelské požadavky jsou čímsi navíc, co nutně vede k zdražení výstavby a co ji činí méně realizovatelnou, méně přijatelnou pro investora, stavební výrobu atd. (...) Je to obecnější problém. Stále panuje představa, že pracovníci společenských věd chtějí něco navíc, to, co komplikuje všem život a činí výstavbu obtížnější, dražší atd. Kdybychom měli důkaz, že tomu tak není, učinili bychom velký krok kupředu.“¹⁸¹

Publikace *Lidé a sídliště* přinesla – jak argumentuje Jirkalová – obraz veřejného mínění převrácený oproti tomu, jak jej v polovině osmdesátých let vnímali architekti. Zatímco tvůrci argumentovali, že jazyk sídlištní architektury není sdělný a že veřejnost touží po pitoreskním městském prostoru, plném různorodých podnětů, z expertizy VÚVA se vyjevoval obraz lidového mínění, jež sídlištní zástavbu nejen pragmaticky akceptovalo, ale také kladně hodnotilo její estetickou stránku.¹⁸² Reflexe toho, že veřejnost zaujímala kritický postoj k vulgárně zekonomizované *normalizační* sídlištní výstavbě se – jak popisujeme v předposlední kapitole této práce – objeví v průzkumech VÚVA až na konci osmdesátých let. Napomohla tomu určitě tehdy už velmi silná kritika sídlištní výstavby a buldozerových asanací formulovaná z teoretických, psychologických či ekologických pozic,¹⁸³ a přítomná nejen v odborném tisku, ale také v mainstreamových sdělovacích prostředcích. Poněkud anekdoticky lze tuto problematiku synergii mezi odborným diskurzem a laickým míněním ilustrovat šetřením, jež mezi studenty architektury v Praze proběhlo v první polovině osmdesátých let. Miluše Sedláková a Michal Beneš z VÚVA se v něm ptali, „v jakém prostředí by chtěli tito respondenti po dokončení vysoké školy žít (pracovat a bydlet)“. Zatímco odpověď „na sídlišti“ nezaškrtl nikdo, preferovanými místy bydlení a práce byly rodinný domek nebo klasický činžák v historickém jádru města.¹⁸⁴ Černý obraz sídliště nicméně – jak naznačujeme v této práci – mezi laiky zcela nepřevládá a pragmatické hodnocení jistot sídlištního komfortu se přeneslo i do posametového období.

¹⁸¹ ~, *Architektura, sociologie a sídliště...*, op. cit.

¹⁸² Jirkalová, *Sídliště a sny...*, op. cit.

¹⁸³ Miloš Černý, *Psychologické aspekty modernizace*, *Architektura ČSR* XLII, 1983, č. 2. — Bohuslav Blažek, *Ekologickými očima: 4. Jak léčit město*, *T 83: technický magazín* XXVI, 1983, č. 5, s. 54–57.

¹⁸⁴ Miluše Sedláková – Michal Beneš, *Významová struktura architektonických děl – hlavní výsledky empirického průzkumu*, Praha 1985, s. 17. (Mezi padesáti studenty Univerzity Karlovy, kteří tvořili kontrolní vzorek, přání bydlet v paneláku projevila jedna osoba, srov. s. 18.)

Soubor vědeckých prací

Plánovači, sociologové a průzkumy veřejného mínění

[Publikováno jako Hubert Guzik, Plánovači, sociologové a průzkumy veřejného mínění, in: Dita Dvořáková – Hubert Guzik – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu: 1945–1948, 1989–1992*, Praha 2019, s. 30–57.]

Nástup autoritarismů v Evropě třicátých let a následná tragédie války podnítily přesvědčení o tom, že podobné krizi lze v budoucnu předejít pouze důslednou harmonizací sociálního, hospodářského a politického vývoje.¹⁸⁵ Jak psal Mojmir Hájek, jeden z představitelů Bláhovy brněnské sociologické školy, „*je přirozené, že v korelaci s mohutným technickým rozmachem i hospodářským rozvojem posledního sta let první náznaky dnešního plánování objevily se především v oblasti průmyslové a hospodářské*“. V prostředí hospodářského a politického liberalismu nicméně tyto první pokusy nedokázaly zabránit „*ostrým protikladům mocenské zvláště*“, a proto se budování míru nesmělo do budoucna obejít bez mezioborového „*sociologicky fundovaného plánování*“.¹⁸⁶ K formování expertního diskurzu o sociálním směřování země se v krátkém období třetí republiky iniciativně přihlásily desítky výzkumných institucí v čele s Československým ústavem práce a Masarykovou akademií práce. Také řada architektů začala tehdy – byť občas poněkud váhavě – vnímat sociologickou expertizu jakožto pracovní pomůcku, která by spolu s poznatky národohospodářů, demografů, pedagogů a hygieniků mohla usměrnit vývoj obytné architektury, a rozšířit tak tradiční repertoár determinant funkcionalistického navrhování. Ještě silněji než architekti přilnuli k sociologicky fundovanému plánování urbanisté ze Zemského ústavu pro plánování v Praze a také – jak zmíníme v jedné z dalších kapitol [Dita Dvořáková, Regionální plánování jako instrument sociálního státu, in: Dita Dvořáková – Hubert Guzik – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu: 1945–1948, 1989–1992*, Praha 2019, s. 122–151.] – Zemského studijního a plánovacího ústavu moravskoslezského v Brně,¹⁸⁷ kteří se sociology sdíleli podobný regionalistický přístup.

Nedávné umělecko-historické práce věnované vztahu tuzemské architektury a sociologie z velké části přehlížely ony poválečné začátky spolupráce těchto oborů.¹⁸⁸ A přitom už po druhé světové válce se začal zřetelně rýsovat ambivalentní vztah architektury a sociologie – vztah, jenž lze popsat slovy sociálního geografa Davida Harveye o tom, že „*potíž s takzvaným ‚vrcholným modernismem‘ a městem nespočívala v jeho ‚totalizující‘ vizi, ale ve vytrvalém zvyku upřednostňovat věci a prostorové formy před sociálními procesy*“.¹⁸⁹ V následující kapitole se zaměříme na jednu z fazet tohoto problému: bude nás zajímat, zda

¹⁸⁵ Kapitola je mírně doplněnou verzí článku, jenž původně vyšel jako: Hubert Guzik, Architecture and public opinion polls in Czechoslovakia shortly after the Second World War, *Umění* LXVI, 2018, s. 175–192.

¹⁸⁶ Mojmir Hájek, *Sociologický zřetel v současném našem plánování* [1945], Moravský zemský archiv (MZA), f. Zemský studijní a plánovací ústav v Brně, č. f. B97, ka 42, inv. č. 76, s. 7. Za poskytnutí kopie dokumentu děkuji Dítě Dvořákové.

¹⁸⁷ Jan Kristek – Markéta Žáčková, *Od chaosu k novému řádu: počátky institucionalizovaného výzkumu v oblasti urbanismu a územního plánování v Brně*, Brno 2015.

¹⁸⁸ K torzálním informacím k tématu viz tedy článek sociologa Jiřího Musila, Jak se formovala sociologie bydlení, *Sociologický časopis* XLI, 2005, s. 207–225.

¹⁸⁹ David Harvey, *Justice, nature & the geography of difference*, Cambridge (Ma.) 1996, s. 419.

měly široké masy šanci promluvit do rodícího se programu obytné výstavby a také to, jak dvouletkoví architekti a plánovači pracovali s průzkumy veřejného mínění. Zejména podniková sociologie poskytla totiž architektům poválečné obnovy informace o bytových potřebách a přáních veřejnosti, získané pomocí „*vědeckých objektivních metod, které budou voleny se zřetelem k jednotlivým jeho úkolům (dotazník, testy, interview, life-history, metody reprezentativní atd.)*“.¹⁹⁰ Bytové otázky zkoumal také Československý ústav pro výzkum veřejného mínění (ČÚVVM), který vznikl v roce 1946 při Ministerstvu informací a prosazoval Gallupovu techniku dotazování.

Ankety ohledně bytových přání proběhly během dvouletky především mezi zaměstnanci velkých průmyslových závodů. V době poválečného chaosu, odsunu německého obyvatelstva a téměř masových migrací dokonce i tato relativně stabilní prostředí sužovala velká fluktuace zaměstnanců. O to víc problematické bylo zkoumání názorů veřejnosti v celostátním měřítku či v pohraničí. Jak psali odborníci z Masarykovy sociologické společnosti, kteří v roce 1949 pro brněnský plánovací ústav provedli sociografický průzkum Rýmařovska, „*fluktuace je velmi silná, největší na státních statcích. Uvážíme-li, že zemědělskými dělníky jsou především Slováci, stěží v dohledné době můžeme očekávat jejich pevnější usazení, protože jejich způsob života už po generace byl: přes zimu doma, na polní práce i s celou rodinou jít na ‚majíry‘. I u ostatních osazenců je stálá fluktuace. Příčiny jsou (...) i objektivnější (rumunští Slováci tendují k tomu, aby širší příbuzenstvo bylo v jedné vesnici pohromadě, a stěhují se, dokud se to neuskuteční) (...). A konečně příčiny zcela obecné. Z nich uvádíme: nejistota osídlenců, zda v pohraničí budou moci zůstat. Tato nejistota je podporována skutečností, že domky, pole a usedlosti nejsou dávány do vlastnictví (...). Strach z návratů Němců se zvýšil po příchodu mnoha rodin rumunských Slováků, usazených původně na usedlostech na jižním Slovensku, které však museli opustit po návratu Maďarů. Dále i obecná nejistota podporovaná strachem z války, jenž budí zprávy z tisku i rozhlasu našeho i zahraničního. U zemědělců je nejistota podporována strachem před postátněním. (...) Průmysloví dělníci textilní i lesní nařikají na malé platy. Kovodělníci fluktuují, protože ve vnitrozemí jsou lépe placeni.*“¹⁹¹ Právě v takovéto situaci, v době překotného přesídlování a změn majetkových poměrů, slovem – v době transformace, se architekti a urbanisté snažili najít jakýsi status quo, na jehož základě by šlo budovat nový, spravedlivější stát.

Byť spolupráce architektů a sociologů nezískala během dvouletky žádný systémový ráz, lze ji vnímat jako predehru k následným aktivitám Výzkumného ústavu výstavby a architektury (VÚVA).¹⁹² Nešlo nicméně o přímé pokračování, jelikož stalinizace a nucená

¹⁹⁰ Ed[uard] Jukl – Vl[adimír] Čech, *Sociologický výzkum jako součást sociálního a politického oddělení národního podniku Škodovy závody*, strojopis, [asi 1946], s. 5. Státní oblastní archiv v Plzni (SOA Plzeň), pracoviště Klášter, f. Akciová společnost, dříve Škodovy závody v Plzni – GŘ Praha, ka 206, inv. č. 1100.

¹⁹¹ Juliana Obrdlíková – Stanislava Šprincová – Jan Martinů – Milan Kalužik – Josef Janda – Vladimír Janák, *Sociografický výzkum na Rýmařovsku (I. etapa)*, MZA, f. Zemský studijní a plánovací ústav..., op. cit., ka 42, inv. č. 77, s. 21. Za poskytnutí kopie dokumentu děkuji Ditě Dvořákové.

¹⁹² Lucie Zadražilová, *Sociologie bydlení v padesátých letech*, in: Igor Janovský – Jana Kleinová – Hynek Strítěský (edd.), *Věda a technika v Československu v letech 1945–1960*, Praha 2010, s. 151–169. – Markéta Žáčková, „Byl sice jistý plán...“. Výzkumný ústav výstavby a architektury (VÚVA) a experimentální výstavba přelomu padesátých a šedesátých let 20. století, *Sešit pro umění, teorii a příbuzné zóny* 2014, č. 17, s. 21–49. –

reorganizace vědy za první pětiletky českou sociologii zcela ochromily. Řada výzkumů ČÚVVM, včetně ankety ohledně bytových přání obyvatelstva, už po komunistickém převratu publikována nebyla a ústav byl z ideologických důvodů rozpuštěn v roce 1950.¹⁹³ Jak připomněla kulturní historička Lucie Zadražilová (Skřivánková), o přímých inspiračních zdrojích prvních výzkumů VÚVA z poloviny padesátých let tak víme zatím jen to, že vycházely nejspíše z podobně zaměřených šetření v Německé demokratické republice a Polsku.¹⁹⁴

Poválečné výzkumy názorů na bydlení a bytových přání

Výzkumy veřejného mínění, které se krátce po druhé světové válce vztahovaly k bytové otázce, lze rozdělit do dvou skupin. První tvoří ojedinělé ankety, v nichž se zjišťovaly názory obyvatel nových domů, realizovaných už v rámci dvouletého hospodářského plánu. Takové šetření provedli architekti Miroslav Drofa a Jiří Voženílek v prvním poválečném zlínském sídlišti ve čtvrti Obeciny, postaveném dle projektu architekta Vladimíra Karfíka pro zaměstnance Baťových závodů. Funkcionalisté si zde chtěli ověřit míru akceptace půdorysných a provozních řešení použitých v čerstvě dohotovených domech, a vyhnout se tak praktickým závadám následující výstavby. Není známo, zda Drofa a Voženílek během svých studijních cest do Skandinávie v letech 1946 a 1947 získali informace o podobných postupech svých severských kolegů, například o průzkumu, jež Švéd Uno Åhrén provedl mezi obyvateli nové výstavby v Göteborgu na sklonku třicátých let.¹⁹⁵ Lze nicméně s jistotou říci, že jelikož se během dvouletky hromadná bytová výstavba teprve rozbíhala, patřilo u nás takové dotazování k výjimkám. Obdobné průzkumy se v tuzemsku objeví až kolem roku 1954, kdy VÚVA zahájila šetření v devíti nových sídlištech v Čechách a na Slovensku.¹⁹⁶

Druhou skupinu výzkumů tvoří ty, které v letech 1946–1947 diagnostovaly subjektivní pohled na aktuální bytovou situaci obyvatel a jejich výhledová přání. V Československu byly takové ankety sice méně četné a proběhly o několik měsíců či o několik málo let později než ve Velké Británii, Skandinávii či Francii, přesto poskytují pozoruhodný a poměrně ucelený materiál. Řadu z nich iniciovaly velké průmyslové podniky, které spolu s výrobními záměry sestavovaly na prahu dvouletky také velkorysé programy péče o své zaměstnance. Jako nejkomplexnější se zde jeví dva průzkumy bydlení a bytových přání úředníků a dělníků, které provedli Vladimír Čech a Eduard Jukl ze sociologické laboratoře plzeňských Škodových závodů v roce 1947. Šetření probíhalo souběžně s plánováním podnikových nájemních domů v plzeňských čtvrtích Jižní Předměstí a Lochotín. Z novin *Ostravský úderník* víme, že v témže

Eadem, *Historie a činnost urbanistického pracoviště Výzkumného ústavu výstavby a architektury v Brně* (disert. práce), VUT v Brně, 2014.

¹⁹³ Zdeněk R. Nešpor, Československý ústav pro výzkum veřejného mínění (1946–1950), in: Idem (ed.), *Sociologická encyklopedie*,

https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/%C4%8Ceskoslovensk%C3%BD_%C3%BAstav_pro_v%C3%BDzkum_ve%C5%99ejn%C3%A9ho_m%C3%ADn%C4%9Bn%C3%AD.

¹⁹⁴ Zadražilová, *Sociologie bydlení...*, op. cit.

¹⁹⁵ David Kuchenbuch, Architecture and urban planning as social engineering: selective transfers between Germany and Sweden in the 1930s and 1940s, *Journal of Contemporary History* LI, 2016, s. 22–39.

¹⁹⁶ Karel Kopp et al., *Typové byty a jejich obyvatelé: zkušenosti a názory obyvatel typových bytů na tyto byty v nových sídlištech*, Praha 1956.

roce analogickou anketu mezi zaměstnanci Ostravskokarvinských dolů uspořádalo Ústřední ředitelství československých dolů. Cílem zde bylo „zjistit mínění a přání našich horníků, jak si v nejbližší budoucnosti představují závodní byty, jejichž stavba je přede dveřmi“.¹⁹⁷ Totéž téma zajímalo také vedení kladenských Spojených oceláren. Tamní průzkum, provedený snad už v roce 1946,¹⁹⁸ „žádal na dělnících, aby uvedli v dotazníku, v jakém domě by chtěli bydlet. (...) Při tom byly rodinné domky s hospodářským příslušenstvím a soukromou zahradou z výběru vyloučeny.“¹⁹⁹

Nejenom průmyslové podniky, ale také československý stát považoval průzkumy veřejného mínění za součást sociologicky fundovaného hospodářského plánování. Reprezentativní šetření týkající se obytné výstavby provedl ČÚVVM na přelomu srpna a září 1948.²⁰⁰ Objednávka, a tudíž i zaměření otázek, přišly od Generálního sekretariátu Hospodářské rady vlády.²⁰¹ Tento průzkum se z hlediska dějin architektury jeví jako zajímavý už proto, že jedna ze subkomisí Hospodářské rady byla ve druhé polovině roku 1946 pověřená koordinací příprav směrných a funkčních plánů bytové výstavby a do prací tohoto orgánu se zapojili přední zastánci typizace a prefabrikace – architekti Jiří Voženílek, Hynek Adamec, Jiří Štursa, Vojtěch Krch, František Jech, Josef Kittrich či Karel Honzík. Byť dle dostupných informací ukončila subkomise svou činnost v roce 1947,²⁰² průzkum zadaný Hospodářskou radou lze vnímat jako pokus o vůbec první zhodnocení typologie poválečné obytné architektury, jež by v budoucnu mohlo vést k revizi poměru mezi objemem výstavby nájemných a rodinných domů. Ještě v roce 1949 se totiž počítalo s tím, že směrné plány „jsou podrobovány kritice příštího stavebníka – dělníka, a podle jejich připomínek a přání budou vypracovány konečné typy“.²⁰³ V obecné rovině tak lze vnímat zmíněné šetření jako předchůdce aktivit VÚVA, jenž svůj první sociologický průzkum souhrnně publikoval v brožuře *Jak si přejí bydlet naši pracující* v roce 1954. V obou případech to byl totiž stát, kdo si prostřednictvím svých institucí chtěl ověřit míru přijetí sociální politiky a veřejně tuto politiku legitimizovat.²⁰⁴

V dobovém tisku najdeme informace i o dalších konzultačních akcích, prováděných zpravidla pod záštitou průmyslových podniků. Výstavbě kolektivního domu v Litvínově, navrženého pro zaměstnance chemických Stalinových závodů architektky Václavem Hliským a

¹⁹⁷ D. [Dušek?], Ve dvouletce postavíme 10.000 bytů, *Ostravský úderník* III, 1947, č. 27, s. 1. Za upozornění na tento článek děkuji Ditě Dvořákové.

¹⁹⁸ Dotazování se údajně zúčastnilo na deset tisíc respondentů. Srov. Jaroslav Šnobl, Příspěvek k problematice vývoje průmyslové sociologie a psychologie v Československu, *Sociologický časopis* IV, 1968, s. 400–407. Za upozornění na tento článek děkuji Evě Novotné.

¹⁹⁹ Ke kladenskému šetření se s velkou pravděpodobností vztahuje několikastránkový rozbor v knize Jiří Čepelák, *Dělnictvo hutních závodů: sociografická studie*, [Praha] 1949, s. 55–57. Výsledky výzkumu, jak je popisuje Čepelák, ovšem podobu sídliště Kladno-Rozdělov, navrhovaného během dvouletého plánu, nijak zásadně neovlivnily: oproti preferované dvoupodlažní zástavbě nalezneme v projektech hlavně třípodlažní a čtyřpodlažní domy.

²⁰⁰ Stejně jako ostatní průzkumy ČÚVVM byl i tento proveden pouze v českých zemích. Reprezentativní skupinu tvořilo 1 082 respondentů.

²⁰¹ Dekret presidenta republiky o Hospodářské radě, č. 63/1945 Sb., částka 29.

²⁰² Za informaci děkuji Ditě Dvořákové.

²⁰³ Erich Kohn – Karel Storch – Miloslav Wimmer, Výrobní a technické prostředky, *Architektura ČSR* VIII, 1949, s. 12–47.

²⁰⁴ Karel Kopp, *Jak si přejí bydlet naši pracující: výsledky a rozbor dotazníkové ankety*, Praha 1954.

Evženem Linhartem, nejspíše nepředcházelo přímé dotazování, ale konzultace se závodní radou.²⁰⁵ Podobně tomu snad bylo i v případě národního podniku Moravia, významného výrobce domácích spotřebičů. Jak uvedli architekti Karel Koželka a Antonín Kropáček, ještě než se rozhodlo o výstavbě jejich sídliště v Mariánském Údolí u Olomouce, „zaměstnanci továrny zvolili v anketě volně stojící rodinný domek“.²⁰⁶ Průzkum v archivech Moravie a Morastavu, stavebního družstva zaměstnanců, nicméně existenci takové ankety nepotvrzuje. Víme jediné, že model domku a následný prototyp, realizovaný v lednu 1947, „byl přijat příznivě“,²⁰⁷ a to i přesto, že zprávy o rozpočtu či zařízení byly patrně velmi chudé²⁰⁸ a před zahájením výstavby „většina spolupracovníků ani nevěděla, jak houževnatě se na tomto úkolu pracuje“.²⁰⁹ V případě Morastavu se „všeobecný souhlas u členů družstva“ s velkou pravděpodobností neověřoval pomocí žádného plošného průzkumu, ale spíše na základě konzultací se závodní radou a představenstvem družstva.²¹⁰

Plošné ankety byly zpravidla rozděleny na část věnovanou stávající bytové situaci dotazovaných a oddíl zkoumající jejich přání, přičemž jádro dotazníku se vesměs týkalo preferovaných typů obytné výstavby. Nejinak než Britové²¹¹ a Francouzi²¹² se i většina českých respondentů vyjadřovala pro bydlení v rodinném domku – napříč průzkumy šlo o 60 až 80 procent dotazovaných. Dle výzkumu ČÚVVM podpora tohoto obytného typu jasně převládala nejen v celém vzorku populace, ale také v jednotlivých profesních a věkových skupinách. Repertoár argumentů, jimiž respondenti odůvodňovali svou preferenci, byl ve všech průzkumech podobný: pro rodinné domky hovořily majetkoprávní otázky a nejistota ohledně ekonomického vývoje, možnost práce na zahradě a také „*touha po určité izolaci*“.²¹³ Technologické výdobytky hromadného bydlení, například ústřední topení, ani kratší dojezdovou vzdálenost mezi bydlištěm a pracovištěm nevnímali dotazovaní jako faktory

²⁰⁵ E[mil] S[vozil] Hokeš, Podnikové kluby, *Sociální revue* XXI, 1946, s. 22–24. — Srov. Hubert Guzik, *Čtyři cesty ke koldomu: kolektivní bydlení – utopie české architektury 1900–1989*, Praha 2014, s. 86–91.

²⁰⁶ Karel Koželka – Antonín Kropáček, Sídliště národního podniku Moravia, *Architektura ČSR* VII, 1948, s. 26.

²⁰⁷ *Zápis o schůzi představenstva stav. a byt. družstva Morastav*, strojopis, [26. ledna 1947], Zemský archiv v Opavě – Státní okresní archiv Olomouc (ZA Opava – SOA Olomouc), f. SBD Moravia, ka 1.

²⁰⁸ K. O., Uvítali bychom..., *Moravia: podnikový časopis* III, 1947, č. 2, s. 6. Za zprostředkování článků z časopisu Moravia děkuji Tomáši Markovi.

²⁰⁹ vm, Bytové jednotky, *Moravia: podnikový časopis* III, 1947, č. 5, s. 2.

²¹⁰ *Zápis o schůzi představenstva stav. družstva Morastav*, strojopis, [3. května 1947], ZA Opava – SOA Olomouc, f. SBD Moravia, ka 1. V době, kdy bylo architektům uloženo vypracování zastavovacího plánu a návrhu rodinného domku, proběhla z iniciativy závodní rady celopodniková schůze, kde architekti „*vysvětlili, jak hodlají sídliště vybudovat*“. Dle architektů tento „*vzájemný rozhovor byl opravdu podnětný*“ a „*pracující celek [si] všípil podrobnosti architektonické a technické, o kterých bylo hovořeno na společné poradě*“. Srov. Karel Koželka, Stavějí se byty pro dělníky, *Věci a lidé* I, 1947, s. 100–103.

²¹¹ O tom rozsáhle Tatsuya Tsubaki, *Postwar reconstruction and the questions of popular housing provision, 1939–1951: the debates and implementation of policy, with particular reference to Coventry and Portsmouth* (disert. práce), University of Warwick, 1993. — O výzkumech ve Skotsku srov. Jaromír Krejcar, Plánování nové výstavby poválečné Anglie, *Architektura ČSR* VI, 1947, s. 55–60.

²¹² Srov. Nicole C. Rudolph, *At home in postwar France: modern mass housing and the right to comfort*, New York – Oxford 2015. — Karel Hannauer, *Sociologia architektúry* I, Bratislava 1949, s. 78–82.

²¹³ VI[adimír] Čech – Ed[uard] Jukl, *Výzkum bytových poměrů plzeňského úřednictva: sociologický výzkum Škodových závodů národního podniku Praha: říjen 1947*, s. 34, strojopis, SOA Plzeň, pracoviště Klášter, f. Akciová společnost, dříve Škodovy závody..., op. cit., ka 206, inv. č. 1097.

natolik významné, aby dokázaly jejich postoj zvrátit. Tam, kde skladba dotazníku znemožňovala volbu rodinného domku, se účastníci anket vyjadřovali jednoznačně pro nízkopodlažní, jednopatrovou činžovní zástavbu.²¹⁴ Výsledky dotazníků odhalovaly silnou setrvačnost preferencí, což se projevovalo například relativně vysokou podporou pro nájemní domy u stávajících obyvatel domů tohoto typu. Nicméně i mezi těmi, kdo v činžovních domech bydleli dlouhodobě, zpravidla jen necelá třetina dávala přednost tomuto typu bydlení. Škodovacké šetření ukázalo zároveň poptávku po svobodárnách, a to zejména u mladých nesezdaných úředníků.

Kromě typologie hromadné bytové výstavby najdeme ve dvouletkových průzkumech veřejného mínění témata, která se pak, na konci padesátých let, ocitnou v samotném jádru debat o hromadné bytové výstavbě. V Plzni se respondenti vyjadřovali k tomu, jestli se mají nové obytné soubory stavět v širším centru či (preferovaně) na předměstí. Tazatele také zajímalo, jaká je únosná hladina nákladů na bydlení u jednotlivých profesí a příjmových skupin. Nevoli u účastníků zlínského průzkumu sklídila nedostavěnost celého sídliště – neduh, který se v socialistickém Československu stane trvalým jevem a často i mantinelem pro režimem přípustnou kritiku státní bytové politiky.²¹⁵

Všechny výše uvedené problémy najdeme v dobových západoevropských a skandinávských šetřeních. Oproti svým zahraničním kolegům opomíjeli čeští tazatelé snad jen jednu klíčovou otázku spojenou s hromadnou bytovou výstavbou: a sice, jak a zda vůbec mohou plánovaná sídliště podněcovat sousedské interakce a jestli dokážou přispět ke vzniku soudržné komunity obyvatel. Před rokem 1948 tak zůstávala otázka sociálních vazeb v nových obytných celcích vesměs ve sféře deklarací a hypotéz, jež Jiří Štursa v kontextu vzorových sídlišť v Ostravě a Mostě formuloval takto: „*Požadavkem jest (...) vytvořiti organismus plně soběstačný, který by pocitem plného životního zakončení a sounáležitosti všech obyvatelů sídliště přispěl podstatnou měrou k vytvoření plného socialistického života.*“ Snad jen neortodoxně marxističtí architekti Karel Honzík a Ladislav Žák tehdy Štursovi intuitivně oponovali – „*sít' prodejen a živností stanovená podle směrných čísel Osídlovacího úřadu, které jsou sestaveny podle zásady optimální úživnosti každého podniku*“,²¹⁶ podle nich nestačily k vytvoření sociálně soudržného celku. Ani tito advokáti dobrovolného sebeomezení – neboli, jak si sami říkali, necessisté – ovšem neměli pro podporu svých hypotéz žádná sociologická data. Zájem o sídliště, obytný okrsek či *mikrorajon* jakožto generátor sociálních vazeb se objeví mezi sociology z VÚVA až na přelomu padesátých a šedesátých let.²¹⁷

Stav a přání v oblasti bydlení se zjišťovaly pomocí dotazníků, vyplňovaných zpravidla za účasti tazatele. Anketér zahrnoval vyjádření respondenta pod jednu z předepsaných odpovědí a v případě otevřených otázek ji zaznamenával v celku. Stejný postup se uplatňoval i v zahraničí v době války, například v průzkumu britské společnosti Mass-Observation,²¹⁸ anketách švédského Hemmens Forskningsinstitut, norském dotazování provedeném

²¹⁴ Čepelák, *Dělnictvo hutních závodů...*, op. cit., s. 56.

²¹⁵ K veřejné kritice sídlišť srov. Rostislav Švácha, Amatérská interpretace architektury: solitéry a sídliště v českém denním tisku, 1868–1989, *Architektúra & urbanismus* XLIX, 2015, č. 1–2, s. 7–25.

²¹⁶ Jiří Štursa, Sociálně organizační předpoklady plánování vzorného sídliště v Ostravě a Mostě, *Architektúra ČSR* VII, 1948, s. 207–209.

²¹⁷ Zadražilová, *Sociologie bydlení...*, op. cit.

²¹⁸ Č[eněk] Adamec, Výzkum bydlení, *Veřejné mínění* I, 1946–1947, č. 10, s. 4–6.

levicovým architektem Carstenem Boysenem či dánském šetření obyvatel nových rezidenčních čtvrtí Kodaně, spoluiniciovaném spolkem Akademisk Arkitektforening. Podle levicového dánsko-norského funkcionalisty Edvarda Heiberga obecně „*nebylo žádoucí, aby obyvatelé vyplňovali formuláře sami, ale tazatelé navštívili všechny obyvatele a dotazovali se rodin ústně*“.²¹⁹ ČÚVVM ve své metodice naopak doporučoval dotazování individuální, jelikož přítomnost ostatních členů rodiny mohla vést ke zkreslení odpovědí. Přímé šetření mezi obyvateli a správci bloků na zlínských Obecinách bylo z procesního hlediska pozoruhodné tím, že probíhalo „*soustavně (...) v zimním i letním období*“.²²⁰ Podobně jako v případech ostatních československých průzkumů mínění zaměstnanců zestátněných průmyslových podniků té doby nešlo ovšem o dotazování anonymní, což opět mohlo vést ke zkreslení výsledků.

Zatímco otázky v průzkumech zaměstnanců Škodových závodů, Ostravskokarvinských dolů či Spojených oceláren formuloval investor-průmyslový podnik patrně bez účasti architektů, u celostátního výzkumu ČÚVVM se lze domnívat, že hlas architektů zde byl aspoň zprostředkován Hospodářskou radou vlády. Anketa ČÚVVM je zajímavá i skladbou otázek. Zatímco ty z počátku dotazníku respondenti zodpovídali pouze na základě svých dosavadních zkušeností a vědomostí, na konci ankety se opakovaně objevila otázka na preferovaný typ obytné zástavby, k níž respondenti obdrželi instruktivní návod popisující výhody rodinného domku a nájemného domu.²²¹ Tento postup přitom nebyl v Evropě vzácný: použil se mj. v celostátním šetření iniciovaném Fondation française pour l'étude des problèmes humains a francouzským Ministerstvem zdravotnictví. Francouzská anketa, provedená v září 1945 ve spolupráci s architektky, obsahovala mj. čtyři otázky na dispozici bytu a technicko-architektonické detaily doprovázené předtištěnou ilustrací ukazující dvě až šest variantních řešení daného problému.

Uzavřené otázky, které architekti či investoři doplňovali o názorné ilustrace a popisy, odhalují celou složitost nelehkého vztahu poválečných bytových politik a sociálních procesů. Příliš velký podíl architektů – nebo institucionálních stavebníků svázaných investičními možnostmi a podmínkami státní podpory – na formulování a vyhodnocení anket mohl totiž, jak už v roce 1939 varoval jeden z vůdčích plánovačů poválečné obnovy Třetí říše, odchovanec Bauhausu a bývalý asistent Waltra Gropia, architekt Ernst Neufert, vést ke

²¹⁹ Edvard Heiberg, Sociological housing research, *International Federation for Housing and Town Planning: News Sheet IX*, June 1948, s. 7–9. Heiberg byl bývalým profesorem Bauhausu a během války spolupracovníkem Uno Áhréna.

²²⁰ Miroslav Drofa, Jiří Voženílek, Rozbor bydlení v prvních typech 2LP ve Zlíně, *Architektura ČSR VII*, 1948, s. 228–229. Zůstává otázkou, do jaké míry mohly metodologii tohoto výzkumu a jeho následného statistického vyhodnocení ovlivnit zkušenosti personálního oddělení firmy Baťa, která díky válečnému angažmá sociologa Otakara Machotky patřila k československým průkopníkům podnikové sociologie. Srov. Zdeněk R. Nešpor, Baťov 1940 – první český empiricky podložený výzkum v oblasti sociologie práce, *Sociologický časopis LI*, 2015, s. 279–297.

²²¹ Ministerstvo informací, Československý ústav pro výzkum veřejného mínění, výzkum bydlení 1948, datový soubor, ver. 1.0., Praha, Český sociálněvědní datový archiv, <http://dspace.soc.cas.cz/handle/123456789/2864>, 2012, CSDA 48-6. Odpovědi na otázku s návodem byly v podstatě stejné jako na obdobnou otázku bez návodu z počátku dotazníku: v obou případech se přibližně 80 procent respondentů vyslovilo pro rodinný domek. Podobné návodné popisy obsahovalo šetření provedené mezi dělníky Spojených oceláren v Kladně. Srov. Čepelák, *Dělnictvo hutních závodů...*, op. cit., s. 55–56.

specifické „*pozorovateľové cílevědomosti*“ – problému, jemuž se budeme věnovat v další části textu.²²²

Jak upozornil historik architektury Alan Lipman, „*zatímco ta základní data používaná architektky – tedy ta týkající se navrhování konstrukcí a vnitřku budov – obvykle vycházejí z technicky nebo vědecky založených (racionálních) znalostí, tak obdobně klíčový další soubor kritérií návrhu – ten týkající se uživatelů či pravděpodobných uživatelů budov – se vyznačuje nejistotou*“.²²³ Tentýž problém reflektoval Edvard Heiberg, který ve svém přehledu skandinávských průzkumů uvedl, že „*existuje určitá nejistota, pokud jde o nejlepší následovníhodnou metodu. Švédové raději kladou přesné otázky, které vyžadují odpověď ,ano‘ nebo ,ne‘. Norové a Dánové dávají větší váhu kvalitativním poznámkám a zastávají názor, že pouhá odpověď ,ano‘ nebo ,ne‘ nemusí zachytiti plný názor na daný problém. V norském průzkumu to vedlo k dlouhým ,vyprávěním‘, která doplňovala každý soubor dat, což bylo zvláště zajímavé pro psychologa. Zvláštní váhu Norové přikládali lidskému pozadí dotazovaných a důvodům, z nichž pramenily jejich názory.*“²²⁴ Tato úvaha odhaluje problém, jemuž funkcionalisté čelili tváří v tvář průzkumům veřejného mínění, zejména těm založeným na otevřených otázkách – problém jejich praktické použitelnosti. Kvantifikování kvalitativních dat se stávalo výzvou nejen pro statistiky, ale také pro architektky. Ti druzí za přímo naléhavou potřebu považovali takové grafické zpracování, kde by operativní diagram znázorňoval převládající tendence v často „*bipolárních*“ výsledcích anket. Podle architekta Karla Hannauera, který téma průzkumů veřejného mínění rozebíral ve svém kurzu sociologie na Slovenské technické univerzitě v Bratislavě, měl diagram být „*pre technikov (...) názornejším symbolom ako hovorené, alebo čítané slovo*“, a jako „*grafický znak vyskytujúcich sa súvislostí*“ se mu jevil jako přirozený mezistupeň mezi průzkumem veřejného mínění a architektonickým půdorysem.²²⁵ I přes silnou meziválečnou tradici, kdy sociologická a demografická data plánovači převáděli do obrazové statistiky, grafů či piktogramů,²²⁶ se v krátkém období 1945–1948 česká architektura k podobným řešením nedopracovala.

Překvapí to zejména v kontextu jakéhosi mutualismu dobového českého regionálního plánování a kartografie.²²⁷ Kromě prací brněnského plánovacího ústavu si zde pozornost zaslouží například krátkodobá činnost Zemského ústavu pro plánování v Praze, zřízeného na podzim 1948. I zde, podobně jako v Brně, mapy zachycovaly výsledky sociologických analýz

²²² Ernst Neufert, *Der Mieter hat das Wort*, Berlin 1942, s. 30.

²²³ Alan Lipman, Professional ideology: the architectural notion of ‘user requirements’, *Journal of Architectural Research* V, August 1976, č. 2, s. 12–27.

²²⁴ Heiberg, Sociological housing research, op. cit.

²²⁵ Hannauer, *Sociologia architektúry*, op. cit., s. 75.

²²⁶ Kromě už mnohokrát analyzovaného použití obrazové statistiky architektky pražské Levé fronty a brněnským architektem Jiřím Krohou nelze opomenout aktivity Ústavu pro stavbu měst Masarykovy akademie práce a jednotlivých magistrátů. Srov. Hubert Guzik, *Expert o bydlení: Mezinárodní bytový kongres v Praze*, in: Dagmar Černoušková et al., *Jak jsme chtěli bydlet: bytová politika Československa 1918–1938* (kat. výst.), Galerie Jaroslava Fragnera, 2018, s. 38–45.

²²⁷ O analogickém vztahu v západní Evropě: Kenny Cupers, Mapping and making community in the postwar European city, *Journal of Urban History* XLII, 2016, s. 1009–1028. — [Viz také kapitolu Dity Dvořákové, Regionální plánování jako instrument sociálního státu, in: Dita Dvořáková – Hubert Guzik – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu: 1945–1948, 1989–1992*, Praha 2019, s. 122–151.]

potřeb obyvatel daného regionu a dostupnost základních služeb. Tyto skutečnosti byly zjišťovány pomocí anket, které ovšem – na rozdíl od zmíněných průzkumů mínění zaměstnanců průmyslových podniků či veřejného dotazování, které do instrumentária regionálního plánování zahrnuli Ladislav Machoň a František Kalivoda – směřovaly hlavně na funkcionáře národních výborů na lokální úrovni, nikoliv na samotné obyvatelstvo. Na základě takto nasbíraných poznatků plánovači následně určovali městské středisko, k němuž obyvatelé dané oblasti gravitují, navrhovali jeho doplnění o další nezbytné služby a konečně vypracovávali mapové plánovací podklady.²²⁸ Tato fascinace mapou či grafem, notně statickým záznamem dynamických společenských procesů období dvouletky, opět odhaluje celou složitost vztahu architektury a sociologie. Jak v kontextu 19. století psal historik geografie Richard Dennis, „*sčítání lidu a rozsáhlé mapy obtiskly falešný obraz stability tam, kde šlo o hospodářsky a kulturně nestabilní prostředí měst a městských prostorů*“ a průzkumy tohoto typu jen sotva dokázaly zachytit „*denní rytmus společnosti*“.²²⁹ Informace sbírané z oficiálních statistik a evidencí, často – na což upozorňovali brněnští sociologové – nepřesné či neaktuální, architektům sloužily k zachycení statu quo, jenž byl následně překryt vizuálně působivými pauzákami s novými vrstvami urbanistického či regionálního plánu, vzniklými na kreslicích prknech funkcionalistických plánovačů.

Vědění a mínění

Architekti a experti na veřejné mínění se domnívali, že postoje jsou výslednicí kompetencí a informovanosti respondentů. Lék proti odmítnutí moderní architektury shledávali proto – stejně jako jejich zahraniční kolegové – v popularizaci a vzdělávání. Jeden z nejhouževnatějších zastánců prefabrikace, architekt Karel Storch, kupříkladu upozorňoval, že „*je jisto, že funkční plán [bytové výstavby] pro některé až dosud sociálně a hospodářsky utlačené vrstvy obyvatelstva znamená změnu a zásah do vžitých forem a zvyklostí bydlení. Ale je také jisto, že ke kultuře bydlení musíme lidi vychovat i tehdy ještě, když jsou dány sociální, hospodářské a politické předpoklady pro ni*“.²³⁰

Zatímco samotné téma průzkumů veřejného mínění nehrálo v dobovém odborném tisku nijak zásadní roli, vzdělávání a výchově „našich pracujících“ se věnovaly mnohé příspěvky. Kromě výstav či publicistiky doporučovali architekti využít k tomuto účelu nově zřizovaných veřejných institucí, zejména osvětových rad, které měly pečovat o kulturní a státně-politickou výchovu.²³¹ Šéfredaktor *Architektury ČSR* zdůrazňoval, že „*lidově demokratická struktura našeho státu dává daleko větší možnosti lidu zasahovat do plánování, výstavby státu i otázek architektonických*“, a proto po vzoru Francie požadoval, aby všechny denní listy měly své odborné referenty pro otázky architektury, urbanismu a plánování.²³²

²²⁸ Jiří Kohout, *Určování sociografických jednotek územních: sociografická metoda*, Praha 1948.

²²⁹ Richard Dennis, *Cities in modernity: representations and productions of metropolitan space, 1840–1930*, New York 2008, s. 69.

²³⁰ Karel Storch, Mezinárodní shoda na bytovém standardu, *Architektura ČSR* VI, 1947, s. 140–142.

²³¹ Srov. Dekret presidenta republiky o státní péči osvětové, č. 130/1945 Sb., částka 55.

²³² Oldřich Starý, Noviny a architektura, *Architektura ČSR* VII, 1948, s. 38. — Celostátní deníky se věnovaly otázkám architektury spíše příležitostně. Stejně tak četnost publicistických či popularizačních příspěvků od

Ivan Šula, který v Československu neúnavně popularizoval skandinávskou architekturu, připomínal, že je také nutno vzdělávat úředníky, tak, aby práce architektů „*nebyla bržděná neznalostí neodborných kruhů*“.²³³ Pro mnohé představovala vzor takové práce s veřejností Velká Británie. I tam měl ovšem být úspěch architektů „*teprve zaručen porozuměním a spoluprací všech vrstev národa, namnoze velmi konzervativních, které je potřeba pro nové myšlenky získávat*“.²³⁴ Někteří odborníci na lidovýchovu přitom upozorňovali na to, že průzkumy veřejného mínění mohly sloužit snad především k „*ověření úspěchů výchovné práce*“ a napomocť ve vytyčení jejích dalších priorit.²³⁵ Podobně dle plzeňských sociologů Eduarda Jukla a Vladimíra Čecha neodhaloval sociologický průzkum jen směr, jímž se ubírala přání zaměstnanecké základny Škodovky, ale rozkrýval pole pro „*propagaci takového způsobu bydlení, který odpovídá moderním požadavkům hygienickým, sociálním a hospodářským*“.²³⁶

Až do přelomu padesátých a šedesátých let, do doby tzv. celostátní diskuse o bydlení, si čeští architekti žádnou masivní propagačně-osvětovou akci vylobovat nedokázali. Kromě informačních aktivit Osidlovacího úřadu,²³⁷ několika výstav v pražském Uměleckoprůmyslovém muzeu či víceméně ojedinělých exteriérových expozic, které zároveň sloužily k testování nových konstrukcí,²³⁸ třímaly během dvouletky otěže pěstování bytové kultury širokých mas hlavně podnikové časopisy. S články o obytné výstavbě přispívali architekti do baťovského *Tepu nového Zlína*, litvínovské *Výstavby* či do *Hutníka*, podnikových novin Baňské a hutní společnosti.²³⁹ Zejména v Litvínově a Zlíně se ona informačně-vzdělávací kampaň jevila jako nutnost už vzhledem k tomu, že výstavbě obou českých kolektivních domů nepředcházely sociologické analýzy, což bylo – aspoň v případě Litvínova – investorům a autorům z mnoha stran vytýkáno. V článku publikovaném v časopise *Veřejné mínění* to komentovali plzeňští sociologové Čech a Jukl: „*S takovým nazíráním svých zaměstnanců musí národní podnik při plánování bytové péče počítat a musí vynaložit všechny prostředky propagační a výchovné k tomu, aby seznámil své pracovníky se všemi výhodami pokrokového moderního bydlení. Vzhledem k nezájmu širších vrstev o ty druhy bydlení, které právě neodpovídají vzorům a ideálům, přeneseným z minulosti a dodnes se udržujícím, bude jistě zajímavý výsledek pokusu Stalinových závodů se stavbou kolektivního domu.*“²⁴⁰

architektů, původně vysoká v roce 1945, kolem roku 1947 výrazně poklesla. Jednou z výjimek tvoří pravidelná rubrika v týdeníku Československé strany sociálně-demokratické Cíl, do níž přispíval architekt Josef Hrubý.

²³³ Ivan Šula, Ze skandinávské cesty, *Architektura ČSR* VI, 1947, s. 308–309.

²³⁴ Krejcar, Plánování nové výstavby..., op. cit.

²³⁵ Petr Konečný, Výchova občanů a výzkum veřejného mínění, *Veřejné mínění* I, 1946–1947, č. 11–12, s. 2–3.

²³⁶ Čech – Jukl, *Výzkum bytových poměrů plzeňského úřednictva*..., op. cit., s. 30.

²³⁷ Karel Janů – Erik Kafka – Julius Strnad, *Stavíme byty*, Praha 1947.

²³⁸ ~, *Pokusná kolonie rodinných domků v Nové Pace*, Nová Paka 1947.

²³⁹ K významu podnikových časopisů srov. Rostislav Švácha, Sídliště socialistického realismu, in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (edd.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989: kritický katalog k výstavě Bydliště: panelové sídliště: plány, realizace, bydlení 1945–1989*, Praha 2017, s. 62–77.

²⁴⁰ V[ladimír] Čech – E[duard] Jukl, Výzkum bydlení úřednictva, *Veřejné mínění* II, 1947–1948, č. 3, s. 6–8. — Pro ilustraci lze uvést, že kolektivní dům s rodinnými byty, ústřední kuchyní, jídelnou, prádelnou, klubovny a místnostmi pro zájmové kroužky se netěšil přízni ani mezi zaměstnanci Škodovky, ale ani Spojených oceláren v

Architekti v poválečném Československu se ve svém důrazu na vzdělávání příštích uživatelů hromadné obytné výstavby nápadně shodovali s formulacemi Ernsta Neuferta, který výzkumy veřejného mínění vnímal mj. jako podklad k tomu, aby „*stát a strana*“ usměrnily svůj „*pozitivní vliv*“ a aby se „*masivní výchova*“ prováděla „*ve školách na dětech, v organizaci [Nationalsozialistische] Frauenschaft na matkách a ve vzdělávacích firemních kurzech na otcích*“.²⁴¹ Nikoliv náhodou to byly právě funkcionářky nacistické ženské organizace Deutsches Frauenwerk, kdo si vzal na starost distribuci více než šesti tisíc dotazníků, s jejichž pomocí Neufert v roce 1939 zkoumal bytové preference Berlíňanů. Ve stále ještě demokratickém systému poválečného Československa podobnou, ale zatím nedostatečně probádanou roli sehrál Výzkumný ústav pro domácí hospodaření při Ústředí československých hospodyň, v němž působily mj. architektky Božena Krchová a Vlasta Štursová. Už po únorovém převratu, počátkem padesátých let, zahájila tato organizace rozsáhlé dotazníkové šetření, na němž se podílely také Ústav lidské práce, Výzkumný ústav zemědělský a Stavoprojekt. Do jaké míry se tento výzkum, objednaný Státním úřadem pro plánování, omezoval jen na „*zjištění pracovních postupů, jichž se dnes používá*“, zejména s ohledem na zařízení kuchyně, a do jaké míry zohledňoval subjektivní názory či lokální zvyklosti v oblasti bydlení, není jasné.²⁴² I přesto jsou pro historiky architektury mimořádně pozoruhodné popularizační aktivity časopisu *Naše domácnost*, vydávaného Ústředím československých hospodyň, jenž vycházel od roku 1945 jako pokračování předválečné *Ženy a domova*.²⁴³

Architekti a masy

Teoretik architektury Karel Teige v roce 1932 prohlásil, že „*je více než pravděpodobno, že si lidé vynutí, aby o věcech bytových rozhodovali v první řadě sociologové a potom teprve architekti*“.²⁴⁴ Ve funkcionalistické rovnici, kde architektura měla být výsledkem kalkulace lidských potřeb a technologických možností, to měl být dle Teigeho především (marxistický) sociolog, kdo lidské potřeby odhalí, kvantifikuje a převede do podoby, které by bylo možné využít v procesu architektonického navrhování. Ve stejné době začali někteří čeští architekti vnímat dotazování či pozorování toho, jak si uživatelé přizpůsobují své obytné prostředí jako nástroj pro aspoň příležitostné kritické testování funkcionalismu. Karel Honzík na sklonku dvacátých let volal po bedlivém sledování toho, jaké „*fortele*“ obyvatelé používají, když se řešení nabídnutá architektem ukazují být nefunkčními.²⁴⁵ Tentýž autor se spolu se svým kolegou Josefem Havlíčkem v souvislosti s malobytovou soutěží pražské obce (1930)

Kladně, kde se pouze něco přes 11 procent dotazovaných příslušníků hutnických profesí vyslovalo pro tento typ bydlení. Srov. Čepelák, *Dělnictvo hutních závodů...*, op. cit., s. 56.

²⁴¹ Neufert, *Der Mieter hat...*, op. cit., s. 29, 30.

²⁴² Státní úřad plánovací. Odd. I A/1 – výzkum. Výzkum práce v domácnosti, *Návrh na provedení průzkumu a výzkumu pracovní skupiny pro udržování čistoty bytu*, strojopis, [1952], nestr., Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, f. Masarykova akademie práce, sign. IX., ka 318, inv. č. 969.

²⁴³ Marie Láníková – Adéla Souralová, Domáci je politické?: hospodyňství v poválečném Československu perspektivou Ústředí československých hospodyň a národněsocialistických poslankyň, *Gender, rovné příležitosti, výzkum XVII*, č. 2, s. 29–41.

²⁴⁴ Karel Teige, *Nejmenší byt*, Praha 1932, s. 305.

²⁴⁵ Karel Honzík, *Moderní byt*, Praha 1929, s. 12.

neúspěšně snažil z žádostí o byty v obecních domech vyčíst, jaký je majetkový status a zájmy dělnických rodin plánovaného sídliště a zda by dělníci byli ochotní bydlet v kolektivních domech.²⁴⁶ Je přitom příznačné, že čeští funkcionalisté – členové pražské Levé fronty či brněnský architekt Jiří Kroha – se do podobných sociologických analýz pouštěli na vlastní pěst. Zatím nemáme doklady o tom, že by architektonická levice znala a během navrhování používala klíčové výzkumy dobové (umírněně levicové) české sociologie. Knihy Otakara Machotky, Marie Nečasové či Zdeňka Ullricha by jim přitom mohly napovědět, jak si skutečně přejí bydlet „naši pracující“.²⁴⁷

Ve čtyřicátých letech v Evropě a po roce 1945 i v Československu se začala tato situace pomalu měnit. Prání „*absentujícího patrona*“²⁴⁸ či „*uživatele*“²⁴⁹ začala být podrobována zkoumání a pomocí víceúrovňové analýzy, jakési filtrace, je sociologové a architekti přetvářeli v potřeby, které by měly být zohledněny při projektování.²⁵⁰ Na to, že *doxa* může pomoci odhalit podstatu *epistémé* a měla by být zohledněna v expertních procesech utváření sociálního státu, upozorňovali tehdy zakladatelé oboru průzkumů veřejného mínění. „*Chceme zjišťovat názory prostého člověka a dopřátí mu, aby i jeho slovo bylo slyšeno; chceme poznávat hlubinu lidové moudrosti, z níž čerpali již slavní čeští králové, chodíce v přestrojení mezi své poddané,*“ psal přednosta odboru ministerstva informací Josef Kopta v úvodníku prvního čísla časopisu *Veřejné mínění*.²⁵¹ Historik architektury Rostislav Švácha v nedávné knize věnované československým sídlištím připomněl, že utlumení svobodného trhu po roce 1945 a jeho faktický zánik po roce 1948 znamenaly, že se tuzemští architekti poprvé v tak velkém měřítku ocitli v konfrontaci nikoliv s „*konkrétním klientem, nýbrž s anonymní masou*“.²⁵² Že si potlačení tržních mechanismů v architektuře vyžadovalo jiný typ komunikace s budoucími uživateli, se přitom zdá být celoevropským jevem vyskytujícím se bez ohledu na politický systém. I v nacistickém Německu si architekti uvědomovali, že chystaný masivní program poválečné výstavby nepůjde realizovat bez silných zásahů státu.²⁵³ S vědomím těchto souvislostí provedl Ernst Neufert šetření bytových přání Berlíňanů. Stav, kdy konečný obyvatel nevstupoval do žádného přímého dialogu s architektem, lze nicméně vyzorovat i dříve. Rostislav Švácha upozornil, že onen proces

²⁴⁶ ~, Žádosti o byty..., *Národní listy* LXX, 1930, č. 156, 7. 6., 2. vyd., s. 4.

²⁴⁷ Otakar Machotka, *Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze*, Praha 1936. — Marie Nečasová, *Školní prospěch a sociální poměry dítěte*, Praha 1929. — Zdeněk Ullrich et al., *Soziologische Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung*, Prag 1938. — Ke vztahu architektury a sociologie za první republiky srov. Hubert Guzik, Koldomy jako politikum, in: Idem (ed.), *Bydlet spolu: kolektivní domy v českých zemích a Evropě ve 20. století*, Řevnice 2017, s. 53–72.

²⁴⁸ Paul-Alan Johnson, *The theory of architecture: concepts, themes & practices*, New York 1994, s. 130–133. — Johnsonův pojem, původně převzatý z knihy historika architektury Paula Frankla *Die Entwicklungsphasen der neueren Baukunst* (1914), nedávno použil Rostislav Švácha, *Sídliště socialistického realismu*, op. cit.

²⁴⁹ Adrian Forty, User, in: Idem, *Words and buildings: a vocabulary of modern architecture*, London 2000, s. 312–315.

²⁵⁰ K popisu tohoto mechanismu srov. David Kuchenbuch, *Geordnete Gemeinschaft: Architekten als Sozialingenieure: Deutschland und Schweden im 20. Jahrhundert*, Bielefeld 2010.

²⁵¹ Josef Kopta, Fašismus nařizuje – demokracie se ptá, *Veřejné mínění* I, 1946–1947, č. 1, s. 3.

²⁵² Švácha, *Sídliště socialistického realismu*, op. cit.

²⁵³ Reinhard Wolf, *Sozial verwaltetes Wohnen: Empirische Fallstudie einer Grosswohnanlage*, Frankfurt – New York 2000, s. 80.

započal už ve druhé polovině třicátých let spolu s programy malobytové výstavby, iniciovanými pražským a brněnským magistrátem. Alan Lipman poukázal na období kolem první světové války, kdy zejména následkem populačního boomu začal ve Velké Británii tradiční vztah architekta a klienta ustupovat vyjednávání mezi architekty a příslušnými státními či samosprávnými organizacemi zodpovědnými za bytovou politiku. Právě tehdy „*architekti a ti, pro které navrhovali, začali tvořit oddělené entity hned ve dvou rovinách: společensky a administrativně už nebyli v úzkém kontaktu s masami uživatelů a obyvatel budov*“.²⁵⁴

Lipmanem zdůrazněná sociální distance mezi architekty a uživateli hromadné bytové výstavby hrála v rovnostářském prostředí Československa pravděpodobně menší roli než ve Velké Británii – Československo bylo už před druhou světovou válkou charakteristické „*téměř jednolitou vrstvou městských dělníků a zřizenců, nižších a středních úředníků, (...) kteří ani mentalitou se od sebe příliš neliší, jsou orientováni podle jednotné masové kultury dneška*“.²⁵⁵ I přesto architektka Emanuela Kittrichová upozorňovala: „*Každý průměrný architekt dovede dnes rozřešit poměrně dobře byt nebo vnitřní zařízení pro měšťanské vrstvy, hlavního, ba jediného konsumenta stavební tvorby za liberalistického kapitalismu. Po této válce však dozrává koncepce bytu podstatných změn, podmíněných sociálně-politickým vývojem. Spotřebitelem stavební bytové produkce stanou se pracující vrstvy (...)*“.²⁵⁶ Když v roce 1949 časopis *Architektura ČSR* přinesl rozsáhlou zprávu o zřízení Stavoprojektu, redakce doprovodila tento materiál čtveřicí satirických ilustrací ukazujících architekty a jejich ikonická díla. Najdeme mezi nimi také Le Corbusiera a jeho vilu Savoye – která zde připomíná jakýsi výstřední klavír. Falešně chápaná tvůrčí individualita zde tak byla ztotožněná s přáním individuálního stavebníka, jehož vkus a sociální příslušnost odpovídaly té architektově. V doprovodném komentáři architekt Otakar Nový vyvracel plané „*obavy ze ztrát kulturního poslání architektů, obavy z deklasování architektů*“, a ujišťoval, že kolektivizace navrhování pod egidou Stavoprojektu pomůže překlenout sociální distanci mezi tvůrci a uživateli, podníti „*diskusi s budovateli, s naším lidem, který se osvobodil politicky*“.²⁵⁷ Na podobné odcizení architektů potřebám dělníků, neschopnost odhadnout způsoby obývání bytů příjmovými skupinami „*našich pracujících*“, poukazovali ve čtyřicátých letech i další architekti, kteří se věnovali průzkumům veřejného mínění. „*Zvláště pokud jde o velké bytové projekty,*“ – upozorňoval Ernst Neufert – „*je životní úroveň architekta-plánovače naprosto odlišná od dělníků a drobných zaměstnanců, kteří následně obývají tyto byty, a to s mnohem nižšími příjmy.*“²⁵⁸ Poznání „*neznámých zvyků a způsobů využití staveb*“ jiné sociální skupiny se tedy stalo deklarovaným cílem funkcionalistů.²⁵⁹

²⁵⁴ Alan Lipman, The architectural belief system and social behaviour, *The British Journal of Sociology* XX, June 1969, č. 2, s. 190–204. — Tuto časovou hranici lze posouvat hluboko k době Velké francouzské revoluce. Srov. David Vanderburgh, Typification and the building of society: „The absent patron“, in: Karen A. Franck – Linda H. Schneekloth, *Ordering space: types in architecture and design*, New York etc. 1994, s. 315–330.

²⁵⁵ Zdeněk Ullrich, Sociální struktura dneška, in: Antonín Boháč et al., *Populační, hospodářský, ideový, politický dnešek*, Praha 1937, s. 30–46.

²⁵⁶ E[manuela] Kittrichová, O dobré bydlení pracujících vrstev, *Rada žen* I, 1945, č. 3, s. 3.

²⁵⁷ Otakar Nový, Nová organizace projekční práce, *Architektura ČSR* VIII, 1949, s. 53–56.

²⁵⁸ Neufert, *Der Mieter hat...*, op. cit., s. 7.

²⁵⁹ Lipman, Professional ideology..., op. cit.

Parodická kresba vily Savoye měla čtenáře *Architektury ČSR* upozornit, že v Československu skončila éra nějakého nezávazného experimentování a individuálních uměleckých ambicí – těch ambicí, kterým se podle architekta Jiřího Krohy nedokázala vyhnout ani architektonická levice.²⁶⁰ K podobnému závěru ohledně objektivizace navrhování dospěl i Krohův kolega Jaromír Krejcar, který z první ruky pozoroval rozmach architektonicko-sociologického výzkumnictví ve Velké Británii. Vedle materiálových, typizačních a prefabrikačních experimentů to měly být právě výzkumy veřejného mínění, co zajistí, že „*architektova práce přechází tu z neurčitých pojmů výtvarné intuice k východisku mnohem určitějšímu – k vědeckým poznatkům, aniž by se obával o ztrátu estetických hodnot, které naopak objevuje v jejich skutečně moderní formě – jak vyplývá ze souhrnu technického využití všech možností dnešní hromadné průmyslové výroby ve stavitelství a jejího velikého dosahu sociálního*“.²⁶¹ Zahnutí statistických potřeb „našich pracujících“ do pracovního postupu při navrhování se v tomto kontextu jeví jako pokus o novou definici architektury jakožto vědního oboru, který by stavěl na kolektivně vypracovaných a objektivizovaných poznacích. Individuální vyjednávání s konkrétním stavebníkem, přímé poznávání jeho přání a představ, a stejně tak individuální hledání optimálních typologických či konstrukčních řešení se některým architektům začalo jevit přímo jako tříštění energie v době naléhavých společenských výzev. Jiří Štursa dával mezi tyto dvě cesty objektivizace práce architekta rovnítko, a to když komentoval funkční plány bytů, vypracované v roce 1947 kolektivem Bloku architektonických pokrokových spolků: „*Kolektivní práce vyloučila mnohé subjektivnosti individuálního náhledu v mnohých otázkách a umožnila dobrati se poměrně objektivního názoru i tam, kde posavad chybí podrobný sociologický průzkum bytové potřeby a všech stránek bydlení a bytového stavebnictví, jak je bude moci zajistiti toliko výzkumnictví, které teprve zakládáme*“.²⁶² Jak shrnul historik architektury Adrian Forty, výzkumy veřejného mínění se po válce začaly jevit jako záruka vzniku „*skutečně ‚moderní‘ architektury, osvobozené od závislosti na konvenčních architektonických programech nebo formulích*“.²⁶³ Příznačné přitom je, že jelikož funkcionalisté chápali architekturu jako výsledek sledu odůvodněných, logických a kvantifikovatelných požadavků, neptali se veřejnosti na esteticko-uměleckou složku architektonického díla či obecně na estetické preference dělnické třídy.²⁶⁴

O tom, že čtení statistik mapujících názory na podlažnost budov či preferovaný typ bydlení nebylo „čistou“ expertní prací, ale zůstávalo pod vlivem politického světonázoru, se v českých debatách – na rozdíl od těch britských – nikde nedočteme.²⁶⁵ Neznamená to ovšem, že by dotazování „našich pracujících“ architekti vnímali ryze apoliticky. V anketách spatřovali funkcionalisté zdroj demokratické legitimacy své práce, prvek, který architektonické navrhování situoval do samotného centra nové lidovlády. Snad nejpřegnantněji to formuloval

²⁶⁰ Jiří Kroha, Manifestační projev, *Architektura ČSR V*, 1945–1946, s. 22–24.

²⁶¹ Krejcar, Plánování nové výstavby..., op. cit.

²⁶² Jiří Štursa, Funkční plány bytové výstavby ve dvouletce, *Architektura ČSR VI*, 1947, s. 144–146. — Ke kolektivnímu obratu v poválečném navrhování srov. Rostislav Švácha, Podhoubí industrializace: kolektivní projektování a potlačení subjektu, in: Skřivánková – Švácha – Koukalová – Novotná (edd.), *Paneláci 2...*, op. cit., s. 50–54.

²⁶³ Forty, User, op. cit.

²⁶⁴ Lipman, The architectural belief system..., op. cit.

²⁶⁵ John Madge, *The rehousing of Britain*, London 1945, s. 40.

Jaromír Krejcar: „*Nechati plánování na starosti jen úřadům je dvoření se vládě byrokracie a zde je snaha zabrániti, aby průměrný občan měl pocit, že plánovací činnost je něco nad jeho vědomosti.*“²⁶⁶ Široké konzultace s „průměrným občanem“ byly přítom v Británii a Skandinávii vnímány jako krok, který demokratické plánování odlišoval od „*bezohledného a sledujícího jediný cíl plánování totalitních států*“.²⁶⁷ Tamní architekti se zapojením dotazování do své pracovní metody hlásili nejen k výstavbě welfare state, ale také k novému společenskému uspořádání, v němž by hlas všech skupin obyvatel měl – aspoň v deklarativní rovině – být vyslyšen a respektován.²⁶⁸ Ostatně i průkopníci českých výzkumů veřejného mínění si pro svůj časopis zvolili motto „*Fašismus nařizuje – demokracie se ptá*“. Je v tomto kontextu paradoxem, že výzkumy Ernsta Neuferta, jejichž výbornou znalost u svých bratislavských studentů předpokládal architekt Karel Hannauer,²⁶⁹ vznikly v podmínkách totalitního státu na prahu druhé světové války.

Bylo by mylné se domnívat, že ve výměně názorů mezi „našimi pracujícími“ a architektky měl hlas obou těchto skupin stejnou váhu. Architekti, kteří se po válce pustili do výstavby nových obytných souborů, vyjednávali s konečnými obyvateli přímo snad jen tehdy, když pracovali pro menší stavební družstva. V řadě ostatních případů stál mezi budoucím anonymním uživatelem a architektem ještě zprostředkovatel-stavebník. A byl to právě on, kdo často inicioval a usměrňoval výměnu názorů. Na rozdíl od Velké Británie, kde stát už během druhé světové války začal zkoumat názory budoucích obyvatel skrze speciální instituce,²⁷⁰ anebo Francie, kde se v průběhu padesátých let sociologický výzkum stal integrální součástí modernizační politiky státu,²⁷¹ v Československu na sebe tento úkol zpočátku vzaly znárodněné průmyslové podniky. V situaci, kdy „*projevuje se snaha vytvářet – zejména v menších městech – ze závodů středisko nejen hospodářské, ale i kulturní a společenské*“, začaly některé firmy shromažďovat „*objektivní údaje o podnikovém i mimopodnikovém prostředí*“ s cílem přetvářet sociální, hospodářské a kulturní poměry zaměstnanců. Kromě statistických analýz údajů z osobních kartoték zde byl nezanedbatelným nástrojem také přímý „*výzkum postojů*“ zaměstnanecké základny. Management takto zjištěná přání následně konfrontoval s ekonomickými možnostmi a legislativním rámcem a takto přetlumočená předával architektům.²⁷² Jak upozorňoval Václav Hlinský, aby byla práce architektů ve výstavbě sociálního státu „*plně pochopena a celou pracující veřejností uznána a podporována*“, tak se jakousi „*spojkou mezi architektky jako tvůrčí složkou na jedné straně a dělníky jako spotřebitelem a uživatelem na druhé*“ měly stát dělnické odbory. Jejich úkol spoluautor litvínovského kolektivního domu ovšem shledával ani ne tak v provádění nějakých plošných výzkumů, ale spíše v „*pořádání diskusních večerů v závodech, dělnických klubech a rekreačních táborech*“, což mělo zaručit, že „*architekti takto nebudou odtrženi od širokých*

²⁶⁶ Krejcar, Plánování nové výstavby..., op. cit.

²⁶⁷ Tsubaki, *Postwar reconstruction...*, op. cit., s. 235.

²⁶⁸ Kuchenbuch, *Architecture and urban planning*, op. cit.

²⁶⁹ Hannauer, *Sociologia architektúry*, op. cit., s. 83.

²⁷⁰ Lipman, *The architectural belief system...*, op. cit. — Idem, *Professional ideology...*, op. cit.

²⁷¹ Kenny Cupers, *The expertise of participation: mass housing and urban planning in post-war France*, *Planning Perspectives* XXVI, January 2011, č. 1, s. 29–53.

²⁷² Jukl – Čech, *Sociologický výzkum jako součást...*, op. cit.

spotřebitelských mas“.²⁷³ Obdobného zprostředkovatele mezi architekty a obyvateli představovaly také závodní rady – tak tomu bylo právě v případě zmíněného litvínovského koldomu.²⁷⁴ Spolehnout se na závodní radu jakožto na zástupce „našich pracujících“ – který sice z praktického hlediska je součástí byrokratického aparátu, ale zároveň sestává z těch, kdo pravděpodobně skutečně osídlí nové domy – bylo pro architekty nejen pohodlné, ale zároveň to mohlo úspěšně „legitimizovat jejich tvrzení, že pracují pro znevýhodněnou třídu, zatímco ve skutečnosti pracovali pro stát“.²⁷⁵ Závodní rady jakožto advokáti sociálních a kulturních zájmů zaměstnanců se přitom – aspoň bezprostředně po roce 1945 – těšily u veřejnosti poměrně velké důvěře a jejich úlohu dělníci vnímali podobně, jak to formuloval architekt Hilský – jako informovaného zprostředkovatele mezi zaměstnancem a zaměstnavatelem se silným „výchovným a informačním posláním“.²⁷⁶ Že byly mnohé závodní rady orgány silně zpolitizovanými, architekti zdá se přehlíželi.

Uživatel hromadné bytové výstavby byl podle Adriana Fortyho abstraktní kategorií, pojmem, který zastíral jednotkovou identitu skutečných lidí.²⁷⁷ Abstraktní a syntetická povaha pojmu „naši pracující“ nicméně neznamená, že by v procesu sestavování a vyhodnocení průzkumů veřejného mínění nedocházelo k vnitřnímu diferencování této kategorie. Zatímco Ernst Neufert zkoumal obecné postoje a přání „méně majetných vrstev“, i on připouštěl odlišnosti ve výstavbě určené pro různá povolání a upozorňoval, že bude v tomto případě nutné „upravit zprůměrované znalosti a najít průměr pro danou profesní skupinu“.²⁷⁸ Za diferencováním uživatelů bychom přitom často měli hledat především samotnou metodologii průzkumů veřejného mínění. Když na stránkách *Veřejného mínění* první ředitel ČÚVVM Čeněk Adamec referoval o výzkumech britské společnosti Mass-Observation, s nimiž se seznámil během svého válečného exilu, jeho pozornost upoutaly možné způsoby klasifikace respondentů podle nepostojových znaků. „Za tím účelem slouží obvykle znak společenské třídy, pohlaví, stáří, bydliště, avšak i jiné, o nichž je domněnka, že mají vliv na tvoření postojů.“ Adamec zároveň varoval před „extrémem zjišťování i nepodstatných skutečností“, který může znejasnit výsledky průzkumu a zamezit jeho operativnímu využití.²⁷⁹

Přílišná diferenciaci „našich pracujících“ mohla architektům skutečně překážet na cestě k typizaci a standardizaci, občas nicméně poskytovala novým řešením vyčíslitelnou a tolik požadovanou legitimitu. Nejzřetelněji se tento přístup vyjevuje v referátu Karla Hannauera o válečných a poválečných výzkumech v Německu, Francii a Velké Británii. Když architekt podává zprávu o výsledcích ankety provedené „*medzi 16.000 príslušníkmi armády a pracovníkmi priemyslu v Anglii*“ [ve Skotsku], poctivě uvádí, že jen 14 procent vojáků a 15 procent dělníků se vyslovilo pro nájemní domy. „*Je zaujímavé,*“ – komentuje hned vzápětí –

²⁷³ Václav Hilský, Organizace BAPS, *Architektura ČSR V*, 1945–1946, s. 6–7.

²⁷⁴ Hubert Guzik, Kolektivní domy a sociální politika českých průmyslových podniků v letech 1939–1953, *Umění LXI*, 2013, s. 33–56.

²⁷⁵ Forty, User, op. cit.

²⁷⁶ ~, Závodní rady ve veřejném mínění, *Veřejné mínění I*, 1946–1947, č. 7, s. 7–9.

²⁷⁷ Forty, User, op. cit.

²⁷⁸ Neufert, *Der Mieter hat...*, op. cit., s. 21.

²⁷⁹ Adamec, Výzkum bydlení, op. cit. Výsledky šetření byly publikovány knižně: ~, *An enquiry into people's homes. A report prepared by Mass-Observation for the Advertising Service Guild, the fourth of the „Change“ wartime surveys*, London [1943].

„že viac ako polovica Angličanov by chcela bývať v jednorodinných domoch. Ale príslušníci armády – ako mladí ľudia – pre ten prípad, že sa budú stavať bloky, nezriekajú sa bývať v desaťposchodových ba i vyšších domoch: 41%!!! Priemyselní robotníci neakceptujú takú výšku domov i s výťahom.“²⁸⁰ Diferencování skupin dotazovaných tak poskytovalo architektům záminku k finálnímu expertnímu rozhodnutí – takovému, které by hovořilo ve prospěch moderní architektury či pluralitního řešení. Když výzkum Fondation française pour l'étude des problèmes humains přinesl skoro 60procentní podporu respondentů pro sériovou, typizovanou výstavbu, Hannauer tento údaj ve svém referátu zdůraznil až třemi vykřičníky.²⁸¹ Naopak, když se názor skotských respondentů jednoznačně rozcházel s představami funkcionalistů v otázce, jestli v budoucích sídlištích zřizovat soukromé zahrady či společně zelené plochy, doporučoval Hannauer navzdory výsledkům „*hl'adisko: bipolárne!!! Aj súkromná záhrada – aj spoločný priestor!!!!*“ [vykřičníky v originále].²⁸² Podobně ve výzkumu mezi obyvateli Zlína máme co do činění s extrapolací přání dílčích skupin respondentů, zejména „*duševních pracovníků*“ a „*žen zaměstnaných v závodech*“, nejen na analýzu konkrétního testovaného řešení sídliště Obeciny, ale také na širší záměr zahrnující výstavbu typologického experimentu v podobě kolektivního domu.²⁸³

V deterministickém uvažování českých funkcionalistů a investorů hromadné bytové výstavby po válce se kategorie uživatele poměrně často obracela nikoliv k dnešku, ale k budoucnosti. Ostravští havíři sice zodpovídali dotazník ohledně svých přání, zároveň je ale podnikový časopis poučoval, že „*mají to býti byty, které po všech stránkách musí vyhovovati nejvyspělejší bytové kultuře v době přítomné, ale i v budoucnu*“.²⁸⁴ Že byl avantgardní progresivismus promítán i na průzkumy veřejného mínění, se nejzřetelněji vyjevuje ve srovnání dvou textů od Jiřího Štursy. Směrné plány bytů, které, jak jsme zmínili, měly následně být podrobeny „*kritice příštího stavebníka*“, nevystihovaly podle Štursy jen palčivé potřeby konkrétních uživatel dneška, ale spíše abstraktní „*potřeby kvalitního bytu, který by měl postačiti nárokům příštích čtyř až šesti desetiletí na jedné straně, naproti tomu však respektovati také aktuální podmínky stavebnictví*“.²⁸⁵ Stejnou optikou pak tento bývalý člen Pracovní architektonické skupiny nahlížel na projekty vzorových sídlišť v Ostravě a Mostě, kde se na základě standardizovaných potřeb obyvatel určovaly dispozice bytů a spádovost služeb i kulturních zařízení. Optimální využití takto vyprojektovaných celků mělo následně najít oporu v bytové politice a „*dobrovolné kázni obyvatelů*“, kteří se po změně rodinného stavu či „*v letech pracovního odpočinku*“ z rodinného sídliště odstěhují „*do obytného prostředí vhodné pro ně zřízeného*“, což by neohrozilo „*strukturální složení obyvatelstva sídliště [vypracované] na základě plánových předpokladů*“.²⁸⁶

²⁸⁰ Hannauer, *Sociologia architektúry*, op. cit., s. 77. — Výzkum byl publikován knižně: ~, *Planning our new homes: report by the Scottish housing advisory committee on the design, planning and furnishing of new houses*, Edinburgh 1945.

²⁸¹ Hannauer, *Sociologia architektúry*, op. cit., s. 80.

²⁸² *Ibidem*, s. 77.

²⁸³ Drofa – Voženílek, *Rozbor bydlení...*, op. cit.

²⁸⁴ D., *Ve dvouletce postavíme 10.000 bytů*, op. cit.

²⁸⁵ Štursa, *Funkční plány bytové výstavby...*, op. cit.

²⁸⁶ Štursa, *Sociálně organizační předpoklady...*, op. cit.

V prostředí osvobozeném od momentální hry poptávky a nabídky se součástí práce architektů stalo rozhodování, které z potřeb a přání obyvatel je nutno vzít v potaz a které lze ignorovat. Jak upozornil německý historik David Kuchenbuch, práce architekta spočívala v tom, že musel „jasně rozlišovat mezi rozumnými a neplatnými nároky, jelikož v opačném případě by s potřebami nešlo pracovat“.²⁸⁷ Po druhé světové válce prakticky nikdy *vox populi* neznamenal *vox dei* a dotazování uživatelů šlo ruku v ruce „se silnou nedůvěrou ve schopnost obyvatel nezávisle hodnotit svá přání“.²⁸⁸ Šéfredaktor *Architektury ČSR* a respektovaný funkcionalista Oldřich Starý postoj veřejnosti k moderní výstavbě a úroveň její informovanosti příkře shrnul slovem „žalostné“.²⁸⁹ Ani kolébce architektonicko-sociologických průzkumů, Velké Británii, se podobný názor nevyhnul. Na stránkách periodika *Architects' Journal* plánovači vyčítali výzkumníkům (v čele se zakladatelem společnosti Mass-Observation Tomem Harrisonem), že ignorovali „iracionalitu mas“ a nenabízeli metody „odlišování mezi veřejným míněním a veřejným předsudkem“.²⁹⁰ Časopis *Veřejné mínění* propůjčil své stránky mj. jednomu z klíčových představitelů empirické sociologie Zdeňku Ullrichovi, jenž v podobném duchu varoval, že vzhledem k postupující specializaci jsou kompetence jednotlivců v oblastech mimo jejich pracovní zaměření čím dál menší a „k porozumění obtížným otázkám hospodářským, populačním, kulturním, sociálně politickým i otázkám světového názoru, schází dnešnímu člověku odborné vědomosti, které jsou nezbytným předpokladem, aby si mohl učiniti vlastní úsudek“. Nejen dělníci – čili hlavní adresáti programů poválečné bytové výstavby – ale také „duševní pracovníci, na které dříve mnozí pohlíželi jako na tvůrce veřejného mínění (...), zůstávají právě takovými laiky a „průměrnými lidmi“ jako ti, kterým liberálové velmi rádi kdysi spílali „nevědomý dav““.²⁹¹ Sociologové Vladimír Čech a Eduard Jukl připouštěli, že ptát se dělníků na bytové otázky či přání ohledně bydlení je mnohem méně relevantní než v případě úřednictva: zatímco „dělníci hodnotí jiným způsobem, a proto věnují i svému bydlení méně pozornosti“, je postoj úředníků „zřejmě přiměřenější skutečnému stavu než výpovědi dělnické“.²⁹² Tito dva zakladatelé české podnikové sociologie se dokonce zdráhali „usuzovat na to, jaké bydlení by si dělníci přáli, kdyby si mohli volit“.²⁹³

Stejně jako v Německu, Skandinávii, Francii a Velké Británii, také v Československu byly názory expertů a obyvatel „jasně hierarchicky“ uspořádány. Zejména názory dělníků nebyly považovány za závazné, ale pouze odhalovaly „směr pohybu“, kterým se ubírala přání budoucích obyvatel.²⁹⁴ Ti ovšem prý často nebyli schopni si vůbec uvědomit dlouhodobou

²⁸⁷ Kuchenbuch, *Geordnete Gemeinschaft...*, op. cit., s. 265.

²⁸⁸ Idem, *Spuren im Schnee: Wohnbedürfnisforschung, Bewohnerkonstrukte und Bewohnererziehung in Deutschland und Schweden, 1920er bis 1950er Jahre*, in: Irene Nierhaus – Andreas Nierhaus (edd.), *Wohnen Zeigen: Modelle und Akteure des Wohnens in Architektur und visueller Kultur I*, Bielefeld 2014, s. 101–118.

²⁸⁹ Starý, *Noviny a architektura*, op. cit., s. 38.

²⁹⁰ ~, *Public Opinion or Public Prejudice?*, *The Architects' Journal* (1941), cit. podle Tsubaki, *Postwar reconstruction...*, op. cit., s. 236–237.

²⁹¹ Zd[eněk] Ullrich, *Veřejné mínění z hlediska sociologie*, *Veřejné mínění I*, 1946–1947, č. 10, s. 6–7.

²⁹² Čech – Jukl, *Výzkum bytových poměrů plzeňského úřednictva...*, op. cit., s. 21.

²⁹³ [Vladimír] Čech – [Eduard] Jukl, *Dělnictvo v závodě Plzni: sociologický nástin: Praha, březen 1948*, s. 7, 8, strojopis, SOA Plzeň, pracoviště Klášter, f. Akciová společnost, dříve Škodovy závody..., op. cit., ka 206, inv. č. 1103.

²⁹⁴ Kuchenbuch, *Geordnete Gemeinschaft...*, op. cit., s. 267–268.

perspektivu hromadné bytové výstavby či obecně směřování *welfare state*. „Poznali jsme,“ – shrnují autoři plzeňských výzkumů – „že škála ideálů bydlení je u našeho zaměstnanectva, a bude asi u širší veřejnosti vůbec, dosti chudá. Dělník ani úředník se nezabývá mnoho moderními projekty bydlení a bohatými možnostmi dnešní architektury. Svůj ideál si vytváří na základě své denní empirie, která jej vede buď k přijetí, nebo odmítnutí již zavedených typů bydlení. (...) Tím chceme jen zdůraznit, že při plánování bychom sice měli usilovat o vytvoření nového typu bydlení, odpovídajícího socializačním tendencím v naší společnosti, avšak má-li toto úsilí být úspěšné, nesmí – podle našeho názoru – příliš předbíhat současné společenské poměry a nesmí zcela opomíjet daný způsob bydlení a příslušná přání.“²⁹⁵ Toto konstatování se přitom nápadně shoduje s britskými analýzami, jejichž autoři upozorňovali, že dosavadní špatné zkušenosti s technickou úrovní a architektonickým řešením činžovních domů, nedostatky občanské vybavenosti v hromadné výstavbě, a také obavy z obratu majetkových poměrů nenahrávají veřejné podpoře moderního vícerodínného bydlení.²⁹⁶ Plzeňský průzkum upozorňoval i na to, že názory veřejnosti na bydlení je pro praktické použití v projekční práci nutno podrobit ještě dalšímu korektivu. Chut' obyvatel totiž prý roste s jídlem: „lidé, kteří nemají vůbec žádná nebo nedokonalá zařízení, by se spokojili se zavedením těch nejnужnějších, ale úředníci zvyklí na určitý standard bydlení vyžadují všemožné modernizace a technizace bytu“.²⁹⁷ V českém prostředí, ale také ve srovnatelných evropských průzkumech, tak ve čtyřicátých letech jen vzácně najdeme nepaternalistický přístup, jaký prezentoval například Edvard Heiberg, jenž upozorňoval na jisté vžití danosti, se kterými by architekt neměl bojovat.²⁹⁸

Celý ambivalentní vztah českých architektů k průzkumům veřejného mínění vyjádřil Karel Hannauer takto: „Všetky tieto štatistické dáta je treba posudzovať veľmi obozretne. Je síce nesporné, že exaktné poznávanie potrieb a prianí ľudu je informatívnu zložkou pre sociálnych pracovníkov, tak aj pre technikov a hlavne architektov. Ale sa nesmie zabúdať, že ide o priemerné výsledky, ktoré sú ovplyvnené povedzme neznalosťou nových technických vymožeností, alebo i obavou pred nimi – pravda v prípade že by boli ľahko dosahateľné. Ľudové vrstvy majú obyčajne ďaleko mocnejší vzťah ku tradičným konvenciám ako vrstvy technické, ktorých údelom je stále sledovať technický pokrok a propagovať ho. Je ďalej často veľmi ťažko zistiteľné, do akej miery sú tendencie po vyššom komforte tendenciami platonickými a či by bolo prakticky vôbec uskutočniteľné splnenie žiadosti, či už s hľadiska zvýšeného nájomného, tedy zníženia príjmu, alebo zvýšeného vydania verejnej pokladnice. Ale v každom prípade je treba pestovať tieto výskumy špeciálne školenými odborníkmi.“²⁹⁹

Základem práce architekta a sociologa po druhé světové válce byl idealistický étos výstavby sociálního státu a potažmo i lepší společnosti. Rétoriku „správné diagnózy“, tak frekventovanou ve vyjádřeních architektů a urbanistů už mezi světovými válkami – rétoriku, jež jim automaticky přisuzovala právo ordinovat „správnou léčbu“ –, najdeme i u představitelů podnikové sociologie, jejichž výzkumy byly vedené „snahou všechny nezdravé

²⁹⁵ Čech – Jukl, *Výzkum bytových poměrů plzeňského úřednictva...*, op. cit., s. 37.

²⁹⁶ Madge, *The rehousing of Britain*, op. cit., s. 23.

²⁹⁷ Čech – Jukl, *Výzkum bytových poměrů plzeňského úřednictva...*, op. cit., s. 15.

²⁹⁸ Heiberg, *Sociological housing research*, op. cit.

²⁹⁹ Hannauer, *Sociologia architektúry*, op. cit., s. 85–86.

*zjevy opravit“ a zaručit „správné poznání symptomů“.*³⁰⁰ Součástí diagnózy zde bylo i konstatování, že sociolog a architekt nemohou očekávat, že se z odpovědí respondentů vyjeví nějaký progresivní směr vývoje hromadné bytové výstavby. Záhy po druhé světové válce, v prostředí jakési hybridní demokracie a často živelné sociální transformace, se čeští architekti začali váhavě ptát, jak si vlastně přejí bydlet „naši pracující“. Legitimita architektonického navrhování začala být podmiňována hlasem uživatelů hromadné bytové výstavby. Paradoxem zde ovšem bylo, že onen hlas nebyl expertními kruhy mnohdy považován za dostatečně kvalifikovaný, a tudíž ani závazný. Výsledky šetření tak ovlivnily realizovanou obytnou výstavbu jen příležitostně. Dotazování rozkrývalo plánovačům pole pro kulturní osvětu a převýchovu budoucích uživatelů bytových domů v duchu tehdejšího sociálního inženýrství. Jak upozornil Jürgen Habermas, dobová touha podrobit společenské procesy technokratické kontrole v následujících desetiletích nijak nepolevila. Ukázalo se navíc, že tato touha po kontrole pomocí prostorových forem byla společná pro „*technokraty kapitalistického plánování, ale také pro ty spojené s byrokratickým socialismem*“.³⁰¹

[Upravená verze v anglickém jazyce publikována jako: Hubert Guzik, Architecture and public opinion polls in Czechoslovakia shortly after the Second World War, *Umění* LXVI, 2018, s. 175–192. — Totéž v českém jazyce publikováno s názvem Architektura a průzkumy veřejného mínění v Československu krátce po druhé světové válce, *Umění*, <https://www.umeni-art.cz/cz/issue-detail.aspx?v=issue-issue-3124>, vyhledáno 12. 10. 2021.]

[Vznik a vydání textu byly uskutečněny za finanční podpory Grantové agentury České republiky, v rámci řešení grantového projektu Česká architektura v obdobích transformace (1945–1948, 1989–1992), GA 16-18675S.]

³⁰⁰ Č [asi Vladimír Čech], Hledáme příčiny, *Škodovák* II, 1946, č. 5, s. 3–4.

³⁰¹ Jürgen Habermas, *Technik und Wissenschaft als ‚Ideologie‘*, Frankfurt am Main 1968, s. 96.

Ekonomie času, nebo kooperace?

[Publikováno jako podkapitola „Ekonomie času, nebo kooperace?“, in: Hubert Guzik, *Čtyři cesty ke koldomu: kolektivní bydlení – utopie české architektury 1900–1989*, Praha 2014, s. 122–129.]

XXII. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu z roku 1961 znamenal pro československé experimenty v oblasti bydlení jistou cézuru. V programu strany se tehdy objevilo prohlášení, že v budoucnu „*bude mít každá rodina, včetně novomanželů, byt s veškerým příslušenstvím, odpovídající hygienickým a kulturním požadavkům*“. Snad hlavně proto se od výstavby domů hotelového typu v Československu začalo po roce 1962 upouštět.³⁰²

Paradoxně tentýž program vyprovokoval sovětské a východoněmecké architektky k tomu, že se opět začali o kolektivní bydlení zajímat. Klíčové se zde jeví slovo experiment. „*Strana*“ – dočteme se v programu – „*bude všestranně zvyšovat úlohu vědy při výstavbě komunistické společnosti. Strana bude podporovat výzkumnou činnost, která otevírá mnohé možnosti pro rozvoj výrobních sil, rozsáhlé a rychlé zavedení nejnovějších vědeckých poznatků do praxe, podstatný vzestup experimentálních prací, a to i přímo ve výrobě (...). Věda se plně stane bezprostřední výrobní silou.*“ Nešlo zde přitom jen o aplikovaný výzkum v exaktních a přírodních vědách, ale také o rozvoj socialistické filozofie, sociologie a ekonomie. Program KSSS navíc nechával kolektivizaci bydlení pootevřená vrátka, zejména v těch pasážích, které pojednávaly o životních podmínkách rodiny a o postavení žen v socialistické společnosti. Požadovaný rozvoj komunálních služeb, zejména sítě veřejného stravování včetně „*jídelen ve velkých domech*“, znamenal, že se výstavba socialistického kolektivu nemusí odehrávat jen v rozkouskovaných kulisách panelových sídlišť. Komunistická strana navíc slibovala, že hromadná spotřeba bude státem podporovaná na úkor maloobchodních cen tak, „*aby veřejné stravování v příštích deseti až patnácti letech předstihlo svým rozsahem stravování v domácnostech*“. Dále program předvídal, že „*hromadně se budou stavět internátní školy, v nichž výchova bude bezplatná*“, a žádal, aby „*výchovný vliv rodiny na děti (...) stále více organicky splýval s jejich společenskou výchovou*“.³⁰³ Experiment – architektonická či sociologická spekulace – byl tedy stále dovolený.

Výzva k experimentu padla v Československu na živnou půdu, zejména v oblasti sociologie. Do centra pozornosti se tehdy dostal mj. pojem *ekonomie času*. Tento pojem tvořil základ futurologických vizí, jaké formuloval mezioborový tým vedený Radovanem Richtou z Filozofického ústavu ČSAV na stránkách již zmiňované publikace *Civilizace na rozcestí*. Autoři knihy sdíleli přesvědčení, že se socialistické země ocitly na výhybce mezi fordovským a vědecko-technickým modelem ekonomiky. Přeorientování průmyslové společnosti na – použijeme-li anachronický pojem – společnost vědění mělo přinést redefinici kritérií ekonomického růstu a hodnocení lidské práce. Už nikoliv jednoduchý taylorovský výkon, ale

³⁰² Druhým možným důvodem byla permanentní ekonomická krize Československa první poloviny šedesátých let. Výstavba hotelových domů tak vyzněla vlastně do ztracena; autor knihy [Hubert Guzik, *Čtyři cesty ke koldomu: kolektivní bydlení – utopie české architektury 1900–1989*, Praha 2014] nenarazil na žádnou dobovou publikaci, která by bilancovala jejich výstavbu a formulovala jednoznačná doporučení ohledně (ne)účelnosti rozvíjení tohoto obytného typu.

³⁰³ Program Komunistické strany Sovětského svazu, *Rudé právo* XLII, 1961, č. 305, 2. 11., s. 1–7.

„růst vědy, techniky a kvalifikace, (...) celá tvorba lidských sil“ měly rozhodovat o civilizační úrovni země.³⁰⁴ „*Ekonomie času*“ – předvídala kniha – „představuje nový zdroj a typ racionalizačních kritérií, lišící se od tradičních (např. taylorovských) jednak přesunem v subjektivitě (dříve ‚ratio‘ leželo mimo člověka a bylo na něj zvnějška aplikováno), jednak šíří svého záběru (nerozhoduje už, v jaké sféře civilizace je dobývána nová výrobní síla, nový prostor pro rozvoj člověka; pokrok bezprostřední výroby je tu ekvivalentní postupu vědy a vzdělání, zdokonalení dopravy či služeb a jiným způsobům uvolňování tvůrčích sil člověka).“³⁰⁵ Totální pojem ekonomie času zasahoval přirozeně i do sféry bydlení. V kontextu kolektivních domů v něm zaujmou hned dvě věci. Zaprvé „*tvorba lidských sil*“ měla být přímo úměrná „*údaji ‚zisku‘ svobodného času*“, odvislého od vyváženého rozvoje terciárního sektoru a individuální spotřeby. Zadruhé „*tvorba lidských sil*“ se mohla realizovat různými formami, už zdaleka nejen těmi kolektivními. Rekreační, sportovní, kontakt s kulturou či přírodou, sebevzdělávání či zájmová činnost mohly probíhat hromadně, ale stejně tak individuálně. Jedním z hlavních kritérií, se kterým ekonomie času pracovala, byl totiž individuální pocit sebeuplatnění.³⁰⁶

Byť se technokratičtí architekti snažili o přenesení pojmu ekonomie času i do sídlištní architektury, snad nejlépe se jej podařilo vyjádřit v kolektivním domě – konkrétně tom postaveném architekty Natanem Ostermanem, A. Petruškovovou a dalšími v X. obytném okrsku čtvrti Nové Čeremušky v Moskvě. Tzv. dům nového životního slohu (Dom Novogo Byta, DNB, 1965–1971) pro 2200–2300 lidí, svou „lecorbusierovskou“ hmotou podobný tomu litvínovskému, nebyl českým architektům neznámý. Nevzbudil ovšem jejich zájem. „*Zdá se,*“ – komentoval Julius Šif – „že v těchto a řadě jiných otázkách byla by spolupráce se sovětskými projektanty a výzkumníky plodná pro obě strany. Možná, že např. naše poznatky v oblasti sociologie a demografie osídlení mohly by být vzhledem k dřívějšímu zanedbávání těchto disciplín pro sovětské architektury užitečné.“³⁰⁷

Šifova poznámka na adresu DNB ovšem úplně minula podstatu problému. Česká sociologie bydlení v podobě, jaká se prosadila od sklonku padesátých let ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury, vsadila na empirické zkoumání toho, „*jak se bydlí, než jak se bydlet má*“.³⁰⁸ Připomeňme ještě jednou, že zjištěné provozní a hospodářské nedostatky litvínovského a zlínského koldomu vedly k zavržení tohoto obytného typu a výzkumy mezilidských vztahů dokazovaly, že těsnější kontakty nevznikají v kolektivních domech, ale naopak v nízké, rozvolněné zástavbě.³⁰⁹

³⁰⁴ Radovan Richta a kol., *Civilizace na rozcestí: společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*, Praha 1966, s. 48.

³⁰⁵ Ibidem, s. 50.

³⁰⁶ Ibidem, s. 89–90.

³⁰⁷ Julius Šif, Moskevské úvahy, *Architektura ČSSR XXIV*, 1965, s. 682–684.

³⁰⁸ Jiří Musil, Jak se formovala sociologie bydlení, *Sociologický časopis/Czech Sociological Review XLI*, 2005, č. 2, s. 207–225.

³⁰⁹ Když v roce 1967 tým pod vedením architekta Gorazda Čelechovského (Jaroslav Stehlík – Vladimír Sýkora, spolupráce mj. Jiří Musil, konzultace mj. Jiří Voženilek) vypracovával utopickou vizi pražského satelitu Etarey, odmítl „*představu, podle které se má zvýšit kolektivnost lidských vztahů tím, že mnoho lidí bude soustředěno do jednoho domu do těsné blízkosti jednoho k druhému*“. A snad právě proto se zde sice objevily věžové domy, avšak o jejich případném kolektivním charakteru se autoři v popisu návrhu nijak nezmiňují. Podle nich totiž „*horizontální rozvinutí bytové výstavby dovoluje daleko snáze než činžovní dům hledat styčné body a sousedská*

Koldům v Nových Čeremuškách vycházel ovšem nejen z empirické, ale také futurologické sociologie či ekonomie.

DNB vznikl po několikaletých konzultacích s osmdesátkou specialistů z třiceti výzkumných ústavů. Najedeme mezi nimi ekonomy, filozofy, psychology, dietetiky, odborníky z oblasti zdravotnictví, sportu, pedagogiky, práva a konečně také historie a teorie architektury. V rovině pracovní metody tedy přímo navazoval na „vědecký“ funkcionalismus evropské avantgardy, pro níž se plánování zakládalo na statistických výpočtech a externích odborných analýzách celého spektra životních procesů člověka, ale také například marxistické sociologii. V Evropě se svou komplexností moskevskému koldomu vyrovnávají snad pouze ty francouzské; pevné přesvědčení sovětských architektů, že lze exaktně předpovědět aktivity obyvatel koldomu, nemá v Evropě šedesátých let obdoby. Autorský tým se na základě všestranného pozorování tisíce moskevských rodin pokusil vypočítat časové úspory vzniklé díky profesionalizované kolektivní obsluze. Snažil se také odhadnout, v jakém poměru budou obyvatelé využívat jednotlivých rekreačních a kulturních zařízení v rámci stavby, nakolik budou svůj volný čas trávit mimo ni, a konečně do jaké míry budou relaxovat či vést společenský život v soukromí svých bytů. Byť se autoři rozhodli ponechat v bytech minimální kuchyňky-skříně, těžiště domácích prací se jednoznačně přesouvalo do terciárního sektoru. Zároveň ale koldům kladl velký důraz na to, aby se mezi mikrosvětlem obytné buňky a makrosvětlem koldomu vytvořilo jakési kontinuum. Nejlépe se to povedlo v oblasti stravování, kde si mohli obyvatelé vybírat, zda se nají v centrální menze-kavárně pro 250 strážníků, komorních kuchyních-jídelnách umístěných na každém patře, nebo zda si raději jídlo odnesou z vývařovny přímo do bytu. „*Tvorba lidských sil*“ se v tomto koldomu mohla realizovat různými, zdaleka nejen kolektivními formami. Architekti DNB usilovali o to, aby byty koldomů neztratily nic na své obyvatelnosti, ale také o to, aby veškeré vybavení bylo skutečně na dosah ruky. Nabídlí přitom obyvatelům výjimečně rozsáhlý program, včetně krytého bazénu, divadla, kina, knihovny s čítárnou, výstavního sálu, množství různých dílen či místností pro kutilské a zájmové činnosti. Budova tak realizovala „*vznosné vize*“ XXI. sjezdu KSSS, zdůrazňujícího váhu osobnostního rozvoje a požadujícího vytvoření všech možných podmínek pro realizaci individuálních zálib, zájmů a kreativity sovětských občanů.³¹⁰

U základu rozsáhlého programu DNB stála široce chápaná ekonomie času. „*Lze určit ‚příjem‘ z volného času? V nejdoslovnějším, ekonomickém smyslu tohoto slova?*“ – ptal se na stránkách *Literaturnoj gazety* architekt Osterman. „*Ukazuje se, že lze. Podle výpočtů Akademie věd SSSR se volný čas materiálně hodnotí 30–40 procenty hodnoty pracovního času. [Volný čas – HG] přece podporuje nárůst pracovního výkonu, a tedy i mzdy. Lze jej využít pro sebevzdělávání, učení se, všeobecné zvyšování kulturní úrovně i pro kvalifikaci, což ve výsledku zvyšuje pracovní aktivitu člověka, a tím pádem i nárůst mzdy.*“³¹¹ Ostermanův koldům sliboval řekneme příjem odsunutý v čase, příjem vzniklý tím, že obyvatelé se svým volným časem – získaným díky centralizaci domácích prací a v širším pohledu i díky

setkání. *Odcizené prostředí se znovu vrací k člověku.*“ Srov.: ~, Studie životního prostředí města, *Architektura ČSSR XXVI*, 1967, s. 399–408.

³¹⁰ Jedním z požadavků sjezdu bylo například bezplatné zpřístupnění kulturních a rekreačních zařízení. Srov.: Martin Franc – Jiří Knapik, *Volný čas v českých zemích 1957–1967*, Praha 2013, s. 194.

³¹¹ N. Osterman, Razvedka budoušcego, *Literaturnaja gazeta* 1969, č. 10, s. 11.

zkracování pracovní doby³¹² – naloží racionálně, s prospěchem pro sebe a celou společnost, s přihlédnutím ke svému zaměstnání, perspektivám kariéry, ale také osobní povaze, ať už individualistické či více společenské.

Koldům v Nových Čeremuškách jako v zrcadle odráží jednu ze základních nejistot šedesátých let: nejistotu, čím nahradit stalinský „bezejmenný“ kolektiv pracujících. Socialistická společnost volného času v sobě nesla pozoruhodné napětí, které lze snad popsat jako napětí mezi kolektivizací a individualizací.

Klasický marxismus vycházel z předpokladu, že hlavním, či snad dokonce jediným cílem člověka je tvůrčí přetváření hmotného světa v interakci a spolupráci s ostatními. Leninismus tento názor redukoval: místem oné seberealizace se stalo pracovní prostředí, továrna. Tím politická praxe leninismu v podstatě vyloučila z okruhu svého zájmu jakoukoliv mimopracovní kooperaci a jakékoliv individuální iniciativy. Šedesátá léta otevřela definování kolektivu nové možnosti: tehdejší sociologové poukazovali na to, že po pádu stalinismu zasáhlo „rozrušování pospolitostních (...) vztahů a systémů“ nejen oblast mimopracovní, ale také samotné továrny. „Namísto toho“ – psal sociolog Ota Klein – „se objevují kolektivy zcela jiného typu, stmelované sice solidaristními pouty, nikoliv však citového původu, a individuálně zcela anonymní a parciální: sem náležejí zejména kolektivy divácké, sázkařské, karetní (...).“³¹³ Hledání nové kolektivity bylo o to naléhavější, že během šedesátých let postupovalo odosobnění mezilidských vztahů ve velkých městech. Nejen západní, ale také východní sociologie tehdy upozorňovala, že domácnost se stává často jediným místem svobodných mezilidských relací. Mobilita obyvatel – dojíždění za prací, nákupy či zábavou – legitimitu klasických kolektivů ještě více podkopávala.³¹⁴ Jak čteme v *Civilizaci na rozcestí*: „Kolektivita, o níž se opírají výboje vědy a techniky, je kolektivitou vzájemného individuálního rozvoje všech. Úkoly politické revoluce zvládali pracující převážně jako masa; před úkoly vědeckého, technického pokroku a rozvoje vlastních schopností stojí každý v mnohem větší míře (...) sám a na jeho poměru k sobě závisí jeho reálné vztahy k ostatním.“³¹⁵ Socialistický kolektiv byl proto v šedesátých letech hledán „někde v překonávání obou extrémních pólů“, ve vytváření „jakési ‚nové kolektivity‘, která by integrovala dějinnou vymoženost občanské individuální svobody s potřebou sdružování“.³¹⁶ Snad proto autoři Nových Čeremušek vypočítávají, do jaké míry umožní profesionalizace služeb a široká nabídka kulturních a rekreačních zařízení obyvatelům koldomu nejen hromadné trávení volného času, ale také individuální sebevzdělávání, soukromé sportovní aktivity či odpočinek v pohodlí individuálního bytu. DNB zdá se vycházet už právě z oné „nové kolektivity“.

³¹² Ke zkracování pracovní doby v ČSSR i SSSR v kontextu kolektivního a hotelového bydlení viz např. Libuše Macková, Bydlení budoucnosti, *Poznáváme Sovětský svaz* 1962, č. 25, 18. 7.

³¹³ Ota Klein, Krize emocionality, *Sociologický časopis* V, 1969, č. 2, s. 129–149.

³¹⁴ K tomu srov. G. B. Andrusz, Housing Ideals, Structural Constraints and the Emancipation of Women, in: Jenny Brine – Maureen Perrie – Andrew Sutton (edd.), *Home, School and Leisure in the Soviet Union*, London 1980, s. 3–25.

³¹⁵ Richta a kol., *Civilizace...*, op. cit., s. 154.

³¹⁶ Klein, Krize emocionality, op. cit.

Většina rekreačních či kulturních vymožeností zde směřovala k aktivním formám trávení volného času, ovšem už nikoliv nutně formám kolektivním.³¹⁷

Moskevský DNB nakonec nesloužil rodinnému bydlení. Oproti projektu se z něj na počátku sedmdesátých let stala luxusní kolej pro zahraniční studenty a aspiranty Lomonosovovy univerzity. Je pochopitelně otázkou, zda toto rozhodnutí nebylo nakonec ke prospěchu celého projektu – homogenní základna obyvatel zajistila, že koldům funguje dodnes. Ještě než padlo toto rozhodnutí, byla jedním z nejvášnivějších obhájců koldomu (a podobných, byť – pokud vím – nikdy nerealizovaných projektů pro Leningrad a Kyjev)³¹⁸ *Literaturnaja gazeta*. Mezi často nekritickými texty zde najdeme i jeden polemický článek s výmluvným názvem *Dům s privilegii?*. Dvojice moskevských akademiků – historik a socioložka – v něm zapochybovali, zda luxusní DNB skutečně utužuje kolektiv. „*Koneckonců, hlavní myšlenkou projektu [je – HG] spolupráce v oblasti každodenního života a na jejím základě výchova nového člověka. Bylo by však naivní se domnívat, že specifické psychologické atmosféry, nezbytné pro tento účel, bude dosaženo díky domovnímu bazénu, čítárně a zimní zahradě.*“ Podobně sporná se kritikům jevila profesionalizace služeb v koldomě. To kolektiv prý spíše rozměňovalo, než utužovalo. Navzdory původním předpokladům, kde personál DNB měli ze dvou třetin tvořit dobrovolníci z řad obyvatel, se totiž ve finální fázi projektu od svépomocné organizace upustilo. „*Optimálním řešením problému se z našeho pohledu jeví kooperace, založená na principu kolektivní samoobsluhy, na které se každý podílí jak materiálně, tak svou prací.*“ Kritici moskevského koldomu požadovali návrat k „*leninské*“ kooperaci, přičemž mysleli patrně víc na utopický socialismus 19. století. Uváděli dokonce příklady takovéto kooperace: „*Nyní v různých koutech naší země spontánně vznikají rozličné kooperativní formy využití domácích spotřebičů, uspokojení bytových potřeb, včetně kolektivní organizace stravování. Takováto kooperace se bude nepochybně rozvíjet. Ovšem architektura dnešního bytu s tímto naprosto nepočítá. Život si žádá vytvoření nových typů obytných budov.*“³¹⁹

Kooperace se v Nových Čeremuškách, a nejspíše ani v žádném jiném ze zde popisovaných poválečných koldomů, nijak výrazněji neprojevila. Její náznaky najdeme jen v oblastech, které dnešnímu čtenáři notně přivolávají na mysl panoptikální dohled, jaký se běžně uplatňoval v komunitarianistických osadách 19. století.³²⁰ V rozsáhlé autorské zprávě k projektu se dočteme, že blízkost kolektivu může „*s neobvyklým v takovém případě taktem*“³²¹ upozorňovat na pedagogické problémy ve výchově dětí, mobilizovat obyvatele k zanechání zdravotně rizikového chování či disciplinovat pacienty k dodržování léčebního režimu.

³¹⁷ K diskusím o volném čase v Československu a Sovětském svazu viz především Franc – Knapík, *Volný čas...*, op. cit.

³¹⁸ Popis leningradského návrhu (arch. Georgij Platonov, Vera Ružže ad.): A. Polovnikov, *Mnogoje viditsja po inomu...*, *Literaturnaja gazeta* 1968, č. 52, s. 10. – Popis kyjevského DNB (arch. Nikolaj Evdokimov ad.): K. Grigorjev, *Eksperiment v darnice*, ibidem.

³¹⁹ Ja. Žučok – E. Zujkova, *Dom s privilegijami?...*, *Literaturnaja gazeta* 1969, č. 2, s. 11.

³²⁰ David Leopold, „Socialist turnips“: the young Friedrich Engels and the feasibility of communism, *Political Theory* XL, 2012, č. 3, 347–378.

³²¹ N. Osterman – A. Petruškova, *Žilov domkompleks s obščestvennym obsluživanijem*, *Architektura SSSR* 1965, č. 7, s. 13–37.

Hlas moskevských akademiků stojí za pozornost už jen proto, že je v zemích státního socialismu šedesátých let naprosto ojedinělý. Místo kolektivity jako „*vzájemného individuálního rozvoje všech*“ kritici DNB připomněli, že se kolektivita může zakládat na závazku systematické spolupráce, závazku dobrovolném či nepřímo vynuceném ekonomickými poměry. Takováto spolupráce neměla pochopitelně šanci se v tzv. reálném socialismu dlouhodobě uplatnit zkrátka už proto, že k tomu neexistoval (a snad ani nemohl existovat) žádný právní a organizační rámec.

Princip organizace koldomu, jak si jej představovali moskevští akademici, může vzdáleně připomenout o něco pozdější skandinávský co-housing, založený na dobrovolné kooperaci obyvatel. Srovnávat tyto dva koncepty je ovšem problematické. Zaprvé moskevská dvojice sepisuje svou kritiku v situaci socialistického nedostatkového hospodářství, zatímco první skandinávské komunity se rodí – jak upozornil historik Dick Urban Vestbro – v „*postmaterialistické*“ atmosféře společnosti blahobytu. Nejsou to ovšem jen konzumem přesycení měšťané, ale také strádající samoživitelky a samoživitelé, kdo se o rozvoj švédského a dánského co-housingu od konce sedmdesátých let zasloužil. Zakladatelkami prvních komunit byly po roce 1977 hlavně feministky, které začaly znovuobjevovat hodnotu „ženských“ prací, idealizovat principy nehierarchické „ženské“ spolupráce, ale také hledat cesty, jak mladým matkám snížit jejich rozpočty. Ve východním bloku – a zde je druhý rozdíl – tento feministický pohled naprosto chybí. Neobjevil se ani u kritiků institucionalizovaného terciárního sektoru. U základů DNB, ale také ostatních kolektivních domů v socialistických zemích (a to včetně [...] Domurbie od Karla Honzika), stále stojí takové chápání „ženské otázky“, které v přesunutí domácích prací mimo domácnost spatřuje především cestu k pracovní emancipaci žen. Ještě v šedesátých letech sovětské texty věnované kolektivnímu bydlení běžně citují *Velkou iniciativu*, v níž Lenin požadoval osvobození „*domácí otrokyně*“ a její nástup do zaměstnání. Byť tento požadavek vycházel z reálné nerovnováhy mezi společenskými rolemi žen a mužů, šmahem odsuzoval domácí práce jako takové; úklid, vaření a praní Lenin označil za činnosti „*barbarsky neproduktivní, drobné, vysilující, otupující a ubíjející*“.³²²

Švédské co-housingové iniciativy sedmdesátých a osmdesátých let byly ostatně mnohem menší než moskevský DNB, sloužily zpravidla 20–50 rodinám.³²³ Jiné měřítko je zde snad největším rozdílem. Když Natan Osterman odpovídal na kritiku DNB, sebestě vysvětlil, že jenom vědecké plánování může vyřešit problém „*velkého čísla*“: „*Ale lze vůbec, například, vážně hovořit o kooperaci na principu kolektivní samoobsluhy ve veřejném stravování? Přece se tam vyžaduje trvalý, kvalifikovaný personál, který se vyzná v přípravě jídel a umí zacházet se složitým moderním vybavením. (...) Možná se naším oponentům zdá o takovém Domu nového životního slohu, kde v pondělí Marja Ivanovna bude vařit nejen pro*

³²² Vladimír I. Lenin, *Velká iniciativa*, přel. Jaroslav Procházka, Praha 1948, s. 28. — Srov. např. „skličující domácí práci“ u hlavního advokáta sovětských kolektivních domů G. Gradova, *Der kollektive Wohnkomplex*, *Deutsche Architektur* XI, 1962, s. 345–349.

³²³ Dick Urban Vestbro, *From central kitchen to community co-operation – development of collective housing in Sweden*, www.habiterautrement.org/33_collectifs/contributions33/Collective-Housing-in-Sweden-Dick-UrbanVestbro.pdf, vyhledáno 23. 9. 2013, [nyní nedostupné]. – K prvním co-housingovým iniciativám ve Švédsku viz: Elly Berg et al., *Det lilla kollektivhuset: en modell för praktisk tillämpning*, Stockholm 1982.

*svou rodinu, ale i pro deset dalších, a v úterý totéž bude dělat její sousedka – a tak dokolečka. Pochybná, řekněme rovnou, společnost. (...) No a co, kdy rodiny nejsou tři, ale je jich tři sta?*³²⁴

Debata o kolektivním domě v Nových Čeremuškách ještě jednou rozkrývá setrvalé mechanismy uvažování technokratických architektů východního bloku. Avantgardní model architekta-organizátora společenských procesů, jehož autorita je založená na politických argumentech, sociologických výzkumech a ekonomických výpočtech, neskončila zlatou érou funkcionalismu. Tento přístup v šedesátých letech nejen přetrvává, ale dokonce posiluje. Technokratické architektury šedesátých let nezaměstnávaly pouze architektonické – provozní či kompoziční – aspekty jejich práce, nezajímalo je jenom rozmístění prádelen a jídelen na sídlištích, v hotelových domech či koldomech. S pomocí vědecké argumentace, vypůjčené od ekonomů a sociologů, ohajovali samotnou legitimitu ústředně řízeného terciárního sektoru. Snažili se přesvědčovat budoucí obyvatele, že je to právě všeobecná dostupnost služeb, co charakterizuje vyspělou socialistickou společnost, socialistickou *Freizeitgesellschaft*. Ti, kdo si přáli koldomy místo rozmělněných sídlišť, a ti, kdo si pod pojmem dům nepředstavovali hotel, ale místo kooperace, prý neměli dostatek vědeckých podkladů. Žili utopií, nikoliv budoucností.

Že technokraté nemuseli mít pravdu, dokázal v osmdesátých letech spontánní boom skandinávského co-housingu. Starší kolektivní domy se tehdy ukázaly jako nerentabilní, byť jejich výstavbě předcházely pečlivé propočty výnosnosti služeb. Noví uživatelé si je proto upravovali tak, aby v nich mohli nejen pohodlně bydlet, ale také vzájemně kooperovat. Do východní Evropy se tento trend dostane až za několik desítek let, po pádu státního socialismu. Je paradoxem, že vzestupu „nevědecké“ kooperace zde nejvíc napomohla nedávná krize kapitalistické ekonomiky.

[Mírně upravená verze textu byla publikována také jako Hubert Guzik, *Ekonomie času, nebo kooperace?: z debat o kolektivních a hotelových domech v šedesátých letech*, *Zlatý řez* 2013, č. 36, s. 62–67.]

[Vznik a vydání textu byly uskutečněny za finanční podpory Grantové agentury České republiky, v rámci řešení grantového projektu *Kolektivní bydlení – utopie české architektury 1900–1989*, GA ČR P409/11/P640.]

³²⁴ Osterman, *Razvedka budoušého*, op. cit.

Lidové mínění, glasnost' a soutěž na dostavbu pražské Staroměstské radnice

[Publikováno jako Hubert Guzik, Lidové mínění, glasnost' a soutěž na dostavbu pražské Staroměstské radnice, *Umění* LXVIII, 2020, s. 139–153.]

Jedním z dlouhodobých architektonických úkolů, jenž se zároveň stal tématem rozjitřené veřejné debaty v Československu pozdních osmdesátých let, byla dostavba pražské Staroměstské radnice. Dotvořit západní frontu náměstí – poté, co neogotické radniční křídlo od Pietra Nobileho a Paula Sprengera podleho požáru během Pražského povstání – si v období 1945–1989 za cíl vytkly hned čtyři oficiální architektonické soutěže.³²⁵ Ta poslední proběhla na sklonku existence reálně-socialistického státu, v roce 1987.³²⁶ Samotné klání sice nepřineslo přesvědčivé, průlomové vize, nicméně rozproudilo rozsáhlou veřejnou debatu: mezi 28. únorem a 20. březnem 1988 se 227 návrhů představilo v historických prostorách Staroměstské radnice a přes 20 000 osob³²⁷ se zúčastnilo ankety, jež tuto prezentaci doprovázela. Velké množství dopisů občané zasílali sdělovacím prostředkům, státním institucím či stranickým orgánům.

V následujícím článku představím politické důvody, jež vedly k uspořádání veřejného plebiscitu o budoucí podobě radnice. Osvětlím také možné kořeny dvou – dle mého soudu hlavních – okruhů laických reakcí, které se v debatě projeví. Jaký vliv na uspořádání a průběh pražského dotazování měla sovětská glasnost'? Proč respondenti ankety a dopisovatelé novin preferovali ty soutěžní propozice, které vsadily na historizující tvarosloví a rekonstrukční tvůrčí přístup, a naopak povětšinou rázně odmítli ty návrhy, jež se ideu radnice snažily vyjádřit soudobými, ať už socmodernistickými či postmodernistickými architektonickými prostředky? A proč se diskutéri – jak z řad laiků, tak odborníků – občas uchýlovali k mimořádně vyostřeným argumentům, k vzájemnému osočování a podněcování atmosféry jakéhosi „lynče“?

Rozbor názorů laické veřejnosti opírám o dva zdroje. Prvním jsou dopisy, jež na svých stránkách otiskly (či o nichž referovaly) týdeníky *Tvorba* a *Květy* a také deník *Rudé právo*. Druhým je shrnutí výsledků dotazování publikované v časopise *Architektura ČSR* a průběžné statistické zprávy o účasti a výsledcích ankety, jež v roce 1988 zpracovával pražský Útvar hlavního architekta ve spolupráci s Racionalizačním a informačním střediskem hl. m. Prahy.

³²⁵ K dějinám objektu a soutěží na dostavbu radnice srov. Bohumil Hypšman, *Sto let Staroměstského rynku a radnice I, II*, Praha 1946–1947. — Vladimír Šlapeta, Appendix / Pohřebiště české architektury: historie soutěží na dostavbu Staroměstské radnice s výběrem nejzajímavějších návrhů, in: Pavel Vlček (ed.), *Staroměstská radnice*, Praha 2018, s. 164–189.

³²⁶ Idea soutěže vzešla z jednání mezi představiteli Svazu českých architektů a pražského magistrátu už v roce 1983. Srov. Jan Novotný, Causa: radnice, *Československý architekt* XXXIV, 1988, č. 10, s. 1, 6.

³²⁷ Jan Mejdříčský, Veřejná anketa k soutěžním návrhům, *Architektura ČSR* XLVII, 1988, č. 5, s. 85. — V tisku se objevovaly také údaje o vyšší účasti (až 42 000 osob), zahrnující patrně hlasy, jež došly po ukončení ankety, a snad také sumární počet veřejných reakcí v tisku. Srov. val, Občanské iniciativy a iniciativa ÚHA, *Architekt* XXXVII, 1991, č. 21/22, s. 11. — Novotný, Causa: radnice, op. cit., uvádí, že „vyjádřilo se třicet tisíc lidí, další pak v návštěvních knihách“. — Kromě populárních periodik věnovala soutěži pozornost také Československá televize, která v rámci reportáže Dostavba Staroměstské radnice – věc veřejná uspořádala v roce 1988 improvizovanou anketu, kde návštěvníci oficiální výstavy mohli naskicovat svou představu o novém radničním křídle.

Tyto materiály v koncentrované podobě ukazují překvapivě pestrý obraz lidového mínění³²⁸ konfrontovaného se soudobou architekturou.

Tématem následujících řádků nebude architektonický spor, jež v té době vedli zastánci etablovaného socmodernismu na straně jedné, a novátoři inspirovaní jazykem postmodernismu či high-tech na straně druhé. Není mým cílem vytyčovat dělicí čáry mezi stoupenci toho či onoho slohu či pracovní metody, ani situovat jejich individuální tvorbu a myšlenková východiska v politickém kontextu. Soutěž pravda tento odborný, umělecký, a z velké části i generační spor rozkryla v plné šíři a následkem konzervativního rozhodnutí poroty jej patrně i vyostřila. Nicméně fakt, že se od konce sedmdesátých let postmodernismus prosazoval do českého a slovenského architektonického diskursu – zprvu polooficiálně a pak v některých případech i zcela otevřeně – tvoří pro následující úvahy pouze obecné a samozřejmé východisko. Nástup „nového“ v tuzemské architektonické debatě lze ostatně velmi dobře ilustrovat návrhy, jež neformální skupina architektů soustředná kolem teoretika Jiřího Ševčíka vytvořila v rámci neoficiální soutěže na dostavbu Staroměstské radnice z roku 1979, kterou v této stati ještě zmíním.

Pozornost obracím jinam. Podle názorů neobyčejně velkého, byť jistě ne zcela reprezentativního vzorku široké veřejnosti se ani socmodernisté, ani postmodernisté nedokázali vyrovnat s úkolem, jež představovalo nové radniční křídlo. Ani socmodernisté, a ani postmodernisté se svým architektonickým ztvárněním nové budovy nestrefili do jakéhosi obecného vkusu a stejně tak nedokázali vyjít naproti laickým představám o roli radniční budovy v srdci české a československé metropole. Rozbor lidových reakcí na staroměstskou soutěž vyvolává několik zásadních otázek, jež následující článek – má-li zůstat případovou studií – dokáže nastínit jen dílčím, neúplným způsobem. Jako nejdůležitější se mezi nimi jeví ta, nakolik nástup jakéhosi „nového jazyka“ v různých oblastech odborné expertizy pozdního státního socialismu, jazyka, jenž pracoval „s pojmem životního prostředí, domova, s obrazem města, jak jej vnímali jeho obyvatelé, a s každodenní praxí spolurozhodující o podobě a obyvatelnosti urbánních celků“³²⁹ dokázal zpětně formovat názory veřejnosti. Jak nedávno konstatovali tuzemští historikové, „postmoderní proměna vnímání světa“, která se nakonec ukázala být pro státní socialismus „tak destruktivní“, se začala prosazovat v sedmdesátých a osmdesátých letech s velkou razancí nejen v odborných, nýbrž také v zainteresovaných laických kruzích. Zejména v environmentálních a ekologických otázkách sílil rozpor „mezi modernitou a dobrým životem v krásném přírodním či městském prostředí“. Takovýto střet starého a nového následně „v podobě generačního pocitu“ pronikal „do stále širších vrstev společnosti“.³³⁰ Pokud máme co do činění s obdobnou všeobecnou „proměnou senzitivity“³³¹

³²⁸ Pojem veřejné mínění (public opinion) novější dějepis vyhrazuje často pro pluralistickou debatu v demokratických politických systémech, zatímco v souvislosti s nedemokratickými režimy používá lidové mínění (popular opinion). Toto rozlišení vnímám jako oprávněné, nicméně pro čtenářskou přívětivost textu oba pojmy používám zaměnitelně. Srov. Paul Corner, Introduction, in: idem (ed.), *Popular opinion in totalitarian regimes*, Oxford 2017, s. 2.

³²⁹ Vítězslav Sommer – Matěj Spurný – Jaromír Mrňka, *Řídit socialismus jako firmu: technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*, Praha 2019, s. 185–186.

³³⁰ Matěj Spurný, Mezi vědou a politikou: ekologie za socialismu a kapitalismu (1975–1995), in: Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 267–313, zvl. s. 271–273.

³³¹ Sommer – Spurný – Mrňka, *Řídit socialismus...*, op. cit., s. 176.

i v případě architektury, pak příběh staroměstského klání napovídá, že tomu tak bylo spíše v úrovni diagnózy problémů, a méně už v oblasti představ o tom, jak oněm problémům čelit, jak „léčit“ město. Lidová reakce na propozice architektů zdá se napovídá, že jde-li o řešení problémů postaveného prostředí, probíhaly trajektorie senzitivity architektů – a to jak socmodernistů, tak postmodernistů – a laiků přece jen v mnohém odlišně.

Druhým problémem, jež lidová reakce na staroměstské klání rozkrývá, je svébytné rozdělení architektů ve vztahu k veřejnému mínění pozdních osmdesátých let, tedy v době, kdy „došlo (...) k rozdrolení (...) pilíře technokratického socialismu, kterým byla depolitizace společnosti“.³³² V politizující se atmosféře druhé poloviny osmdesátých let se laici stávali hlavním a (spolu s některými novináři) často jedinými spojenci architektů v boji proti mašinerii státních stavebních podniků. Jak nedávno upozornil historik Petr Roubal, „urbanisté zjistili, že odborná expertiza jim zajistila vliv na podobu plánování města, ale neposkytla jim politickou moc nad finančními zdroji, technologickými nástroji a pracovními silami, jež byla nutná k usměrnění vývoje města. Zodpovědnost za jeho plánování, a zároveň nemožnost ovlivnit výslednou podobu nakonec vedly k frustraci urbanistů, kteří po vyčerpání různých subversivních taktik často dospěli k překročení úzce odborných limitů a oslovili širší veřejnost. Politizací odborné diskuse tak koncem 80. let urbanisté přispěli k delegitimizaci státněsocialistického vládnutí – a v konečném důsledku i k oslabení vlastní odborné výlučnosti a z ní plynoucího vlivu na polistopadový vývoj města“.³³³ Kořeny oné ztráty výlučnosti a vlivu lze přitom právě na základě kauzy Staroměstské radnice datovat do konce osmdesátých let, kdy architekti s nemalým překvapením zjistili, že veřejnost může sice být trumfem tvůrců v jednáních s nemohoucím systémem, ale může zároveň stejně snadno zaujmout pozici nelítostného a neinformovaného soudce nad architekturou. Zjistili, že se taktický (a pro některé architektky snad také strategický) spojenec může ze dne na den stát odpůrcem. Tím se ostatně staroměstská soutěž liší od relativně úspěšných dobových protestů proti asanaci Žižkova a výstavbě tunelu Stromovkou: zatímco v obou pražských urbanistických kauzách, jak ukázal Roubal, část expertů skutečně našla oporu u širší veřejnosti,³³⁴ na Staroměstském náměstí se postmoderní senzitivita architektů a očekávání široké veřejnosti, jež o proměnách architektonických estetik měla často jen malé zdání, bolestně minuly. Pro architektky, kteří mnohdy bez ohledu na své slohové inklinace sdíleli názor, že jádrem profese je „formulovat lidské vztahy“,³³⁵ to znamenalo dlouhodobé trauma.

Třetí otázkou, kterou signalizuje následující článek, je ta po roli perestrojky a glasnosti v komunikaci architektů a veřejnosti. Historici, kteří v poslední době plasticky vykreslili nuance technokratické povahy československého reálného socialismu, upozornili na fakt, že „perestrojka znamenala v pražském urbanistickém diskurzu změnu v tématech, stylu, ale především funkce expertní kritiky“. Právě tehdy „urbanisté překračovali povolenou kritiku v expertním diskurzu, ve kterém autorita odborníka dovoluje kritizovat jiné experty (ale výhradně ve vymezeném poli vlastní expertizy). V těchto kauzách se urbanisté a architekti

³³² Ibidem, s. 196.

³³³ Petr Roubal, Plánování Prahy v 80.–90. letech: sebedestrukce urbanistické expertizy, in: Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny...*, op. cit., s. 315–354, zde: 322–323.

³³⁴ Idem, The battle of Žižkov: urban planners' transition from heritage protection to neoliberal discursive planning, *Journal of Urban History*, March 2020, doi:10.1177/0096144220908881.

³³⁵ Hana Vrbová – Jiří Horský, Hovoříme s Karlem Pragerem, *Architekt* XXXVI, 1990, č. 23, s. 1, 5.

*obraceli přímo na širší odbornou i laickou veřejnost a cíleně přitom využívali své expertní authority“.*³³⁶ Je jistým překvapením, že obdobný mechanismus v kauze Staroměstské radnice v podstatě nenajedeme. Jeho místo zaujala vyhocená polemika, kde se v záplavě až demagogických argumentů obě strany – architekti a veřejnost – neslyšely, a možná ani vyslyšet nechtěly.

V tomto rysu chápu debatu, vyvolanou poslední československou soutěží na dostavbu Staroměstské radnice, jako zcela nový jev v architektuře tuzemského pozdního reálného socialismu. Veřejnost pochopitelně mohla promlouvat do podoby postaveného prostředí i předtím, než československé stranické špičky opatrně připustily prvky glasnosti. Dělo se tak ovšem způsobem, jenž s otevřenou diskusí či participací měl, jak soudím, jen málo společného. Četné průzkumy veřejného mínění prováděné Ústavem pro výzkum veřejného mínění sloužily, a to ještě v období perestrojky, pouze stranickým špičkám, a tedy zůstávaly bez výraznějšího vlivu na postoje veřejnosti.³³⁷ Hlas lidu totiž v technokratickém modelu vládnutí zaujímal úzce vymezené místo. Četné průzkumy bytových přání, potřeb a podmínek, prováděné kontinuálně od padesátých do osmdesátých let ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury, Ústavu stavebnictví a architektury SAV či Ústavu bytové a oděvní kultury, hlas laiků operacionalizovaly, činily z něj přímý instrument navrhování či – vzhledem k dominantnímu ekonomickému aspektu výstavby – nedosažitelnou vizi toho, jak by se navrhovat mělo. Vliv těchto oficiálně podporovaných výzkumů na širší veřejnou debatu se i v osmdesátých letech zdá být jen nepatrný, či – jak tomu bylo v případě proslulé knihy *Lidé a sídliště* od sociologického týmu vedeného Jiřím Musilem – poněkud problematický.³³⁸

Ve druhé polovině osmdesátých let, po nastolení politiky glasnosti, posílila ve východním bloku role výzkumů veřejného mínění. Tyto výzkumy měly posílit technokratický aspekt socialistického vládnutí. Plošná šetření poskytovala vhled do motivací, cílů a požadavků průřezu společnosti – jak straníků, tak nestraníků. To mělo v představách reformátorů dát politickým rozhodnutím zpětnou vazbu, zefektivnit chod institucí, usměrnit propagandu a konečně také poskytnout nové impulzy pro utváření politické agendy. Jak si správně povšimli západní i tuzemští historikové a sociologové, politika glasnosti si za cíl vytkla nejen zefektivnění technokratické stránky řídicích procesů, ale také nakonec skutečně rozšířila záběr veřejné debaty. Tato debata nicméně nadále zahrnovala hlavně politicky méně citlivá témata, každodenní, běžné problémy, zatímco fundamenty politiky reálně socialistických režimů zůstávaly mimo ni.³³⁹ Svěbytné „*potírání určitých forem kritiky a zároveň jejich reálné akceptování*“ a „*postupná integrace východisek kritického diskurzu do*

³³⁶ Roubal, Plánování Prahy..., op. cit., s. 323.

³³⁷ Michal Kopeček, Kritika, řízení, byznys, sociální výzkum a sociologie jako nástroje vládnutí v Československu po roce 1969, in: idem (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019, s. 217–265.

³³⁸ Karolina Jirkalová, Panelák u vodopádu, referát na konferenci: *Jak si přáli bydlet naši pracující?: sociologická expertiza a bytová výstavba 1945–1989*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR — Fakulta architektury ČVUT v Praze, 9. 10. 2020.

³³⁹ Srov. například Matt Henn, Polls, politics and perestroika: the emergence of political opinion polling in Central and Eastern Europe, *European Business and Economic Development* I, 1993, č. 5, s. 11–17.

ideologické stavby reálného socialismu“, jež podle historika Matěje Spurného „*tvorí jeden z rysů československé normalizace*“,³⁴⁰ měla i přesto s glasností šanci získat novou dynamiku.

Anketa o dostavbě Staroměstské radnice a vzrušená polemika na stránkách denního tisku tvořily od dob První celostátní diskuse o bydlení z let 1960–1961 první „koncentrovanou“ příležitost, kdy značný počet laiků mohl nejen projevit své názory na architekturu, ale také je konfrontovat s míněním ostatních. Jak počátkem šedesátých let, tak o necelé tři dekády později měla tato diskuse mezi účastníky posílit přesvědčení o postupné demokratizaci poměrů, o tom, že jsou více než doposud účastni řízení věcí veřejných. Na počátku „zlatých šedesátých“ se diskuse „*však nakonec ‚zvrhla‘ a dala lidem prostor projevit především svoji (ne)spokojenost a své vyšší nároky na bydlení*“.³⁴¹ Podobně tomu bylo i v letech osmdesátých: na pootevřené agoře, byť pod stále bedlivým okem cenzury, se projevíly až přehnané vlastenecké emoce a radikální odsudky moderní architektury. Na rozdíl od post-stalinského období ovšem pozdněsocialistická diskuse nakonec nedokázala generovat žádný čitelný pozitivní program; mechanismus glasnosti v ní vyzněl zdá se do ztracena a nevedl k posílení architektonické participace.

Přestože historik Rostislav Švácha už před několika lety upozornil, že za rozhodnutím uspořádat staroměstskou soutěž a následně zapojit veřejnost do posouzení přihlášených návrhů stála sovětská perestrojka,³⁴² bouřlivé laické reakce, jež toto klání doprovázely, pozornosti českých historiků architektury unikaly. Soutěž totiž nejenže odhalila „*neschopnost současné společnosti veřejně definovat své potřeby*“,³⁴³ ale – odmítavým postojem laiků vůči moderní architektuře – také vyvolala jakési dlouhodobé trauma. Toto trauma rezonovalo ještě v posametovém Československu, kdy se jen s velkými obtížemi dařilo vytyčovat meze participace veřejnosti v architektuře obecně a na rekonstrukcích historicky cenných městských souborů zvláště. Plošné odmítnutí „moderního“ během staroměstského klání bylo po listopadu 1989 často poněkud alibisticky považováno za pouhou zástupnou politickou manifestaci a samotná anketa za „*politický hromosvod*“, „*náhražku*“,³⁴⁴ či dokonce shora řízenou inscenaci, jež poskytovala společenským náladám jakýsi ventil. Nezdar soudobé architektury, jak se projevil v anketě, posílil mezi architekty raných devadesátých let skepticismus ohledně toho, zda je politicky nezkušená veřejnost vůbec schopna využívat svých nově nabytých práv ke společnému prospěchu.³⁴⁵ Jakkoliv nelze těmto diagnózám upřít jistou míru relevance, tak zužují podstatu problému. Proto v následujícím textu nastíním politickou genezi soutěže na dostavbu Staroměstské radnice roku 1987, osvětlím některé důvody, proč se z tohoto klání moderní česká architektura vrátila tak silně pošramocená, a konečně zmíním ty dobové odborné reakce, jež se snažily výsledky lidového plebiscitu vysvětlit lépe než jen pomocí manichejského „pro, nebo proti“.

³⁴⁰ Matěj Spurný, *Most do budoucnosti: laboratoř socialistické modernity na severu Čech*, Praha 2016, s. 237.

³⁴¹ Eva Novotná, *Česká bytová výstavba 1958–1970*, disertační práce, FF UK 2018, s. 110.

³⁴² Rostislav Švácha, O soutěžích obecně, *StavbaWEB*, 14. 12. 2009, <https://www.stavbaweb.cz/o-soutzich-obecn-5140/clanek.html>, vyhledáno 29. 7. 2020.

³⁴³ Alena Šrámková, Co prokázala soutěž, *Tvorba* 1988, č. 19, 11. 5., s. 10.

³⁴⁴ val, *Občanské iniciativy...*, op. cit.

³⁴⁵ K dlouhodobým následkům staroměstské soutěže pro architektonickou participaci v pozdním Československu srov. Hubert Guzik, *Spolia revoluce*, in: Dita Dvořáková – Hubert Guzik – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu: 1945–1948, 1989–1992*, Praha 2019, s. 166–203, zvl. s. 188–191.

Začalo to na Poklonné hoře

První informace o politice tzv. „informovanosti“ v řízení sovětské společnosti začaly do československého tisku pronikat záhy po zvolení Michaila Gorbačova do funkce generálního tajemníka KSSS, ještě v roce 1985.³⁴⁶ Množství i tematický záběr šetření, prováděných československým Ústavem pro výzkum veřejného mínění, se sice v následujících letech pomalu rozšiřovaly a pečlivě selektované výsledky začaly dokonce pronikat na stránky novin, nicméně konzervativismus tuzemských stranických špiček brzdil radikální změny. Ráznou kritiku, podobnou té přicházející ze strany sovětských sociologů, kteří vytýkali, že sociální vědy byly doposud politicky zcela instrumentalizovány a sloužily pouhému „*opakování, vysvětlování a posvěcování stranických usnesení*“,³⁴⁷ bychom v českých oficiálních textech hledali s největší pravděpodobností marně. Ani ve Výzkumném ústavu výstavby a architektury patrně nenajdeme kritiku podobnou té, kterou na stránkách *Pravdy* formulovala sovětská socioložka Tat'jana Zaslavskaja: „*Sama jsem se setkala s omezeními, jak pokud jde o témata navrhovaného průzkumu, tak pokud jde o obsah problémů podrobených bádání. Byla období, kdy by bylo jednodušší vyjmenovat témata, která bylo povoleno zkoumat, než ta, která nebyla doporučena.*“³⁴⁸

I přesto, že tuzemská politická garnitura nahlížela na sovětskou přestavbu váhavě, byl to nakonec impulz z Moskvy, co umožnilo desítkám tisíc Čechoslováků veřejně projevit svůj názor na architekturu. Soutěži a anketě o budoucí podobě Staroměstské radnice totiž předcházely soutěž na výstavbu Památníku vítězství ve velké vlastenecké válce na Poklonné hoře v Moskvě a veřejná anketa nad soutěžními návrhy. Idea památníku za sebou měla pohnuté dějiny,³⁴⁹ a tak v polovině osmdesátých let na Poklonné hoře stále ještě probíhala výstavba muzejní budovy a o podobě samotného monumentu se vedly bouřlivé polemiky.³⁵⁰ V roce 1986 byly práce prvním tajemníkem moskevského městského výboru KSSS Borisem Jelcinem pozastaveny a politbyro ÚV KSSS vypsaló soutěž, obeslanou více než 370 návrhy.³⁵¹ Jejich prezentace v moskevské Maněži počátkem následujícího roku — tedy v době, kdy se rozhodovalo o uspořádání pražské soutěže, výstavy a ankety — „*se stala pernou lekcí demokracie jak pro sovětské umění, tak pro celou společnost*“.³⁵² Vliv moskevských událostí byl přitom české veřejnosti zřejmý.³⁵³ Tím, co spojovalo moskevský a pražský konkurz, nebyl jen význam architektonického úkolu, kde výtvarné aspekty byly ve veřejné debatě nuceny ustoupit těm historickým, vlasteneckým a politickým. Podobné byly také další charakteristiky: politická motivace samotného dotazování, technologie ověřování názorů

³⁴⁶ Karel Rychtařík, Realismus a strategie strany: na okraj sovětských společenskovedních diskusí, *Rudé právo* LXV, 1985, č. 198, 23. 8., s. 4.

³⁴⁷ Tat'jana Zaslavskaja, Perestroika and sociology, *Social Research*, Vol. 55, No. 1/2, Central and East European Social Research, Part 2 (Spring/Summer 1988), s. 267–276.

³⁴⁸ Ibidem.

³⁴⁹ Andrej Zolotov, Veřejný konkurs: nové projekty, nové problémy, *Tvorba* 1987, č. 8, 25. 2., s. 11.

³⁵⁰ Sergej Razgonov, V zrcadle veřejného mínění, *Tvorba* 1987, č. 18, 6. 5., s. 11.

³⁵¹ Informace přebírám z V. Ju. Afiani, Memorial na Poklonnoj gore i problemy kommemoracii, in: Je. I. Pivovarov (ed.), *Velikaja Otčestvennaja Vojna v sovremennom obščestvenno-istoričeskom soznanii: mat'erialy Vserossijskoj naučnoj konferencii*, Moskva 2016, s. 21–26.

³⁵² Razgonov, V zrcadle..., op. cit.

³⁵³ Dana Špačková, Staroměstská má naději, *Tvorba* 1988, č. 9, 2. 3., s. 10–11.

veřejnosti pomocí rozsáhlejších anket vyplňovaných přímo na výstavě, nevídaná ochota laiků vyjádřit svůj názor a konečně také paralyzující dopad, jaký lidové hlasování mělo na rozhodnutí poroty.

Zatímco dotazování na problémy široce chápaného životního prostředí a architektury sloužilo jako nástroj, jímž stranické vedení kvantifikovalo společenské nálady k následnému použití v architektonicko-urbanistické praxi, připuštěním poměrně otevřené polemiky na stránkách novin doby glasnosti dávala sovětská moc najevo své nové politické smýšlení. Právě kauza památníku na Poklonné hoře umožnila části sovětské věrchušky veřejně předvést nový kurz v oblasti „informovanosti“. Boris Jelcin v roce 1986 dění kolem památníku opakovaně uvedl jako příklad chyb, ke kterým nemuselo v předchozích desetiletích „*dojít, kdyby se na rozhodování o těchto otázkách podílela i široká veřejnost*“ a do budoucna slíbil, že administrativa bude zohledňovat hlas laiků při demolicích historicky a umělecky cenných objektů či při výstavbě „*moderních ,krabic*“ v historickém jádru Moskvy. S kauzou pražské Staroměstské radnice je zde společný také jistý populistický nádech oněch politických deklamací. Pod Jelcinovým vedením prohlásil moskevský městský výbor KSSS, že „*uvnitř Sadové okružní magistrály se nic sebemeně cenného bourat nebude a zároveň se nebude stavět nic ,globálního*‘. *Do centra metropole se opět vrátí tradiční moskevská útulnost (...)*“.³⁵⁴ Jen o necelé dva roky později – jak referovala kritička architektury Radomíra Sedláková – „*pracovníci úřadu vypisovatele [Útvaru hlavního architekta hl. m. Prahy] vyjádřili překvapení nad tím, že veřejnost*“ v anketě o Staroměstském náměstí „*přece jen hlasuje pro to, aby se něco stavělo. Zástupci vypisovatele byli tím překvapeni!*“³⁵⁵

Vysokou účast na moskevské a pražské anketě podpořila široká publicita. V tomto kontextu zmiňme dnes už pozapomenuté veřejné dotazování, jež doprovázelo výstavu studií úprav Václavského náměstí, které měly následovat po dokončení výstavby úseku pražského metra spojujícího Dejvice a Vinohrady. Návrhy sedmi vyzvaných týmů byly podrobeny veřejnému posouzení na improvizované výstavě ve vestibulu metra na Můstku v říjnu 1979. Ankety týkající se mimořádně frekventovaného a historicky významného bulváru se zúčastnilo kolem 6500 lidí, tedy o dvě třetiny méně než v případě „Staromáku“. Jedním z důvodů menší účasti přitom mohl být fakt, že informace o výstavě a anketě prakticky nerezonovaly v denním tisku. Nicméně když sociologové z ÚHA referovali na stránkách *Architektury ČSR* o výsledcích dotazování, neopomněli zdůraznit, že „*pro tak exponované místo výstavy to byl rekordní počet zájemců, kteří se tu zastavovali*“.³⁵⁶

Ankety, jež doprovázela výstavu v moskevské Manéži, se zúčastnilo na 38 tisíc respondentů, tedy více než čtvrtina návštěvníků přehlídky.³⁵⁷ Neobvykle vysokou účast zaznamenala také staroměstská anketa. Vyjdeme-li z konstatování britského sociologa Matta Henna, zdá se to být důkazem jistého politického uvolnění či chceme-li chaosu doprovázejícího krizi sklonku osmdesátých let v zemích východního bloku. Připomeňme, že odborníci na průzkumy veřejného mínění vypožorovali zvýšenou ochotu veřejnosti účastnit se dotazování v obdobích nástupu „*omezené politické demokratizace*“, například v

³⁵⁴ Alexandr Guber, O Moskvě, kritice a informovanosti, *Rudé právo* LXVI, 1986, č. 204, 30. 8., s. 6.

³⁵⁵ Radomíra Sedláková, Jen nic moderního? *Tvorba* 1988, č. 19, 11. 5., s. 10–11.

³⁵⁶ Stanislav Horák – Helena Janišová, Ke studiím Václavského náměstí, *Architektura ČSR* XXXIX, 1980, s. 223–224.

³⁵⁷ cy, Pomník pod Poklonnou horou, *Tvorba* 1987, č. 14, 8. 4., s. 11.

Československu roku 1968³⁵⁸ nebo Polsku roku 1980.³⁵⁹ Právě tehdy polevovala obava respondentů z vyjádření vlastního názoru – ať už před tazatelem, který byl vnímán jako zástupce moci, v anonymních anketách či dokonce prostřednictvím neanonymních dopisů adresovaných tisku či státním institucím. Vysokou účast v pražské „radniční“ anketě lze pochopitelně vysvětlovat i dalšími faktory. Dotazování po dlouhé době nejen opět rozproudilo veřejnou debatu o architektuře, ale – jak jsme už zmínili – sloužilo jako ventil skutečné občanské nespokojenosti. Naopak jen o několik málo let později, v létě 1991, už takové ventily nebyly třeba. Když se v turbulentním posametovém období – období, kdy „*se občan zajímá o věci veřejné, ale dost často nechce nic měnit*“, období, kdy „*lidé se bojí*“³⁶⁰ – pořádala výstava urbanistických projektů na přestavbu pražského Smíchova, doprovodný dotazník odevzdalo pouhých 12 procent ze sotva tisícovky návštěvníků.³⁶¹

Přestože to byla právě média, kdo mohl zaručit širokou lidovou ozvěnu v podobných architektonických anketách, panovala v odborných debatách o soutěžích v Moskvě i Praze zároveň silná obava z role sdělovacích prostředků. V obou případech se volalo po tom, aby se novinové články, v synergii s dopisy čtenářů, takříkajíc nevymkly z rukou, aby zůstaly v úrovni kultivovaného odborného diskurzu a konečně také aby příliš nezakreslily veřejné hlasování – aby tisk jedny návrhy nezatracoval, a jiným nedělal „*reklamu*“.³⁶² Zda se to podařilo v sovětském případě, je těžké v rámci tohoto článku určit. V případě českého klání tuto zdrženlivou moderaci veřejné debaty – moderaci, jež by expertním hlasům vyhradila patřičný prostor a přisoudila jim patřičnou váhu – ne všechny sdělovací prostředky zvládly. Některá, v čele s obrázkovým týdeníkem *Květy*, se naopak snažila zaujmout spíše pozici jasně vyhraněného názorového média, a to za výrazného aplausu svých čtenářů.³⁶³ Ve výsledku ovšem právě *Květy* své stránky propůjčily až populistickým názorům odsuzujícím moderní architekturu *en bloc*. Satirický *Dikobraz*, vycházející ve vydavatelství ÚV KSČ Rudé právo, o soutěži a anketě sice informoval jen ojedinele, nicméně tón jeho příspěvků se výrazně podbízel veřejnosti: „*Nevíte, co s penězi? Vraďte je do architektonických soutěží!*“ – hlásalo záhlaví zprávy o staroměstské soutěži.³⁶⁴

„*V otázkách architektury*“ – rázně komentovala kritička Radomíra Sedláková – „*máme veřejnost zaostalou a zanedbanou, doslova nevzdělanou. A přesto v ní vzbuzujeme a povzbuzujeme dojem, že všechno zná a všemu rozumí. (...) Večerní Praha nepovažovala za nutné dopisy čtenářů nechat komentovat odborníkům – a tady nejde jen o architektky; nikoho nenapadlo zamyslet se nad vývojem místa a jeho historii veřejnosti vysvětlit. Nebyly publikovány podmínky (...). A veřejnosti to nevadilo. Osmělena tím, co bylo publikováno,*

³⁵⁸ Henn, Polls, politics..., op. cit.

³⁵⁹ Matt Henn, Opinion polling in Central and Eastern Europe under Communism, *Journal of Contemporary History*, Vol. 33 (2), 1998, s. 229–240.

³⁶⁰ Hana Vrbová – Michaela Valentová, Zónování?: bojím se starého názvu, *Architekt XXXVII*, 1991, č. 13, s. 1, 6.

³⁶¹ val, Občanské iniciativy..., op. cit.

³⁶² zr, Památník vítězství – věc veřejná, *Rudé právo LXVII*, 1987, č. 19, 24. 1., s. 7.

³⁶³ Redakce *Květů* argumentovala, že vychází „*z převážné většiny z názorů čtenářů a také z našich pohledů ovlivněných dlouhou historií časopisu Květy, který se významně podílel na formování kulturního vědomí národa*“, Pavel Chobotský, Naše poznámka, *Květy XXXVIII*, 1988, č. 10, 3. 3., s. 23.

³⁶⁴ nn, Nevíte, co s penězi?, *Dikobraz XLIV*, 1988, č. 2231, 11. 4., s. 2.

dostávala se do ráže. *Architektura se stala věcí veřejnou – ale v jakém smyslu!*³⁶⁵ Je přitom paradoxem, že právě ta média, jež se role neustranných moderátorů veřejné debaty vědomě vzdala, nejvíce přispěla k prolomení tzv. spirály mlčení, jakéhosi komfortního zamlčování vlastního názoru. Tím, že *Večerní Praha*, *Květy*, a do jisté míry také *Rudé právo* své stránky otevřely mnoha mimořádně vyhoceným názorům, které navíc – s výjimkou *Rudého práva* –³⁶⁶ nekonfrontovala s názory odborníků, došlo k dalšímu vyostření kritického postoje mnohých účastníků debaty.

Svébytnou analogii mezi oběma soutěžemi – tou moskevskou a tou pražskou – lze také vysledovat v novém postavení poroty. Moskevská jury se v roce 1987 ocitla v situaci, kdy najednou nemohla počítat s autoritativní ochrannou rukou politické moci. V tomto neobvyklém postavení musela tedy nově definovat svou roli jakožto zástupce klienta, chápaného ovšem už nikoliv ve smyslu institucionálního objednavatele stavby či statisticky zoperacionalizovaného uživatele postaveného prostředí, ale spíše ve smyslu anonymního a ve svých názorech vrtkavého či konzervativního občana, jenž právě testoval meze veřejné debaty. V období, kdy se na reformním obraze sovětské glasnosti začaly objevovat nenápadné populistické trhliny, rozhodla se moskevská porota neudělit první cenu a vyhlásit novou soutěž, „jejíž podmínky budou vypracovány (...) s přihlédnutím k mínění uměleckých kruhů i široké veřejnosti“.³⁶⁷ Jak pro noviny *Izvestija* shrnul předseda jury, prezident Akademie umění SSSR Boris Ugarov, „dříve jsme cítili, že odpovědnost za nás nese někdo jiný, tam nahoře“, zatímco nyní, „když rozhodnutí leží jenom na nás, nikdo z členů poroty nespěchá s definitivními závěry“.³⁶⁸ K podobnému kroku se uchýlila i česká porota, která „ve výsledcích soutěže jasně nesdělila odborné ani laické veřejnosti svůj pevný názor“.³⁶⁹ 1. a 2. cena nebyly uděleny a účastníci soutěže si odnesli pět 3. snížených cen a deset odměn. Zatímco v Moskvě další soutěž – oblesaná tentokrát 470 projekty – proběhla v roce 1988, v Praze se podobný krok plánoval až na rok 1993, po provedení archeologického a geologického průzkumu a zpřesnění stavebního programu se zohledněním „výsledků ankety návštěvníků výstavy“.³⁷⁰ Od realizace tohoto záměru se v nových politických podmínkách po sametové revoluci upustilo.

Sovětská glasnost skutečně opatrně rozšířila okruh témat podrobených laické kritice; stranická věrchuška si přála nejen poznat dynamiku lidového mínění v otázkách obytného prostředí či architektury, ale snažila se zároveň nastolit témata veřejné debaty, aniž by to přímo podkopávalo samotné fundamenty režimu. Nikoliv náhodou úvodník *Rudého práva*, který redakce v červenci 1987 věnovala glasnosti, upozorňoval na to, že urbanismus, architektura a otázky bytové výstavby tvoří témata, kde by průzkumy veřejného mínění měly najít širší uplatnění. Autor zároveň vyzýval národní výbory, aby iniciativně – a ve shodě se závěry XVII. sjezdu KSČ a 5. zasedání ÚV KSČ z března 1987 – přistoupily k dotazování o

³⁶⁵ Sedláková, Jen nic moderního?, op. cit.

³⁶⁶ Ivo Hlobil — Rostislav Švácha, Veřejnost a Staroměstská radnice, *Rudé právo* LXVIII, 1988, č. 124, 28. 5., s. 5.

³⁶⁷ cy, Pomník pod..., op. cit.

³⁶⁸ kz, Kolektivní rozhodnutí musí ‚uzrát‘, *Rudé právo* LXVII, 1987, č. 28, 4. 2., s. 7.

³⁶⁹ Novotný, Causa: radnice, op. cit.

³⁷⁰ Ze soutěžních podmínek a závěrečného protokolu poroty soutěže 1987, *Architektura ČSR* XLVII, 1988, č. 5, s. 15–16.

každodenních bytových otázkách.³⁷¹ Neznamená to, že by veřejné konzultace neprobíhaly i v jiných, mocensky citlivějších oblastech. Koncem října 1987 byl k diskusi předložen návrh zákona o státním podniku. Jak ovšem pronikavě poznamenal architekt Otakar Nový, „*shodou okolností to [soutěž na dostavbu radnice] byla první velká příležitost uplatnit u nás glasnost, zúčastnit se veřejné ankety v oblasti architektury, urbanismu a památkové péče. Ve sférách zákona o podniku či zákoníku práce se uplatňují přece jen osobní názory a stanoviska trochu obtížněji. Ale byla to opravdu jenom shoda okolností, nebo zkušená režie?*“³⁷²

Památky každodenní, památky sváteční

Výstavba památníku vítězství v Moskvě se v prohlášeních Borise Jelcina ocitla v jakémsi pomyslném balíčku spolu s tématem ochrany památek.³⁷³ I proto, hledáme-li kořeny radikálního odmítnutí těch návrhů na dostavbu staroměstské radnice, jež využívaly socmodernistického či postmodernistického architektonického tvarosloví, je nutné se podívat na památkový aspekt problému. Za unáhleným odsouzením soudobé architektury jakožto neschopné obstát v historickém jádru Prahy a ztvárnit téma radnice se totiž skrývala spleť často hluboce rozporuplných postojů laické veřejnosti k významu a funkcím památek. Zdá se přitom, že na jedné straně do historicky cenných objektů a areálů veřejnost projektovala své vlastenecké citění a představy, zatímco na straně druhé tyto objekty a areály existovaly fakticky mimo každodenní život obyvatel Československa.

Snad nejrozsáhlejší průzkum vztahu veřejnosti k památkám v socialistickém Československu, provedený v první polovině sedmdesátých let Ústavem pro výzkum kultury, upozorňoval na obecně vysoký zájem o historicky cenné objekty, podporu přísných postihů za jejich poškození, a konečně také rostoucí preferenci památkových hodnot jakožto těch, které vyvažovaly ekonomické zájmy zejména při realizování velkých infrastrukturních investic. Jak upozornil Matěj Spurný, tento státem podporovaný trend se ovšem nakonec obrátil proti reálnému socialismu a spolu s ekologickými argumenty začal podkopávat legitimitu režimu.³⁷⁴ A skutečně: na sklonku socialistického Československa se veřejnost – dokonce i v regionech – začala stavět proti asanacím historicky cenných čtvrtí prováděným „*současnými formami panelové výstavby*“ a čím dál důrazněji požadovala drobnější a citlivější modernizační zásahy.³⁷⁵ „*Během sedmdesátých a osmdesátých let*“ – zacytujeme ještě jednou Spurného – „*se historické dědictví z tématu humanitních intelektuálů, specialistů a podivínů stalo všeobecně prožívaným aspektem životního prostředí lidí.*“³⁷⁶

V tomto potěšitelném obraze najdeme nicméně několik hluchých míst. Když se Ústav pro výzkum kultury zeptal svých respondentů na motivaci návštěv kulturních památek, ukázalo se, že nejčastější pohnutkou byla „*historická hodnota*“, zatímco umělecký či

³⁷¹ Slovo veřejnosti, *Rudé právo* LXVII, 1987, č. 166, 18. 7., s. 1.

³⁷² Otakar Nový, Myslete na chorál, *Tvorba*, č. 19, 11. 5. 1988, s. 11.

³⁷³ Lubor Kazda, Na vyšší obrátky, *Rudé právo* LXVII, 1987, č. 101, 1. 5., s. 5.

³⁷⁴ Spurný, *Most do budoucnosti...*, op. cit., s. 236.

³⁷⁵ Z[denka] Aulická, *Průzkum názorů obyvatel na kvalitu obytného prostředí na sídlišti 9. května Kladno-Kročehlavy*, Praha 1989.

³⁷⁶ Spurný, *Most do budoucnosti...*, op. cit., s. 235.

estetický aspekt nebo „vzhledová přitažlivost objektu“ za ní daleko zaostávaly.³⁷⁷ Pro Čechoslováka sedmdesátých let památky především „přibližovaly minulost, poučovaly nás o životě a kultuře předků“ či „vzbuzovaly národní hrdost“. V kontextu staroměstské soutěže je přitom až zarážející, že historicky cenné objekty či artefakty a soudobou uměleckou tvorbu veřejnost situovala na opačné strany pomyslné barikády: nikdo z dotazovaných Ústavem pro výzkum kultury se neztotožnil s názorem, že památky „skýtají podněty k rozvíjení nové tvůrčí práce“.³⁷⁸ Toto svébytné odtržení nejvýznamnějších památek od každodenního světa, jejich „roztržka se současností“ – jak o tom psala památkářka Květoslava Křížová s odkazem na průzkum francouzského Národního fondu historických památek a sídel z roku 1972³⁷⁹ – se zdá být patrnou v uvažování velké části laické veřejnosti o dostavbě radnice, kdy se pro rekonstrukci historického stavu (ať už v neogotické či starší variantě) anebo pro historizující novotvar vyjádřilo přes sedmdesát procent dotázaných.

Ono rozdvojení – lpění na velkých památkách jako protipólu soudobé tvorby – nacházelo ostatně paralelu i v odborných diskusích, kde se poukazovalo na fakt, že podoba historicky cenných prostředí v osmdesátých letech jen málokdy vznikala ve skutečné synergii „ochranářů“ a „tvůrců“. „Zjednodušeně by se dalo tvrdit,“ – psal teoretik architektury Petr Kratochvíl – „že památkově ochranný přístup a architektonicko-tvůrčí přístup si rozdělily teritorium města a že jejich vzájemné soužití – vyjádřené obecným uznáním oboustranných práv – je umožněno tím, že demarkační linie příměří není překračovaná.“³⁸⁰ Ono vytržení historických objektů či nejcenějších částí historických center měst z každodenního života bylo přitom způsobené mnoha faktory. Historická jádra menších měst chátrala naskrz českými a moravskými regiony následkem chyb v investiční a bytové politice státu. Centra až na výjimky ztratila pro své obyvatele přitažlivost nejen jako potenciální bydliště, ale také jako znak lokální identity či prostředí pro trávení volného času,³⁸¹ hrála ve vědomí svých obyvatel „zcela zanedbatelnou roli“ a jejich funkce se omezovala na pouhé místo každodenního nákupu.³⁸² Nepřítomnost městských historických jader v povědomí obyvatel snad o to víc přeměřovala pozornost na sváteční, nedotknutelné historické monumenty v metropolích. Na ně laici projektovali své vlastenecké vášně. Není proto divu, že – v atmosféře „roztržky se současností“ – veřejnost ve staroměstské anketě nejvřeleji přijala ty návrhy, které poskytovaly iluzi velkolepé minulosti a odmítla vizi „Staromáku“ dotvořeného postmoderní kreací či jakousi miniaturní verzí berlínského Paláce republiky, který by v soc-modernistickém obalu spojoval oficiální reprezentační a kulturní funkce s prostory pro zábavu a bezstarostné trávení volného času. Respondenti sice připouštěli, aby za historizující fasádou pojal radniční blok novou náplň, nicméně výsledky ankety jasně poukázaly, že si dotazování tuto náplň představují především jako důstojné kulturní a reprezentační prostory, nikoliv už

³⁷⁷ V[ladimír] Hepner – H[ana] Kasalová, *Postoje české veřejnosti ke kulturním památkám a památkové péči*, Praha 1976, s. 73. (Srov. také s. 71).

³⁷⁸ *Ibidem*, s. 97–98.

³⁷⁹ Květoslava Křížová, Památky a veřejné mínění, *Památky a příroda* II, 1977, č. 3, s. 157–159.

³⁸⁰ Petr Kratochvíl, Nové architektonické dílo v historickém prostředí, *Umění* XXXVI, 1988, s. 409–413.

³⁸¹ Jiří Reichel, *Analýza postojů obyvatel Rakovníka k vybraným městotvorným funkcím*, Brno 1989, s. 57.

³⁸² G[abriela] Munková, *Postoje obyvatel České Lípy k hlavním městotvorným charakteristikám v diferenciaci podle městských sektorů*, Brno 1989, s. 44.

provoz veřejného pohostinství.³⁸³ Mezi argumenty pro historizující podobu radnice se v laických vyjádřeních nejčastěji objevovaly odkazy na dějinné souvislosti objektu, počínaje událostmi roku 1621, přes dramatické okamžiky Pražského povstání roku 1945. V tomto – jak psala historička umění Alica Štefančíková – „*historickom a pre Pražanov tak majetnícky intímnom prostredí*“ by se „*česká konzervatívna verejnost*“³⁸⁴ zřejmě jen těžce smířila s diskotékou a kuželníkem po východoberlínském vzoru, s postmoderní hrou s historií či dokonce se zakřiveným zrcadlením této historie, jak jej nabízel návrh č. 69. Zdá se tedy, že názory odpůrců moderny neovlivnila jen „*nostalgie po dávno vyvanutém*“, a jejich „*povrchní útěk z aktuálna*“³⁸⁵ zrcadlil protikladné priority státu, kde glorifikace „*velkých památek*“ a asanace prováděné „*současnými formami panelové výstavby*“ šly až do konce osmdesátých let ruku v ruce.

Nové radniční křídlo využívající soudobého architektonického tvarosloví se většinou veřejnosti jevilo jako nesrozumitelné také v kontextu rekonstrukce Královské cesty a rekonstrukce domu U Zvonu, které probíhaly v osmdesátých letech. Pokus o „*resuscitaci*“ gotické podoby domu U Zvonu, jenž zůstal „*na pomezí historické inspirace a novotvaru*“,³⁸⁶ sice vyvolal rozporuplné odborné reakce, nicméně v očích laiků se jevil jako navrácení významné historické památky spojené s obdobím Lucemburků. Dům U Zvonu a rekonstruovaná Královská cesta tak vytvořily, jak shrnul architekt Otakar Nový, jakousi „*čerstvou pohádkovou realitu*“, jež „*naladila rozhodujícím způsobem pražskou veřejnost. Velice konzervativně, až staromilsky – nedůvěřivě k úsilí všech soutěžících autorů, ale především těch, kteří se snažili hovořit soudobou architektonickou řečí*“.³⁸⁷

„Bijte je, nikoho neživte (architektky)“³⁸⁸

Když Ústav teorie a dějin umění ČSAV uspořádal v listopadu 1987 a březnu 1988 dvoudílný seminář o Staroměstském náměstí, dokázal k pozoruhodně otevřené debatě seznat přední památkáře, historiky, teoretiky i kritiky architektury a také zástupce pořadatelů soutěže a některé zúčastněné architektky. Část diskutérů se vztáhla také k laické anketě a pokoušela se rozebrat možné důvody nezdaru soudobé architektury. Hlavní architekt Prahy Blahomír Borovička ovšem tyto pokusy zpochybnil: „*Zprv je náměstí v jeho západní frontě nutno zastavět. To částečně dialekticky souvisí s anketou, která mimochodem řečeno – byla trošinku kašpařina. Zachytili jsme člověka, který odevzdával nejednou padesát vyplněných anketních lístků, které všechny preferovaly projekt číslo 224 – ten historizující. Byl zachycen i člověk, který odnášel zhruba stejné množství lístků domů a když se ho kustod ptal proč, odpověděl, že*

³⁸³ Mejdřícký, Veřejná anketa..., op. cit. Kulturní zařízení podpořilo 51,7 %, provoz veřejného pohostinství pouze 6,4 % respondentů. — Koncept Paláce republiky použila mj. novinářka Dana Špačková, Staroměstská má naději, op. cit.

³⁸⁴ Alica Štefančíková, Nejlepší bez primátu, *Československý architekt* XXXIV, 1988, č. 11, s. 5.

³⁸⁵ Radomíra Sedláková, K soutěži na dostavbu Staroměstské radnice: hlas do prázdna, zato hluboký pohled do nitra české architektury, *Československý architekt* XXXIV, 1988, č. 11, s. 3

³⁸⁶ Milena Hauserová, Zapomnění, návraty a soudobá interpretace, in: Petr Vorlík (ed.), *(A)typ: architektura osmdesátých let*, Praha 2019, s. 24–30.

³⁸⁷ Nový, Myslete na chorál, op. cit.

³⁸⁸ Vpis v návštěvní knize výstavy na dostavbu Staroměstské radnice v Praze, 1988, cit. za: Jaroslav Paroubek, Konečně mluvit pravdu a nic než pravdu, *Československý architekt* XXXIV, 1988, č. 15, s. 4.

je nese do domova důchodců, že to tam budou vyplňovat, a na otázku, jak to tam mohou vyplňovat, když projekty neviděli, odvětil: Já jim to řeknu! Jsem ovšem na druhou stranu dalek od toho, abych výsledek ankety zesměšňoval, avšak všichni cítíme, že se k ní musíme chovat krajně rezervovaně. A také učiníme všechno, co bude v našich silách, abychom v tomto směru lehce přibrzdili takové to neseriózní novinářské referování.“³⁸⁹

Připustíme-li, že byl průběh ankety skutečně zmanipulovaný, odhodlanost případných manipulátorů o to silněji potvrzuje sociální fakt, že se značná část československé veřejnosti osmdesátých let nedokázala ztotožnit se soc-modernistickými, postmodernistickými či high-techovými návrhy na dotvoření Staroměstské radnice. Mezi pobouřenými laickými reakcemi občas najdeme paušální zpochybnění schopností českých architektů. „*Naši architekti měli v minulosti dost možností ukázat, co dovedou, když se projektovala naše slavná sídliště. Ted' se tedy nemohou divit, že jim nevěříme.*“ – zacitujme typickou ukázkou z časopisu *Květy*.³⁹⁰ Tato vyjádření mnohé členy architektonické obce utvrzovala v přesvědčení, že se stali jakýmisi „*pranýřovanými psanci*“,³⁹¹ že jejich práci veřejnost ztotožňuje pouze s paneláky, a tudíž si ji a priori neváží a nesnaží se porozumět složitým podmínkám, v nichž architektonická tvorba v pozdně socialistickém Československu vzniká. Nakolik přitom veřejné povědomí skutečně ztotožňovalo architekturu s panelovou výstavbou, prozrazuje například satirická a vskutku důvtipná kresba z časopisu *Dikobraz*, kde budoucí vysokoškolský student svou volbu oboru architektura zdůvodňuje tím, že celý život prožil na sídlišti. Roztržka mezi „šosákem“ a architektem-tvůrcem pochopitelně nebyla jevem nijak novým, zdá se nicméně, že v pozdních osmdesátých letech získávala novou dynamiku. „*Každý, kdo jen trochu sleduje televizní vysílání, si určitě všiml, že pokud se v kterékoli hře nebo seriálu objeví architekt, bývá to zpravidla postava velice nesympatická. Není divu. Společenská prestiž našeho povolání hluboce upadla a myslím si, že bohužel oprávněně.*“ – psal architekt Václav Králíček už v roce 1986. Nicméně i on upozorňoval, že lze-li hovořit o dílčí spoluzodpovědnosti architektů „*za estetický i funkční úpadek našeho životního prostředí*“, nejde ani tak o následek nekvalitní architektonické práce, nedostatku tvůrčího nadání či kupříkladu osobní ješitnosti znemožňující participaci uživatelů, nýbrž pasivního podřízení se architektonické obce „*monopolním dodavatelským firmám, investorským organizacím a celé řadě dalších správně administrativních a plánovacích institucí*“.³⁹²

Argumentace, podle níž lze za architekturu označit jen ty realizace, které vznikly navzdory investorsko-dodatelskému molochu a která naopak z oblasti architektury vylučovala řadu sídlišť pozdně socialistického Československa, se v odborné debatě osmdesátých let zahnízdila natrvalo.³⁹³ V Silvestrovské příloze odborného časopisu *Československý architekt* autor recesistické zprávy o udělení Pritzkerovy ceny za rok 2001 právě radniční dostavbě „*z konstrukční soustavy T06 B, s počtem prvků omezeným na dva, stěny a strop*“ ironizoval: „*Architektura bez architektů a hned s Pritzkerovou cenou! Může*

³⁸⁹ Blahomír Borovička, K některým závěrům soutěže, *Umění XXXVI*, 1988, s. 452–454.

³⁹⁰ Došlo na naši adresu: Staroměstská radnice: střet mnoha názorů, *Květy XXXVIII*, 1988, č. 15, 7. 4., s. 2, dopis Milana Řeřichy z Nového Boru.

³⁹¹ Vítězslav Procházka, Pokud poslední soutěž..., *Architektura ČSR XLVII*, 1988, č. 5, s. 101–102.

³⁹² Václav Králíček, Architektura bez architekta? *Umění a řemesla XXVIII*, 1986, č. 3, s. 32–33, 83–84.

³⁹³ Jiří Hrůza, Osud architektury, *Tvorba* 1988, č. 47, 23. 11., s. 3.

být lepší doklad správnosti úsilí o odstranění architektů ze života společnosti?“³⁹⁴ Na zpusťování české architektury rozbujelým panelakismem poukazovali i účastníci soutěže, v čele s autorem anonymního návrhu číslo 165, jenž si pod heslem Maximální zisk radniční křídlo představoval v podobě paneláku Larsen-Nielsen. Obdobný koncept se objevil už v roce 1979, kdy postmoderně naladěni architekti seskupení kolem Jiřího Ševčíka uspořádali neoficiální „radniční“ soutěž. Pavilon úspěchů československé architektury od Petra Keila na Staroměstské náměstí přenesl realitu československého sídliště s rozestavěným panelovým domem a náměstím jako permanentním stavenišťem se „*sídlem vedení a administrativy stavby a ubytovacími kapacitami pro stavbaře*“.³⁹⁵

Laický odpor vůči moderně pojatým návrhům radnice ovšem nelze – což mnozí architekti přehlíželi – redukovat na jakousi pomstu „šosáka“ za paneláky. Zdá se, že nezanedbatelná část laiků dokázala ve skutečnosti dobře rozlišit mezi sídlištními krabicemi jakožto nedokonalou, ba přímo ošklivou kulisou technokratické každodennosti „*nedonošeného sociálního státu*“³⁹⁶ na straně jedné, a reprezentativními objekty v historickém centru Prahy na té druhé. „*Projdu-li sídlišťem Novodvorská a vidím-li sídliště Jižní město,*“ – psala čtenářka *Květu* – „*napadne mě, že zde architekti udělali něco pro pohodlí lidí. Projdu-li částí staré Prahy, řeknu, že zde architekti udělali něco pro naše národní cítění, pro budoucí generaci, aby měla být nač hrdá. Proto vás prosím, uchovejte tyto památky.*“³⁹⁷ Mnozí dopisovatelé přitom vyjadřovali přesvědčení, že kvalitní moderní architektura kulturních domů, škol či nákupních center je tím, co je na sídlištích vyhlíženo, co povznáší jejich jednotvárnost, oživuje nehostinné „noclehárny“. Tato architektura nicméně postrádala onen už zmíněný „sváteční“ charakter. „Nemám nic proti moderní architektuře, nicméně ta nepatří do historického jádra Prahy“ – dal by se shrnout tento typ názorů.

V laické debatě kolem Staroměstského náměstí tedy nešlo o apriorní odmítnutí moderní architektury ve všech jejích polohách. Kritika směřovala jinam – na geneticky funkcionalistickou rozpínavost soudobé architektury, jež ve jménu sociálního inženýrství ospravedlňovala rozsáhlé asanační zásahy do staré zástavby. V lidových reakcích nejpřísnější kritiku nesklidila sídliště, nýbrž reprezentativní realizace v historickém centru Prahy v čele s Novou scénou Národního divadla,³⁹⁸ Federálním shromážděním a dostavbou Emauzského

³⁹⁴ -tny-, Pritzkerova cena za dostavbu Staroměstské radnice, *Československý architekt* XXXIII, 1987, č. 26, příloha, s. 1.

³⁹⁵ Jana a Jiří Ševčíkovi, Dostavba Staroměstské radnice v Praze, *Umění a řemesla* XXX, 1988, č. 2, s. 56–63.

³⁹⁶ János Kornai, Editorial: Reforming the welfare state in postsocialist societies, *World Development* XXV, 1997, s. 1183–1186.

³⁹⁷ Došlo na naši adresu: Staroměstská radnice: střet mnoha názorů, *Květy* XXXVIII, 1988, 2. 6., č. 23, s. 2, dopis Hany Engelové z Děčína.

³⁹⁸ Objekt Nové scény vzbuzoval v osmdesátých letech rozporuplné reakce také v odborné obci. Na respektování názoru veřejnosti během vzniku historické budovy divadla poukazoval mj. historik architektury Karel Ksandr, jenž podotkl, že veřejnost, „*kteřá nebyla o moc více vzdělaná v estetice než dnes*“, se shodla s názorem odborné poroty, díky čemuž „*neexistuje a ani neexistoval za celých 120 let názor hovořící proti stavbě Josefa Zítka*“. Naopak za „*varující příklad*“ označil „*postup při realizaci stejně citlivé budovy*“, tj. Nové scény, jež vznikla bez soutěže, „*což se odráží v její kvalitě a záporné kritice trvající do dnešních dnů*“. Diskuse: seminář o Staroměstské radnici 22. 3. 1988 (Karel Ksandr, Promiňte mi tu smělost...), *Umění* XXXVI, 1988, s. 481–488 (485–486).

kláštera. „*Bunkr*“³⁹⁹ či „*alobalová krabice*“⁴⁰⁰ zde přitom patřily k těm jemnějším formulacím. Opět se zde vyjevuje už zmíněné rozdvojení starého a nového v reálně-socialistickém Československu: to, co na sídlištích, v prostředí vytvářeném „*pro pohodlí lidí*“, mohlo být vítaným zpestřením, to do „balzamovaného“ historického jádra dle laiků nepatřilo.

Paséistické představy veřejnosti o nedotknutelné „zlaté Praze“ se některým odborným komentátorům zdály být jakousi projekcí vlastní nezralosti laiků, což zajímavě koresponduje s o něco ranějšími úvahami západo- a středoevropských estetiků a psychologů o pojmu kýčový člověk či Kitsch-Mensch. Jak komentoval novinář Petr Vilhelm: „*Nedůvěřujeme architektům. Uvědomme si, že tato nedůvěra je složitě zalomeným výrazem našeho vlastního alibismu, tendence přenášet pocit provinění na někoho jiného. Přiznejme radši, že minimalismus našeho dosavadního společenského snažení nám do určité míry vyhovoval (...) a nyní, když cítíme nespokojenost, snažíme se zaštitit svoji vinu obžalobou někoho jiného. Když přestavba, budme tedy skutečně otevření a důsledně kritičtí: architektura nás ukazuje v naší nahotě – jsme notně zbabělí, pohodlní, zhýčkaní, ale pozor, zhýčkaní vlastními komplexy malosti, s kterými se mazlíme; unavení soukromým chytračením a ‚vynalézavostí‘, rozměklí vzájemným odpouštěním nebo zase lhostejností a oportunistem; modlíme se v myšlenkách k profesionálnímu, ale v praxi se smiřujeme s fušeřinou.*“⁴⁰¹ Je nicméně pozoruhodné, že podobný „*útěk z aktuálna*“ najdeme i v případě některých architektů. Ani Václav Králíček, jenž se ve své pronikavé a na svou dobu odvážné eseji z roku 1986 pokoušel dobrat jakési podstaty architektonické tvorby, se podobnému paséizmu nevyhnul. Šed' československé architektonické praxe totiž nesrovnával s postavením svých západních kolegů – včetně těch, kteří si ztrátu společenské prestiže a statusu jakýchsi organizátorů celospolečenských vztahů dokázali štědře kompenzovat během ekonomické prosperity éry reaganismu a thatcherismu. Naopak přivolał představu jakéhosi předindustriálního, ruskinovského stavitele, jehož řemeslná práce byla zároveň „*nejvyšší oslavou lidské dovednosti a smyslu pro krásu*“, projevem tvůrčí individuality vznikající v atmosféře společenské shody a důvěry. Zdá se, že nejen veřejnost hledala východisko z bezvýchodné situace československých osmdesátých v idealizované minulosti. Odmítnutím moderní architektury laici zároveň zdá se dávali najevo hlubší krizi oné společenské shody – shody nejenom na tom, čím vlastně je instituce radnice v prostředí jen omezeně svéprávných městských národních výborů socialistického Československa. Ostatně totéž – zpochybnění fasádových prohlášení o socialistické společnosti jakožto monolitu bez vnitřních třenic – lze vyčíst ze zmíněného soutěžního návrhu č. 165.

Jak tomu nezřídka bývalo zvykem při technokratické operacionalizaci hlasu lidu, začali mnozí odborníci v případě staroměstského klání zpochybnovat kompetence a legitimitu lidového mínění. Poukazovalo se na nedostatky školních osnov, nepřítomnost architektonických témat ve sdělovacích prostředcích či konečně na to, že je veřejnost „*myšlenkově zdegenerovaná sídlištní výstavbou*“.⁴⁰² Až budou tyto chyby napraveny –

³⁹⁹ Došlo na naši adresu: Staroměstská radnice: střet mnoha názorů, *Květy* XXXVIII, 1988, č. 15, 7. 4., s. 2, dopis Jana Svobody z Vlašimi.

⁴⁰⁰ Ibidem, dopis Jiřiny Maškové z Třemošné u Plzně.

⁴⁰¹ Petr Vilhelm, *Politikum architektury, Tvorba* 1988, č. 19, 11. 5., s. 1, 3, 5.

⁴⁰² Novotný, *Causa: radnice*, op. cit.

implicitně podsouvali odborní diskutující – laické plebiscity snad získají větší, byť stále neabsolutní relevanci. Nedostatečnými kompetencemi lze ale postoje veřejnosti vysvětlovat jen částečně. Jistě, progresivní soutěžní návrhy odsuzovali příslušníci různých sociálních vrstev, nicméně lze se domnívat, že velkou část dopisů a anketních lístků sepsali laici s vysokoškolským vzděláním a patrně také vyšším sociokulturním statutem. Dle zveřejněných výsledků ankety dosahoval podíl respondentů-vysokoškoláků skoro čtyřiceti procent (oproti 5 % zastoupení v československé společnosti dle cenzu roku 1980 a 7,2 % dle cenzu roku 1991) a souhrn odborníků a laiků s vyšší kvalifikací dokonce mírně přesahoval čtyřicetiprocentní hranici.⁴⁰³ Šlo tedy o skupinu, u níž se v sociologických průzkumech opakovaně potvrzovalo, že „se stoupajícím vzděláním roste i míra hrlosti na bohatství kulturních památek a úroveň informovanosti o nich“.⁴⁰⁴

„Nadávat architektům není ani těžké, ani riskantní; je to jen hloupé.“ – ostře glosoval architekt Otakar Nový. A dále nepřímou reagoval na silnou politizaci veřejné debaty konce osmdesátých let: „Je dobré znát a respektovat veřejné mínění, ale nezapomínejme na to, že nenese při své anonymitě žádnou odpovědnost.“⁴⁰⁵ Tentýž autor na semináři ČSAV odmítavý názor laiků vůči propozicím dostavby radničního bloku komentoval pozoruhodně rozporuplným, zároveň útočným a smírlivým způsobem: „Architekturu nelze vytvářet plebiscitem, i když je poučný. (...) Ale pokud jde o oblast kultury, [výsledky] jsou ošidné, protože vkus a nároky většiny zde jsou vždy konzervativní. (Na začátku padesátých let by už dávno pronesl někdo ‚jménem lidu‘ své konečné soudy.) (...) I architekti, i veřejnost se budou muset učit zapomenutému umění tolerantní diskuse. Nadávání a nátlak k ničemu dobrému nevedou. A teror většiny byl v kultuře vždy neblahý.“⁴⁰⁶ Takováto zkratkovitá vyjádření některých architektů laici ovšem právem vnímali jako pokus o to upřít jim právo na projevení svého názoru — právo účastnit se veřejného a ze své podstaty politického sporu, které v omezeném rozsahu přece jen přinesla politika glasnosti. „Nadávat architektům je opravdu hloupé, ale nadávat občanům, kteří bona fide si dovolili po dlouhých letech vyslovit se k ‚res publica‘, to není jen hloupé, to je mnohem horší. Tím horší je to v případech, když toto osočování a oceňování provedou otevřeně v tisku jejich značně vzdělanější spoluobčané.“⁴⁰⁷

Limity glasnosti

Problémem, kterého se ve vzedmuté polemice kolem dostavby Staroměstské radnice roku 1988 snad žádný diskutující nedotkl, byla systémová kritika mechanismů participace.

⁴⁰³ Do kategorie odborníci pořadatelé zahrnuli vysokoškoláky – povoláním architektky, stavební inženýry, historiky umění a výtvarné umělce (účast celkem 7,7 %), do kategorie laici s vyšší kvalifikací ostatní vysokoškoláky a osoby se středoškolským vzděláním v stavebních a uměleckých oborech (účast celkem 34,1 %). Útvar hlavního architekta hl. m. Prahy – Racionalizační a informační středisko hl. m. Prahy, *Dílčí výsledky ankety k výstavě návrhů na dostavbu Staroměstské radnice, stav k 20. březnu 1988*, strojopis, [1988], archiv Institutu plánování a rozvoje hl. m. Prahy. Ani mezi odborníky současný nebo experimentální výraz budovy nezískaly jednoznačnou podporu (pro takovéto řešení se vyjádřilo 46 % respondentů). — Srov. Mejdrický, *Veřejná anketa...*, op. cit.

⁴⁰⁴ Křížová, *Památky a veřejné...*, op. cit.

⁴⁰⁵ Nový, *Myslete na chorál*, op. cit.

⁴⁰⁶ Otakar Nový, *Komentář k soutěži*, *Umění XXXVI*, 1988, č. 5, s. 462–466.

⁴⁰⁷ Dana Špačková, *V architektuře je živo*, *Tvorba* 1988, č. 24, 15. 6., s. 8, dopis Čestmíra Mecha z Prahy 6.

Glasnost si v té době razila cestu do politicky strnulého Československa stále pomalu, a tak jakékoliv zpochybnění jejích mechanismů vyvolávalo přirozenou obavu z – jak říkají Němci – „potlesku z falešné strany“. I přesto novinář týdeníku *Mladý svět* Luboš Beniak anketě vytknul právě ukvapené a nedomyšlené použití principů glasnosti. „*Jsmo jednoznačně pro rozšiřování demokracie v naší společnosti, pro to, aby rozhodovala většina, a ne úzký okruh vyvolených, ale s tím tato anketa neměla podle mého nic společného. Považuji ji za alibistické gesto, které zřejmě mělo veřejnosti poskytnout určitou iluzi moci nad dalším osudem proluky na Staroměstském náměstí. Ale pokud vypisovatele soutěže opravdu zajímal náš názor na funkci budovy, měli nás seznámit s fakty a zeptat se předtím, než vyhlásili podmínky, které se pak architekti svými projekty snažili naplnit. Proto jsem se ankety nezúčastnil.*“⁴⁰⁸

Připomeňme jen, že – jak poukazují politologové zkoumající mechanismy přímé demokracie v západních zemích – jednorázová lidová hlasování, na rozdíl od deliberativních (a často nevděčných) průběžných konzultací, v mnohem menší míře podněcují skutečně kvalitní a informovanou veřejnou diskusi.⁴⁰⁹ Tento argument nicméně v debatách o dostavbě Staroměstské radnice nevyzněl; ostatně i v západních zemích se o deliberativních mechanismech vládnutí začalo rozsáhleji diskutovat až v průběhu devadesátých let. Zároveň ale právě na sklonku státního socialismu se v Československu objevily první úvahy o specifickém participativním modelu vládnutí. Jak nedávno připomněl historik Michal Kopeček, slovenští sociologové Fedor Gál, Pavol Frič a Peter Benkovič tehdy formulovali koncept tzv. participativního prognózování, jenž zahrnoval „*zainteresovanou veřejnost, ať už se jednalo o řadové výzkumníky, obyvatele města či dělníky v továrně*“.⁴¹⁰ Místo standardního dotazníkového šetření, či „*hněvu lidu*“, jež můžeme pozorovat v případě soutěže na dostavbu pražské Staroměstské radnice, tím nabídl model, který sliboval přínos v podobě „*aktivního sociálního učenia, ktorý nevedie len k artikulácii záujmov a mobilizácii konania participantov, ale aj k vlastnej zmene ich správania*“. Použijeme-li Gálův příklad, měla se tato změna chování týkat všech aktérů participativního procesu: „*urbanisti, architekti, ekológovia, ekonómovia, sociológovia, ... reprezentanti správy mesta a ostatná zainteresovaná verejnosť (ergo obyvatelia mesta)*“ se v procesu participativní demokratizace měli nově podílet na vzniku vystavěného prostředí.⁴¹¹ Zatímco u architektů-odpůrců asanací starých dělnických čtvrtí v čele s pražským Žižkovem bychom na sklonku osmdesátých let našli podobné úvahy,⁴¹² kauza Staroměstské radnice nic podobného nevyprovokovala. Vyostřený tón debaty způsobil, že na pořadu dne bylo nikoliv to, jakými prostředky posilovat participaci veřejnosti na vzniku architektonického díla, ale stále především to, jestli roztržka mezi architektem a „šosákem“ netvoří přece jen samotné jádro architektovy práce. Jak komentoval historik architektury Rostislav Švácha: „*Co však lze v této chvíli považovat za skutečný problém, je to, zda stejně odhodlaně se má architekt stavět vůči veřejnosti. Ta totiž rozhodně má právo na to, abychom respektovali její jakkoli rozporuplné názory a požadavky, ale stejně právo má i na hodnotnou architekturu, a tu si za dnešního stavu estetické výchovy a*

⁴⁰⁸ Luboš Beniak, Svědectví, *Mladý svět* XXX, 1988, č. 22, 17. 5., s. 8–9.

⁴⁰⁹ Z tuzemských publikací srov. aspoň: Claus Offe, Crisis and innovation of liberal democracy: can deliberation be institutionalised?, *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* XLVII, 2011, s. 447–472.

⁴¹⁰ Kopeček, Kritika, řízení..., op. cit., s. 238.

⁴¹¹ Fedor Gál, Problémovo orientovaný participativní přístup, *Sociologický časopis* XXV, 1989, s. 302–311.

⁴¹² Guzik, Spolia revoluce, op. cit., s. 181–187.

*osvěty nemůže umět vybrat.*⁴¹³ Stejná nejistota ohledně přínosů a mezí architektonické participace se pak bude opakovat po celou první polovinu devadesátých let – až do dob, kdy nástup neoliberalismu na čas zcela přehluší debaty na toto téma.⁴¹⁴

Když v roce 1979 architekti-postmodernisté uspořádali nezávislou soutěž na novou podobu radnice, hned dva návrhy se vztahovaly k otázce veřejného mínění či veřejné debaty. Upoutaný balón s nápisem „Das Rathaus ist tot“ od Josefa Pleskota sděloval veřejnosti „že radnice v ideálním smyslu slova je nerealizovatelná“. Jiří Kučera představil výkres bez jediné čáry s názvem Výsledek stopadesátiletého úsilí o dostavbu, v jehož doprovodném komentáři stálo: „Protože veřejnost nic neuspokojí, nic se nenavrhuje“.⁴¹⁵ Otázkou ale je, jak intenzivně se architekti vlastně snažili zjistit, co by veřejnost přece jen mohlo uspokojit. A jak usilovně se snažili vést s veřejností dialog — vést dialog v reálně socialistickém státě, v němž „ideální“ radnice jako místo plně demokratického vyjednávání a diskuse byla vskutku nerealizovatelná.

[Autor děkuje Martině Koukalové za pomoc s dohledáním archiválií z archivu IPR Praha, dále Jiřímu Koukalovi a Lukáši Beranovi, a také anonymním recenzentům této statě. — Text vznikl na FA ČVUT v Praze jako výstup projektu Architektura osmdesátých let v České republice – Osobitost, identita a paralelní úvahy na pozadí normalizace (DG18P02OVV013) v programu aplikovaného výzkumu a vývoje Ministerstva kultury České republiky Národní a kulturní identita – NAKI II (hl. řeš. Petr Vorlík).]

⁴¹³ Rostislav Švácha, Taktika moderní architektury v historickém prostředí, *Umění XXXVI*, 1988, s. 455–461.

⁴¹⁴ Guzik, *Spolia revoluce*, op. cit., s 188–192.

⁴¹⁵ Ševčíkovi, *Dostavba Staroměstské...*, op. cit.

Participace pro novou demokracii

[Publikováno jako podkapitola „Participace pro novou demokracii“, in: Hubert Guzik, Spolia revoluce, in: Dita Dvořáková – Hubert Guzik – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu: 1945–1948, 1989–1992*, Praha 2019, s. 181–192.]

Chátrání historických čtvrtí českých měst v posledních dekádách reálného socialismu mělo vícero ekonomických i politických důvodů. K hlavním patřil ten, že klasická determinanta urbánního vývoje v podobě pozemkové renty se v Československu neodvívjala od polohy pozemku. Proto také „*neexistovaly téměř žádné popudy k investicím do středů měst, k výstavbě nových administrativních budov, hotelů, nákupních středisek atd.*“⁴¹⁶ V prvních poválečných dekádách panelová sídliště i s kvalitními novými městskými centry vznikala často na předměstích, kde ovšem nakonec převládnul „jeřábový urbanismus“, diktovaný stavebními podniky zaměřenými na montáž betonových prefabrikátů. Jak podotkla historička architektury Martina Koukalová, sídliště postupně expandovala dál na periferie, což prohlubovalo dopravní problémy a vyvolávalo obavy z úbytku zemědělského půdního fondu. Proto se nakonec v sedmdesátých letech přistoupilo k rozsáhlejším asanačním chátrajícím center, jež disponovala dostatečnou infrastrukturou i občanskou vybaveností.⁴¹⁷ Morální a hmotná degradace zástavby z druhé poloviny 19. století – tehdy dějinami umění ještě nedostatečně oceněné a ve stranické hantýrce označované za bezcenný výtvar „kapitalistické spekulace“ – přinášela také postupnou změnu její sociální struktury. Už v průběhu sedmdesátých let se začalo volat po svébytné socialistické gentrifikaci⁴¹⁸ starších čtvrtí, jak tomu bylo v případě Kladna či Ostravy. Odstranění zbytků průmyslových provozů, investice zvyšující urbanistickou soudržnost, výstavba administrativních, kulturních či sportovních objektů a posílení obytné složky měly zvýšit atraktivitu historických center a pozměnit skladbu jejich obyvatelstva – a to, jak se dočteme v oficiálních dokumentech, zpravidla na úkor Romů.⁴¹⁹ Na úskalí rozbití lokálních mikrostruktur „*bez známek sociální patologie, a s demografickou strukturou vyznačující se velkým počtem starších obyvatel s nízkými*

⁴¹⁶ Jiří Musil, Sociology of urban redevelopment areas: a study from Czechoslovakia, *Ekistics* XXIV, August 1967, č. 141, s. 205–209.

⁴¹⁷ Martina Koukalová, Když staré ustupuje novému: asanace během normalizace, in: Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (edd.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989: kritický katalog k výstavě Bydliště: panelové sídliště: plány, realizace, bydlení 1945–1989*, Praha 2017, s. 232–249.

⁴¹⁸ K pojmu socialistická gentrifikace např. Iván Tosics, From socialism to capitalism: the social outcomes of the restructuring of cities, in: Naomi Carmon – Susan S. Fainstein (edd.), *Policy, planning, and people*, Philadelphia 2013, s. 75–100.

⁴¹⁹ [asi Eduard Foltýn – Miloš Bartoň a kol.], *Centrální oblast města: zpráva pro jednání stranických a státních orgánů, leden–březen 1977*, Archiv Města Ostravy, f. Národní výbor Ostrava, ka 2580, s. 7. Za zapůjčení kopie tohoto dokumentu děkuji Lence Kužvartové. — Srov. Michal Růžička, Urbanizace chudoby a etnicity v socialistickém a (post)socialistickém městě, in: Slavomíra Ferenčuhová – Lucie Galčanová – Barbora Vacková (edd.), *Československé město včera a dnes: každodennost – reprezentace – výzkum*, Červený Kostelec 2010, s. 137–158.

*příjmy*⁴²⁰ a „*silnou sociabilitou*“⁴²¹ přitom poukazovali čeští sociologové už v raných šedesátých letech – tedy přibližně ve stejné době, kdy se tématu sociálních dopadů regenerací v Americe začali věnovat novinářka Jane Jacobs či sociolog Herbert J. Gans.⁴²²

Zatímco v západní Evropě raných sedmdesátých let se od razantních rekonstrukcí historických čtvrtí postupně upouštělo, v tuzemsku asanace pokračovaly.⁴²³ Jak upozornila Koukalová, „*jen málokdy [se] stávaly terčem kritiky ze strany veřejnosti*“.⁴²⁴ Tam, kde krátce po roce 1945 proběhly masivní odsuny německého obyvatelstva, mohly příčiny onoho nezájmu – jak sugeruje autorka – vést v tom, že se obyvatelé neztotožnili s německým architektonickým dědictvím.⁴²⁵ V osmdesátých letech sice odpor k plošným asanacím, zejména těm prováděným metodami „*sídlištního urbanismu*“, rostl, nicméně v povědomí veřejnosti se význam zanedbaných center zpravidla omezoval na pouhé místo každodenních nákupů. Kupříkladu v České Lípě, kde se v meziválečném období pouhá pětina obyvatel hlásila k československé národnosti, chátrající centrum, v němž od poloviny sedmdesátých let probíhala asanace, „*ve vědomí obyvatel hrálo zcela zanedbatelnou roli*“.⁴²⁶ Ani tam, kde v roce 1938 výrazně převažovalo české etnikum, nebyla situace lepší.⁴²⁷ Jak v roce 1994 psala socioložka Eliška Součková, „*malý zájem o bydlení v historickém jádru měl řadu příčin. Nebyla to jenom kvalita bytů a domů, ale i nižší vzdělanostní a kulturní úroveň obyvatel. Pomalejší růst hodnoty ‚starého‘, než tomu bylo ve městech se soustředěnou inteligencí, jako je Praha, nebo ve městech menšího typu, která však měla tradičně kulturní image (např. Telč), znamenal nižší atraktivitu MPR nebo MPZ [městských památkových rezervací a městských památkových zón] pro bydlení.*“⁴²⁸

⁴²⁰ Musil, *Sociology of urban redevelopment areas...*, op. cit. – Srov. Idem, *Sociologické problémy asanačních čtvrtí*, Praha 1966.

⁴²¹ Polednová – Cejp, Výzkum asanační oblasti centrální části města Kladna, *Architektura ČSR XXXVI*, 1977, s. 475–476.

⁴²² Herbert J. Gans, *The urban villagers: group and class in the life of Italian-Americans*, New York 1962. — Jane Jacobs, *The death and life of great American cities*, New York 1961. (Kniha vyšla v češtině jako Jane Jacobs, *Smrt a život amerických velkoměst*, Praha 1975.)

⁴²³ V případě historického jádra Prahy vznikly počátkem osmdesátých let odborné památkářské rozborů a prognózy ochrany historického fondu. Navazující vyhláška NVP č. 9/1985 o zásadách usměrňování rozvoje Pražské památkové rezervace vytvářela rámec pro citlivější regeneraci dotčených lokalit. Srov. Anna Kusáková, *Památková péče na přelomu 80. a 90. let 20. století v Praze* (dipl. práce), FF UK v Praze, 2018, s. 25–27. Za upozornění na tento text děkuji Lukáši Beranovi.

⁴²⁴ Koukalová, *Asanace...*, op. cit., s. 238.

⁴²⁵ *Ibidem*, s. 239.

⁴²⁶ Gabriela Munková, *Postoje obyvatel České Lípy k hlavním městotvorným charakteristikám v diferenciaci podle městských sektorů*, Brno 1989, s. 17 a 44.

⁴²⁷ Jiří Reichel, *Analýza postojů obyvatel Rakovníka k vybraným městotvorným funkcím*, Brno 1989, s. 57. — Z. Aulická, *Průzkum názorů obyvatel na kvalitu bydlení a obytného prostředí na sídlišti 9. května Kladno–Kročehlavy*, Praha 1989. Za zpřístupnění obou knih děkuji Lence Kužvartové.

⁴²⁸ Eliška Součková, *Město dělají lidé: sociologický pohled na regeneraci památkových rezervací a zón*, Praha 1994, s. 23.

Jednou z prvních asanačních akcí, která vyvolala nejen expertně-politické debaty, ale také celospolečenský odpor,⁴²⁹ byla ta na pražském Žižkově. Po její první fázi, realizované dle projektu SÚRPMO (Miroslav Baše – Miloš Sádek – Přemysl Loskot – Martin Krise, 1973–1984),⁴³⁰ měla přijít fáze druhá, jejíž počátek byl naplánován na rok 1990. Zůstává otázkou, jestli za téměř masovými protesty, které zaplnily stránky tisku v roce 1989, nestála především tzv. síla slabých vazeb, mechanismus charakteristický pro občanskou společnost, jenž se mohl v atmosféře hroutícího se režimu konečně, byť stále nesměle projevit. Na počátku sedmdesátých let si americký sociolog Mark S. Granovetter položil otázku, proč italská obyvatel bostonského West Endu, jejichž komunitu Herbert J. Gans popisoval jako mimořádně sociálně soudržnou, nedokázali svou čtvrť ubránit před demolicí. Formuloval hypotézu, že k úspěšnému sociálnímu protestu nestačí sociálně homogenní komunita, ale nutné je také propojení jejích členů na komunity jiné, na osoby jiného sociálního statusu, tedy právě ona síť slabých vazeb.⁴³¹ Aniž by znal Granovetterovu hypotézu, poukazyval na podobný mechanismus i Bohuslav Blažek, jenž v roce 1975 spolu s architektem Miroslavem Tůmou zkoumal úroveň identifikace obyvatel Červených Peček u Kolína s jejich vesnicí: „*Když si v nějaké vesnici zřizuje chalupu lékař nebo malíř nebo architekt,*“ – komentoval Blažek – „*málokdy zůstane izolován a častěji má výrazný vliv na svůj nový domov. (...) Na tyto zdánlivé ‚vedlejší účinky‘ bychom se měli více soustředit. (...) Mikroprostředí, které by bylo po nedlouhé době výsledkem takovéto osvícené politiky (...), jistě by napomohlo identifikaci místních s jejich domovem.*“⁴³² Snad právě v případě metropolitního Žižkova mohla ona síť slabých vazeb zafungovat lépe⁴³³ než v případě centra Ostravy, pražských Vysočan⁴³⁴ a především řady menších českých a moravských měst.

K pozoruhodným požadavkům odpůrců asanace Žižkova patřilo vytvoření „*metodiky rozptýlené modernizace (...) včetně použití metod sociálního plánování*“ a maximálního zajištění „*účasti dnešních obyvatel Žižkova na projektech jeho modernizace s případným využitím jejich aktivity a realizačních možností při modernizacích*“.⁴³⁵ Zájem o sociální plánování v přestavbových územích se přitom datuje přinejmenším do pozdních sedmdesátých let. Dle sociologa Jiřího Musila měl tzv. sociální plán přestavby zohledňovat zejména potřeby nízkopříjmových skupin, osob starších či se zhoršeným zdravotním stavem. Kromě demografických analýz, jež měly ovlivnit výslednou podobu asanovaného areálu, považoval Musil za klíčové „*informování a psychologickou přípravu*“ a především

⁴²⁹ Jiří Hůrka – Milan Janů – Petr Krajčí – Ivan Vavřík, Žižkov před zbouráním?, *Tvorba* 1988, č. 23, s. 6. — Ve stejném ročníku *Tvorby* srov. také články Marie Hubíkové, Petra Plachého, Jana Janáka, Evy Kudrnové, Dany Špačkové, Viktorina Šulce. Tématu se věnoval také následující ročník periodika.

⁴³⁰ Olga Myslivečková, Bez jediného atypického panelu, *Československý architekt* XXVIII, 1982, č. 14, s. 3.

⁴³¹ Mark S. Granovetter, The strength of weak ties, *The American Journal of Sociology* LXXVIII, May 1973, s. 1360–1380.

⁴³² Bohuslav Blažek, Ekologickými očima: 4. Jak léčit město, *T 83: Technický magazín* XXVI, 1983, č. 5, s. 54–57.

⁴³³ Podobný mechanismus lze pozorovat i v případě Malé Strany, kde byly několikaměsíční protesty završeny 17. listopadu 1989 založením Sdružení občanů a přátel Malé Strany a Hradčan. Srov. Kusáková, *Památková péče na přelomu...*, op. cit., s. 44.

⁴³⁴ Srov. Dagmar Vernerová, Asanace, *Architekt* XXXVI, 1990, č. 12, s. 1.

⁴³⁵ Petr Krajčí – Ivan Vavřík, Žižkov [1989], in: Jiří Ševčík – Monika Mitášová (edd.), *Česká a slovenská architektura 1971–2011: texty, rozhovory, dokumenty*, Praha 2013, s. 193–194.

„hodnocení sociálních důsledků možného vytlačování některých sociálních kategorií obyvatelstva z jejich původních bydlišť do vzdálených lokalit“. K zamezení gentrifikace měla přispět právě přímá spoluúčast obyvatel „na procesu přípravy, plánování a provádění regenerace“.⁴³⁶ Tento postup se nicméně v Československu uplatnil jen vzácně a sociální plány, pokud vůbec vznikaly, sledovaly hlavně zmírnění negativních dopadů samotného „průběhu modernizačních akcí na obyvatele“.⁴³⁷

Zájem o sociální aspekt přestaveb starších městských čtvrtí pokračoval či dokonce sílil v osmdesátých letech – spolu s tím, jak se vedle *socialistické* gentrifikace začaly objevovat návody i na gentrifikaci *kapitalistickou*.⁴³⁸ Dle teoretika Petra Kratochvíla měla sociální koncepce tvořit nutnou součást přípravy a realizace projektů, jelikož „*nebylo by přijatelné, aby výhod z modernizovaného prostředí využívaly pouze skupiny ‚novoosídlenců‘ na úkor těch, kteří si již vytrpěli své*“. Kratochvíl zároveň doporučoval, aby byly už při vytváření asanačních záměrů zohledněny „*samočinné procesy*“ regenerace, individuální iniciativy spočívající v přestavbách či rekonstrukcích bytů nižších kategorií, což plošné a unifikující plánování vůbec neumožňovalo.⁴³⁹ Navazoval tím snad na rostoucí zájem českých teoretiků i architektů o německou svépomocnou výstavbu, kde budoucí obyvatelé domu nebo čtvrti nejen participovali na vzniku projektu, ale často se přímo účastnili stavebních, zejména dokončovacích prací.⁴⁴⁰ Ono podchycení jakési každodenní svépomoci, jejíž existenci vynucoval reálný socialismus, „*kdy si zlepšení, pokud nějaká chtěli, museli [obyvatelé] většinou udělat sami*“, se po roce 1989 jevilo jako slibné východisko k spoluúčasti veřejnosti na regeneraci historických čtvrtí.⁴⁴¹

Jak na konci osmdesátých let upozorňoval Kratochvíl, strnulé a totální ústřední plánování mělo – při celé své nevykonnosti a byrokratické neochotě – za následek „*ztrátu kontaktu s obyvatelstvem – uživatelem, jehož případná iniciativa a participace na řešení nemůže být využita*“.⁴⁴² Zákon o územním plánování z roku 1976 sice požadoval, aby obyvatelé byli o chystaných akcích informováni, měli možnost se vyjádřit k návrhům i

⁴³⁶ Jiří Musil, Sociální stránky regenerace měst, *Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 465.

⁴³⁷ Eliška Součková, Sociální aspekt regenerace historických částí měst, in: Alena Novotná-Galardová – Petr Kratochvíl (edd.), *Praha: budoucnost historického města*, Praha – La Tour-d'Aigues 1992, s. 213.

⁴³⁸ „*Nedokáže-li české stavebnictví reagovat na naléhavé potřeby, nechme ho jeho osudu a obraťme se tam, kde mají živý zájem. Nemá-li banka peníze anebo devizy, hledejme cesty, jak je ihned získat a jak je později uhradit. Začneme skutečně podnikat! (...) Předpokládejme, že na Žižkově by v první fázi mohlo jít o rekonstrukci sedmi nebo osmi bloků s osmi sty byty. Počítejme s dvěma sty místy v příjemných penzionech, abychom měli čím hradit náklady. V duchu historie místa by se vše mohlo doplnit obchody a hospodami na rohu, ateliéry umělců a kancelářemi rozličných firem.*“ my, Hříchy za dvacet miliard, *Lidové noviny I*, 1988, č. 9, s. 20.

⁴³⁹ Petr Kratochvíl, Komentář k Návrhu souboru sociálně-politických a technicko-organizačních opatření modernizace bytového fondu, *Architekt XXXVI*, 1990, č. 9, s. 4–5.

⁴⁴⁰ Hana Sobotková, *Spoluúčast veřejnosti na rozhodování o změnách území (zkušenosti ze zahraničí)*, Praha 1991, s. 16–23.

⁴⁴¹ Ivan Vavřík, Projektování v kontaktu s obyvateli, in: Novotná-Galardová – Kratochvíl (edd.), *Praha...*, op. cit., s. 266. — K fungování neformálních sítí ekonomické svépomoci, založených na reciprocitě poskytovaných služeb v posledních dekadách státního socialismu srov. Janine R. Wedel, *The private Poland: an anthropologist's look at everyday life*, New York 1986. — Jiří Linhart, Volný čas velkoměstského obyvatelstva: příklad Prahy, *Sociologický časopis XVI*, 1980, s. 499–518.

⁴⁴² Petr Kratochvíl, Moderní urbanismus a „*duch doby*“, *Architektura ČSR XLVIII*, 1989, s. 2–5.

projektům a aby mohli podávat svá vlastní stanoviska, šlo nicméně povětšinou o mechanismus čistě fasádový.⁴⁴³ *Spiritus movens* protestů proti asanaci Žižkova, architekt Ivan Vavřík, tento stav shrnul v tónu proslulé Havlovy hry *Asanace*: „*A konečným výsledkem vašeho nočního úsilí (...) byla nová hodnota optimisticky a socialisticky roztomilých panelových slums. Vysídlenci z Vysočan však nestáli za to, aby jim byly poskytnuty přesné informace a aby se jich někdo zeptal na jejich skutečný názor. To si mohli zanedávat v hospodě, pak byli rozptýleni do nových železobetonových domovů*“.⁴⁴⁴ Hloubku rozkolu lze ilustrovat na příkladu Žižkova: zatímco místopředseda Obvodního národního výboru pro Prahu 3 Jiří Šebek tvrdil, že katedra demografie pražské VŠE detailně popsala potřeby a přání místní populace a tento materiál následně posloužil jako podklad už k první etapě přestavby, architekti Tomáš Kocián a Jan Komrská namítali, že „*o názorech přímo žižkovských obyvatel (...) nic nevíme*“, že se jich „*nikdo neptal*“.⁴⁴⁵ Ať už tak nebo onak, v jádru roztržky stál fakt, že informace o společnosti režim získával a vyhodnocoval „*jenom skrze kanály, které sám vytvořil a kontroloval*“,⁴⁴⁶ což obhájci Žižkova – toužící po klasickém veřejném mínění známém z demokratických zemí, po oné solidní *Öffentlichkeit* – vnímali jako nedostatečné. Ostatně už dříve začaly být oficiální, institucionálně podporované sociologické a demografické rozborů vnímány jako něco, co mnohdy jen legitimizuje neutěšený stav architektury. A tak se někteří architekti či teoretici čím dál intenzivněji pokoušeli tříbit metody práce s veřejností někde na hraně oficiality a alternativnosti a budovat svou vlastní odbornou expertízu v rámci mezioborových týmů či s pomocí metod vypůjčených od psychologů, behaviorálních geografů nebo dokumentárních fotografů.⁴⁴⁷ Architekti přitom ve veřejném mínění začali shledávat spojence, který by mohl oslabit tlak stavebně-dodavatelského sektoru, a zároveň v detailních průzkumech či přímé participaci viděli způsob, jak navrhovat v souladu s dynamickými, ač „*konkrétními přáními konkrétních obyvatel (...), neboť i obyvatelé a jejich potřeby se mění*“.⁴⁴⁸ Ona fascinace dynamickým obrazem města, plánem jeho přestavby, který „*je třeba neustále (...) aktualizovat*“,⁴⁴⁹ se jeví jako jedna ze zajímavějších, byť jen v hrubých rysech nahozených myšlenkových propozic české architektury sklonku reálného socialismu a transformačního období.

Už z kraje roku 1990 přišli architekti Ivan Vavřík a Petr Krajčí s nápadem zřídit na Žižkově jakousi konzultační buňku pro participativní regeneraci, která by byla

⁴⁴³ Sobotková, *Spoluúčast veřejnosti...*, op. cit., s. 42.

⁴⁴⁴ Ivan Vavřík, *Vědomí kultury, Architekt XXXVI*, 1990, č. 22, s. 7.

⁴⁴⁵ Jiří Horský, *Žižkovem sem – Žižkovem tam / II* [Rozhovor s Jiřím Šebkem], *Československý architekt XXXV*, 1989, č. 13, s. 1, 4. — Idem, *Žižkovem sem – Žižkovem tam / V.*, *Československý architekt XXXV*, 1989, č. 24, s. 1, 4.

⁴⁴⁶ Thomas Lindenberger, *The always precarious East German dictatorship*, in: Paul Corner (ed.), *Popular opinion in totalitarian regimes*, Oxford 2017, s. 208–222.

⁴⁴⁷ Martin Matějů – Jiří Linhart, *Fotografie a sociologie: uplatnění fotografie v sociologickém výzkumu: na okraj 150. výročí vynálezu fotografie*, *Sociologický časopis XXV*, 1989, s. 187–199. — Jiří Ševčík – Jan Benda – Ivana Bendová, *Město Most v obrazu svých obyvatel*, *Acta polytechnica XVI*, 1978, č. 3, s. 5–27. — Jiří Ševčík – Ivana Bendová – Jan Benda, *Obraz města Mostu*, *Architektúra a urbanizmus XII*, 1978, s. 165–178. — Jiří Ševčík, *Obraz města a čtvrti Vinohrad: příspěvek k urbanistickému a architektonickému vývoji*, *Documenta Pragensia V*, 1985, č. 5, díl 1, s. 60–75.

⁴⁴⁸ Petr Kratochvíl, *Společenské funkce městského parteru*, *Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 287–288.

⁴⁴⁹ Ivan Vavřík, *Projektování v kontaktu...*, op. cit., s. 265.

zprostředkovatelem mezi obecním zastupitelstvem a řadou zainteresovaných aktérů. Záhy se však ukázalo, že participace si jen těžce nachází prostor v jakémsi území nikoho mezi ustupujícím reálným socialismem a nastupujícím tržním hospodářstvím, kde nezkušenost a finanční nouze místních samospráv šla ruku v ruce s neexistencí tuzemských investorů. Blízká perspektiva privatizace či restituce velké části bytového fondu nedávala obyvatelům právní jistotu a vesměs oslabovala jejich zájem se nastartovaných participativních procesů účastnit. Za prvního půl roku práce tak firma Hartig Plus neprovedla rozsáhlejší přímé konzultace s Žižkováky a soustředila se na drobnější ankety s asi 450 respondenty, koncepční práci a bezplatné poradenství. Ještě v březnu 1991 Vavřík alarmoval, že „není vytvořena nová koncepce rozvoje Žižkova, která by reagovala na nové společenské a ekonomické podmínky!“⁴⁵⁰ V novém expertním diskurzu, v němž po roce 1989 silné místo zaujala Pracovní skupina pro regeneraci městských památkových rezervací a městských památkových zón České republiky při pražské VÚVA, přitom potenciální gentrifikace regenerovaných území zpravidla nebyla vnímána jako hrozba, které by nešlo předejít prostřednictvím daňových pobídek či restriktivních a stimulačních opatření: „Privatizace domovního fondu a větší svoboda v nakládání se soukromým vlastnictvím“ – psala Eliška Součková – „zde proto povede poměrně rychle k proměně skladby uživatelů ve prospěch vyššího podílu ekonomicky silnějších skupin. Jejich nároky ovlivní i dynamiku vývoje obytného prostředí a povedou k jeho rychlému zkvalitnění. Tento pozitivní proces je však svázán s rizikem neúměrné preference ekonomických hodnot nad hodnotami sociálními a kulturními.“⁴⁵¹

V raných devadesátých letech nakonec participace nesehrála takovou roli, jakou bychom v novém demokratickém prostředí snad očekávali. Když se redakce časopisu *Architekt* dotázala pětice týmů připravujících studii regenerace Smíchova na optimální model spoluúčasti obyvatel na revitalizaci této pražské čtvrti, odpovědi byly krátké a obecné. Jak francouzský tým Jeana Nouvela a Emmanuela Cattaniho, tak jeho čeští kolegové včetně Karla Pragera zdůrazňovali především informovanost a osvětu, „aby obyvatelé dostali nástroje pro svou tvůrčí a aktivní účast na celém procesu“.⁴⁵² Architekti poukazovali na to, že pro participaci schází zákonná úprava,⁴⁵³ a na to, že se ani iniciativním obcím stále nedaří vytvářet mechanismy, jež by zajistily „odbornou úroveň těchto občanských aktivit“.⁴⁵⁴

V případě regenerace městských památkových zón a rezervací vytvořilo právní rámec participace až usnesení vlády z března 1992. S iniciativou k vypracování programu přestavby nyní mohly přijít nejen samosprávy či státní orgány, ale také občanská sdružení či organizace. Povinností obcí se stalo vícefázové připomínkování záměru a výsledného projektu a zřízení informačně-poradenských středisek zaměřených „na širokou veřejnost, na aktivní ochránce kulturního dědictví a životního prostředí, na vlastníky a uživatele nemovitostí, na podnikatele,

⁴⁵⁰ Ibidem, s. 263.

⁴⁵¹ Součková, *Město dělají lidé...*, op. cit., s. 22–23.

⁴⁵² Jean Nouvel – Emmanuel Cattani [odpověď na anketu *Návrat na Smíchov*], přel. Slavoš Kadečka, *Architekt* XXXVII, 1991, č. 21/22, s. 6.

⁴⁵³ D.A. Studio – Martin Rajniš, J. Zima, S. Fiala, T. Prouza, J. Němečková, R. Koucký, [odpověď na anketu *Návrat na Smíchov*], *Architekt* XXXVII, 1991, č. 21/22, s. 7.

⁴⁵⁴ Karel Prager, [odpověď na anketu *Návrat na Smíchov*], *Architekt* XXXVII, 1991, č. 21/22, s. 9.

*investory atd.*⁴⁵⁵ V roce 1994 se českým samosprávám do rukou dostala první příručka takovéto participace, vypracovaná zmíněnou pracovní skupinou VÚVA. Její autoři mimořádně silně zdůraznili váhu sociologické expertízy pro řídicí praxi a sociologům přiřkli roli jakýchsi „neustranných“ moderátorů debaty mezi samosprávami, urbanisty, památkáři, právníky, ekology, majiteli a obyvateli. Sociologové zároveň samosprávám slibovali, že „zvláště v MPR nebo MPZ s problematickou stavební i morální kvalitou domovního fondu“ dokáže odborná expertíza zabránit tomu, aby konzervativní zájmy obyvatel vyústily nakonec ve „stagnaci celkové regenerace“.⁴⁵⁶ Vhodné načasování jednotlivých kroků mělo také zamezit „tzv. divergentním formám účasti“, tedy prosazování názoru obyvatelstva prostřednictvím demonstrací, stávek, petic apod.⁴⁵⁷ Proto se také role expertů neměla omezovat na vypracování obecné metodiky participace pro samosprávy či urbanisty, ale měli stavět na dynamické kombinaci teoretických znalostí i práce v terénu, na přizpůsobení v demokratickém prostředí nově formovaných pracovních postupů „pro konkrétní specifické typy měst a městských společností“.⁴⁵⁸ Počátkem devadesátých let, kdy se sociologie nezřídká stávala čím dál více aplikovanou vědou a vyhledávala spolupráci s průmyslem či obchodem, publikace upozorňovala, že obhajoba zájmů obyvatel regenerovaných čtvrtí „je úlohou odborníka na sociální problematiku, tak jako obhajoba vzniku vhodného podnikatelského prostředí je úlohou odborníka ekonomů“.⁴⁵⁹ Těto nabídky ovšem samosprávy nakonec zpravidla nevyužily a občanské iniciativy byly čím dál častěji vnímány jako brzda rozvoje.⁴⁶⁰

Obavu z toho, že konzervativní veřejnost může způsobit zmíněnou „stagnaci celkové regenerace“, sdíleli také architekti. Jak už jsme naznačili v jedné z předchozích kapitol [Hubert Guzik, Plánovači, sociologové a průzkumy veřejného mínění, in: Dita Dvořáková – Hubert Guzik – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu: 1945–1948, 1989–1992*, Praha 2019, s. 30–57.], étos avantgardního architekta-experta, který tvoří pro anonymní uživatele, sice připouštěl zjišťování přání oněch uživatelů, architektovi nicméně přisuzoval poslední slovo ohledně toho, zda to či ono přání vyjadřuje skutečné, objektivní potřeby. Aby se zvýšila relevantnost názorů uživatelů, doporučovali architekti rozsáhlé vzdělávací akce. Až do sedmdesátých let 20. století se jen výjimečně setkáme s tezí, že plánování musí vycházet nikoliv ze znalostí statistických potřeb občanů, ale přímo jejich subjektivních, často neoborných názorů a vyznávaných hodnot.⁴⁶¹ Převládalo přesvědčení, že architekt pracuje – ba dokonce má pracovat – pro ideálního uživatele, jehož prezident Masarykovy akademie

⁴⁵⁵ Příloha č. 2 k usnesení vlády ČR ze dne 25. března 1992 č. 209, Zásady přípravy, zpracování a realizace městských programů regenerace.

⁴⁵⁶ Součková, *Město dělají lidé...*, op. cit., s. 17.

⁴⁵⁷ Zdenka Aulická a kol., *Regenerace sídlišť*, Praha 1993, s. 19. – Srov. Součková, *Město dělají lidé...*, op. cit., s. 17.

⁴⁵⁸ Součková, *Město dělají lidé...*, op. cit., s. 47.

⁴⁵⁹ *Ibidem*, s. 8.

⁴⁶⁰ Jak píše historik Martin Horák, Klub Za starou Prahu či Pražské grémium, dvě občanské organizace sledující památkářské kauzy v hlavním městě, se v první polovině devadesátých let, vzhledem k vážnému dialogu s vedením města, „uchýlily k mediální strategii, jež byla založena na odhalování uniklých informací o stavebních návrzích a kritice kontroverzních návrhů“. Pražská rada v reakci na to „posílila dozor nad informacemi o stavebních návrzích v historickém jádru“. Martin Horák, *Úspěch i zklamání: demokracie a veřejná politika v Praze 1990–2000*, přel. Michaela Pixová, Praha 2014, s. 211.

⁴⁶¹ Srov. aspoň Herbert J. Gans, *Planning for people not buildings*, *Environment and Planning I*, 1969, s. 33–46.

práce Artuš Sýkora už v roce 1948 charakterizoval takto: „*Mravně založený člověk je pořádku milovný (vykonává tedy také v sídlištích určené řády z dobré vůle), uznává potřeby druhého nebo celku, tedy je lidský, uznává jeho činnost, nezávidí, nemstí se, nepronásleduje, je charakterní. Nemá negativních vlastností, a proto je mu vědecky založený plán výstavby města nejpříjemnější a jemu prospěšný. Také se cítí v domácnosti skutečně jako doma, má smysl pro soudržnost a spolupráci, uznává odbornost, neboť je v jeho i celkový prospěch, nikdy neubližuje druhému, aniž jej připravuje o svobodné myšlení. Nemá neúnosné požadavky, vykonává svou práci jako nezbytnou složku života, neboť logicky uvažuje podle jednoduchých zásad hospodářských, že ‚bez práce nejsou koláče‘. Svoji mysl zaměstnává jen ušlechtilou činností.*“⁴⁶²

Byť mezi českými architekty osmdesátých let můžeme zaznamenat první vlaštovky zájmu o architektonickou participaci,⁴⁶³ k základním obavám odborné veřejnosti nadále patřilo, zda široké publikum dokáže vykročit mimo mikroměřítko svého domu a pochopí makroměřítko urbánních vztahů či symbolicko-uměleckých kontextů architektury. Tyto obavy vystupňovala výstava návrhů ze soutěže na dostavbu pražské Staroměstské radnice v roce 1988, jež proběhla v atmosféře jakéhosi „lynče“ přihlášených projektů a potažmo celé soudobé české architektury. Dle kritičky architektury Radomíry Sedlákové publikovaly redakce denního tisku dopisy čtenářů, jež návrhy vykazovaly „*na okraj města, do sídlišť, kamkoli, jen ne na Staroměstské náměstí*“, a ponechávaly je bez náležitého odborného komentáře či polemiky. Respondenti ankety uspořádané v rámci výstavy, „*uneseni fetišem veřejného rozhodování*“, pokračovali „*v nastoupeném odmítavém až zesměšňujícím tónu*“, což autorku nakonec vedlo k vyhocenému, i když v daných podmínkách pochopitelnému konstatování, že „*architektura byla a je věcí příliš složitou k tomu, aby o ní mohla rozhodovat, ať sebevěšší, skupina laiků*“.⁴⁶⁴

Reakce veřejnosti na výsledky soutěže ovšem poodhalily také další důvod, proč se participace v následujících letech prosazovala tak složitě. Vítězslav Procházka z VÚVA upozornil na to, že za „*roztržku mezi veřejností a soudobou architekturou*“ nesou vinu i samotní architekti a jejich hluboce zakořeněné „*aprioristické a autoritativní*“ chápání potřeb uživatelů.⁴⁶⁵ Po roce 1989 tento tón zazněl nejsilněji v kritice územního plánování, které podle Bohuslava Blažka „*mohlo vést tuto absurdní byrokratickou existenci proto, že probíhalo vlastně mimo veřejný život. I když byly jeho produkty tu a tam zveřejněny, výrazový ezoterismus dokonale bránil veřejné kontrole. Desítky jemných barevných odstínů v legendách plánů tomu nebránily tolik jako obludně mrtvolná hantýrka, jakou se psaly průvodní zprávy. (...) Osudy našeho urbanismu a územního plánování stojí a padají s tím, nakolik a jak rychle se jim podaří se tohoto sebe a druhé obelhávajícího jazyka a dalších pseudoodborných výrazových prostředků zbavit*“. Nešlo zde ale jen o reziduum minulého režimu, nýbrž i o samotnou povahu architektonické práce či dokonce samotnou „*povahu*“

⁴⁶² Artuš Sýkora, Úvaha o sociotechnice v urbanismu, *Architekt* XLVI, 1948, s. 159–160.

⁴⁶³ Živé debaty vyvolala např. přestavba západoberlínského obvodu Kreuzberg.

⁴⁶⁴ Radomíra Sedláková, Veřejnost a dostavba Staroměstské radnice, *Architektura ČSR* XLVII, 1988, č. 5, s. 84.

⁴⁶⁵ Vítězslav Procházka, Pokud poslední soutěž na dostavbu..., *Architektura ČSR* XLVII, 1988, č. 5, s. 101–102.

architekta, který – jak dodával Blažek – „*rád propadá sebeklamu, že to všechno ,zmákne sám*“.⁴⁶⁶

Názory odborné obce na participaci oscillovaly na přelomu desetiletí mezi dvěma póly: mezi polohou experta, který „*zastupuje uživatele tam, kde pro složitost úlohy a nenázorný způsob zobrazení není schopen se k věci sám vyjadřovat*“,⁴⁶⁷ a přesvědčením, že nová demokracie si jaksí automaticky nárokuje větší podíl obyvatelů či uživatelů na vzniku architektury. Jak psala Zdenka Aulická, spoluautorka první příručky k regeneracím sídlišť, „*přímá účast obyvatelstva na řešení jakéhokoli problému by neměla vést k potlačení odborného přístupu. Požadavky, přání a názory obyvatel lze respektovat jen potud, pokud nejsou v zásadním rozporu s odbornými požadavky*“.⁴⁶⁸ Zároveň sílila – nikoliv neoprávněná – obava, zda je publikum širokého vějíře nových demokratických mechanismů vůbec schopno správně využívat. Socioložka Eliška Součková připomínala, že „*role veřejnosti jako partnera v diskusích a spoluúčastníka v rozhodování je u nás relativně nová a lidé na ni nejsou z minulosti zvyklí. Neznají nejen svoje nová práva a svobody, ale ani nutnou míru demokratické kázně a závaznosti demokraticky přijatých rozhodnutí*“.⁴⁶⁹ Když se v červnu a červenci 1991 konala výstava urbanistických studií na přestavbu Smíchova, doprovodné ankety se zúčastnilo jen něco přes 12 procent z více než tisícovky návštěvníků, což Jana Mejdříckého z pražského Útvaru hlavního architekta vedlo ke skeptickému konstatování: „*Anketa k soutěži na Staroměstskou radnici v roce 1987 se stala politickým hromosvodem a respondentů tehdy bylo přes 42 tisíc. V roce 1991 již není takových náhražek třeba a lidé mají právě trochu jiné starosti. Mohli by však také mít mnohem účinnější prostředky, jak zasahovat do věcí veřejných. Než se ovšem u nás vytvoří takový systém, ve kterém bude moci každý občan účinně vznést připomínku k jednotlivé stavbě – tak jak je tomu například ve Švýcarsku –, to bude ještě dlouhá cesta. Zatím – i když je třeba hodnotit pozitivně snahu zastupitelstev a radnic snažících se vést s veřejností jakýsi dialog – takové možnosti výrazně absentují. A to i veřejnost jistě cítí.*“⁴⁷⁰

Skutečně se zdá, že veřejná debata o architektuře, ještě v osmdesátých letech tvořící jakýsi ventil, nyní nestála v centru veřejného zájmu a nízká úroveň sociálního kapitálu brzdila nástup architektonické participace. Když se v roce 1992 sociologové z VÚVA vrátili na Českolipsko, zjistili, že „*podíl na veřejných záležitostech*“ zdaleka nebyl společností vnímán jako priorita. „*Na prvních místech zůstávají hodnoty výrazně privátní, hodnoty participativní jsou na místech posledních.*“⁴⁷¹ Silný antirežimní náboj předlistopadových protestů v

⁴⁶⁶ Bohuslav Blažek, Proč si architekt nestačí sám?, *Architekt* XXXVI, 1990, č. 13, s. 4.

⁴⁶⁷ *Ibidem*.

⁴⁶⁸ Aulická a kol., *Regenerace sídlišť*, op. cit., s. 20.

⁴⁶⁹ Součková, *Město dělají lidé...*, op. cit., s. 38.

⁴⁷⁰ val, *Občanské iniciativy a iniciativa ÚHA*, *Architekt* XXXVII, 1991, č. 21/22, s. 11.

⁴⁷¹ Bohumil Boška, *Postoje obyvatel Českolipska k některým sociálním aspektům vývoje regionu*, s. 1. 1992, s. 52. — Připomeňme, že na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let se jen něco přes deset procent obyvatel sídlišť věnovalo „*společenské participaci*“, pochopitelně v jejich často fasádových, shora oktrojovaných a ideologicky deformovaných podobách. Srov. Eva Librová, *Mnohostrannost činností volného času obyvatel sídlišť v ČSR*, *Architektura ČSR* LXII, 1983, s. 283–286. — Jak důrazně psali autoři publikace *Lidé a sídliště, „součinnost a vzájemná spolupráce nejsou v současných městech možné bez určité společenskoprávní*

urbanistických či ekologických kauzách způsobil, že pád režimu nutně znamenal oslabení občanské angažovanosti, což historika Martina Horáka přimělo dokonce k závěru o „úpadku aktivismu“ záhy po roce 1989.⁴⁷² Zatímco v sedmdesátých letech italský člen architektonického sdružení Team X Giancarlo De Carlo kritizoval architekty, kteří vědomě unikají do „pohodlného klidu profesionální praxe“⁴⁷³ a kteří v otázkách bydlení musí vzdělávat „neinformované a neukázněné obyvatele“,⁴⁷⁴ v devadesátých letech se v architektonických debatách objevuje figura *homo sovieticus*, indiferentního vůči společným zájmům, který nadále potřebuje autoritu architekta-experta.⁴⁷⁵ Ostatně i Ivan Vavřík se domníval „že občan na Západě má více důvěry v politický a ekonomický systém, kterým je obkloповán, a je lépe připraven s podobnými aktivitami spolupracovat“.⁴⁷⁶ S jistou opatrností zde lze hledat analogii k dvěma krizovým obdobím české architektury: jak během Velké hospodářské krize, tak v období druhé světové války a těsně po ní zájem architektů o otázky kolektivity výrazně stoupá, jen aby záhy po konsolidaci poměrů byl zase zapomenut.⁴⁷⁷

V porevolučních vyjádřeních už nenajdeme apriorní odmítnutí „*parnasismu postmodernistů, kteří přitom apelují na obnovení participace obyvatelstva při koncipování stavebních děl*“, aniž by si chtěli uvědomit, že kompetence laiků nestačí na „*řešení energetické a ekonomické strategie průmyslové, zemědělské a civilní výstavby a dopravy, které přece velice pronikavě podmíní i všechny nové územní, urbanistické a architektonické koncepce*“.⁴⁷⁸ V případě architektury zde ovšem stále přetrvávalo neřešitelné dilema: lze architekturu podrobit živelnému „veřejnému hlasování“? Navzdory proklamovanému konci sociálního projektu moderny zde stále přetrvávala otázka po tom, zda netvoří konflikt s veřejností samotné jádro práce architekta, či – jak to vyjádřil Karel Prager v kontextu přestavby Smíchova – zda je úkolem architekta nadále „*bojovat za nějakou ideu, ne ideu v tom starém slova smyslu, ale třeba ideu, jak formulovat lidské vztahy*“?⁴⁷⁹ A navzdory proklamovanému konci modernity jakožto uměleckého projektu zde nadále přetrvávala otázka, zda participace nepřináší ztrátu integrity samotného uměleckého díla, jež se ze „*superznaku*“ převtělí v „*izotónní chaos dílčích znaků*“?⁴⁸⁰ Jak to poněkud prostořece shrnul Zdeněk Zavřel, v Nizozemí působící odchovanec Školky SIAL: „*Jistě, superarchitektura se takovýmhle způsobem dělat nedá, na tu musíš taky rezignovat. (...) Osobně mám rád baráky, které tvoří jeden celek, takže se dostávám do konfliktu: Chci dát lidem možnost, aby si do toho*

infrastruktury sídlišť“ tvořené především občanskými výbory a samosprávami bytových družstev. Jirí Musil a kol., *Lidé a sídliště*, Praha 1985, s. 233.

⁴⁷² Horák, *Úspěch i zklamání...*, op. cit., s. 118.

⁴⁷³ Giancarlo De Carlo, *Architektura participace* [1980], přel. Rostislav Švácha, *Stavba* 2009, č. 1, s. 66–69.

⁴⁷⁴ Karel Kopp et al., *Typové byty a jejich obyvatelé*, Praha 1956, s. 70.

⁴⁷⁵ K roli kulturní elity a jejímu úkolu v procesu změny mentality mas po pádu komunismu srov. Józef Tischner, *Etyka solidarności oraz Homo sovieticus*, Kraków 1992, zejm. s. 141–145.

⁴⁷⁶ Vavřík, *Projektování v kontaktu...*, op. cit., s. 259.

⁴⁷⁷ Hubert Guzik, *Čtyři cesty ke koldomu: kolektivní bydlení – utopie české architektury 1900–1989*, Praha 2014.

⁴⁷⁸ Otakar Nový, *Moderní a postmoderní architektura, Architektura ČSR XLIII*, 1984, s. 157–164.

⁴⁷⁹ Hana Vrbová – Jiří Horský, *Hovoříme s Karlem Pragerem, Architekt XXXVI*, 1990, č. 23, s. 1, 5.

⁴⁸⁰ Michal Beneš, *Problém monotonie bytových domů a z nich utvářených celků, Architektura ČSR XLVI*, 1987, s. 570–575.

*mluvili, a přitom chci mít barák jako celek. Nejdříve bych stavěl pro pana císaře a bavil se jenom s ním, a ne s jeho deseti tetama. Ale to je cena demokracie!*⁴⁸¹

[Vznik a vydání textu byly uskutečněny za finanční podpory Grantové agentury České republiky, v rámci řešení grantového projektu Česká architektura v obdobích transformace (1945–1948, 1989–1992) GA 16-18675S.]

⁴⁸¹ Jiří Horský, Hovoříme o participaci se Zdeňkem Zavřelem, *Architekt* XXXVI, 1990, č. 25/26, s. 1, 6.

O kultuře protislужby

[Text je kapitolou z připravované publikace Hubert Guzik, O kultuře protislужby, in: Petr Vorlík – Jan Zikmund (edd.), *improvizace / architektura osmdesátých let* (kat. výst.), Praha 2021, připravováno k vydání.]

Spisovatel Martin Ahrends, autor snad nejpůsobivějšího epitafu Německé demokratické republiky, vykreslil obyvatele onoho zaniklého státu takto: „*Kutilové, improvizátoři, kteří investují týdny a měsíce do zmatených a dobrodružných, vskutku romantických cest, cest, jež je vedou stále dokola při hledání nějakého stavebního materiálu nebo náhradního dílu. (Malé město v pohoří Harz, jaro 1989: Trabant jede za mopedem Simson. Papírový sáček na nosiči zavazadel postupně odhaluje svůj obsah: součástky odpadu ke dřezu. Řidič Trabantu je už nějakou dobu sháněl. Postupně sbíral jednotlivé části a nyní věří, že je dítětem štěstěny, na nějž se usmála sama Fortuna.) Svoboda Východu znamená svobodu být diletantem. Jistý muž tráví život opravou Renaultu Dauphine z roku 1958 a jeho dvorek zdobí přinejmenším šest holých rámu tohoto modelu; pokud se auto někdy podaří zprovoznit, bude radost v něm sedět, je to tak okouzující, ženské, francouzské auto a takový šarm je neocenitelný stejně, jako je Francie nedosažitelná. Mimochodem, tento všeměl vydělává peníze jako přehazovač uhlí v plně automatizované průmyslové peci.*“⁴⁸²

Následující esej věnuje československým *improvizátorům* – těm, kdo chtěli bydlet, a také těm, kdo chtěli stavět a navrhovat. Těm, kdo si budovali chatu, jakož i těm, kdo realizovali sídliště či rozkreslovali nové továrny. Stavitelům rodinných domků, architektům, stavbyvedoucím, manažerům státních podniků a úředníkům různých úrovní, kteří všichni dennodenně doháněli plán.

Začneme v mikroměřítku, u individuálního rodinného domu. Reálně socialistické Československo, jehož hláсанým závazkem bylo zajištění bydlení pro občany, fakticky přenášelo na bedra budoucích stavebníků rodinných domů velkou část zátěže spojené s tímto úkolem. Jednotlivci, kteří se své bytové potřeby rozhodli uspokojit touto cestou, investovali do vlastního bydlení čas, energii a finance, zatímco stát nabízel formalizovaný dotační, administrativní a distribuční rámec. Stavebniny šlo získat oficiálně v rámci tzv. přednostního zásobování, a to na základě tzv. materiálového listu, posvěceného stavebním úřadem. List ovšem obsahoval jen uzavřený katalog materiálů a nezaručoval jejich dodávku dle harmonogramu výstavby.⁴⁸³ Centrální distribuce – koordinovaná národním podnikem Staviva – se ukázala být natolik nepružnou (a ke konci osmdesátých let paralyzovanou individuálními ekonomickými zájmy osamostatňujících se podniků), že jednotlivci byli často nuceni budovat „*jen z toho, co právě seženou*“.⁴⁸⁴

⁴⁸² Martin Ahrends, The great waiting, or the freedom of the East: an obituary for life in Sleeping Beauty's Castle, *New German Critique*, Winter 1991, no. 52, (Special Issue on German Unification), s. 41–49.

⁴⁸³ Legislativní rámec zde tvořil Výnos ministerstva obchodu ČSR ze dne 3. srpna 1977, o přednostním zásobování individuální svépomocné bytové výstavby vybranými stavebními hmotami, dílci a výrobky. Více srov. Miroslav Fess – Luděk Fišer a kol., *Budeme stavět rodinný domek*, Praha 1976, s. 145.

⁴⁸⁴ František Savov, Otazník nad sortimentem, *Tribuna XX*, 7. 12. 1988, č. 49, s. 4. — Podobně jako tomu bylo u zdlouhavého dokončování sídlišť a nízké kvality jejich technického provedení, odrážel se vleklý deficit na trhu stavebnin také v zrcadle české satiry. V časopise *Dikobraz* najdeme desítky kreseb vykreslujících každodenní strasti stavebníků rodinných domků a mechanismy chování spotřebitelů tváří v tvář nepružné distribuční síti.

Z inzertní části *Zahradkáře*, populárního zájmového časopisu, vysvítá, že mimo státem spravované struktury šlo získat snad vše nezbytné k výstavbě domu či rekreačního objektu, k zařízení bytu či k údržbě zahrady. Se špetkou trpělivosti a trochou hotovosti bylo možné pořídit stavebniny i nástroje.⁴⁸⁵ Oblíbené byly barterové obchody – tak typické pro nedostatkový trh reálného socialismu. Sekačky se vyměňovaly za umělecká díla, magnetofony za kaktusy a pod značkou „*Doplatím*“ inzerent nabízel „*vepře 150 kg*“ výměnou za minitraktor Mepol Terra s tažnou nápravou,⁴⁸⁶ jež ve francouzské licenci vyráběl Agrostroj Jičín.

Pokud selhal i barterový obchod, nabízely se riskantnější cesty, za hranou zákona. Ve stavebnictví bujelo úplatkářství: dle dat za léta 1977–1978 „*nejfrekventovanější příležitosti k přijímání úplatků*“ bylo „*obstarávání věcí a služeb – automobilů, stavebnin, stavebních prací, zdravotnických služeb apod.*“⁴⁸⁷ Tisk znovu a znovu pranýřoval případy „*zneužívání prostředků socialistických organizací například při výstavbě rodinných domků nebo rekreačních a jiných objektů v osobním vlastnictví*“,⁴⁸⁸ přičemž pod slovem prostředky se skrývaly jak materiály a stroje, tak zaměstnanci-meloucháři. Jak barvitě líčil Josef Šnejdar, na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let vedoucí inženýr Staveništního závodu pražského Paláce kultury: „*Někdy zjara čekala na mne hned ráno asi pětatřicetiletá dáma, která se mi představila jako kapitánka z ministerstva vnitra, má ke mně prosbu: její bratr pracuje na paláci jako truhlář, nyní ve Společenském sále, odnesl si z prováděných obkladů stěn lehoučkými a hezkými oranžovými deskami dodaných rakouskou firmou pár desek, vzduchotechnickými kanály je pronesl k větrací věži, večer po práci si je naložil do auta a odvázel domů. Jel rychle, aby s tím pokladem byl co nejdříve doma, bděli policisté ho náhodou zastavili za překročení rychlosti, viděli v autě nezvyklé desky, zeptali se ho, kde pracuje – a měli podařený úlovek. Soudružka kapitánka by potřebovala moje prohlášení, že jde jen o nějaké bezcenné nepotřebné desky. Bohužel, byla to vzácná a drahá zahraniční dodávka, jak to dopadlo, nevím.*“⁴⁸⁹ Stavební materiály v Československu sice scházely, nicméně, jak uvádí polský historik Jerzy Kochanowski, zároveň se ze země pašovaly, jelikož „*v Polsku neustále chyběly, a přitom byly nepostradatelné k výstavbě horalské soukromé turistické sítě, přinášející obrovské zisky*“.⁴⁹⁰ Heslo „Kdo nekrade, okrádá rodinu“ se tak

Autoři přinášejí obraz stavebníků nucených zdlouhavě shánět nedostatkové zboží, nakupujících vše, co lze následně vyměnit či přeprodat (srov. Kroupa – Zavoral, *Renovuji domek v kraji...*, *Dikobraz* XLIV, 1988), či balancujících na hraně zákona (srov. Petr Juřena, *Tak zrovna tuhle cihlu jsem si koupil, mám ještě od ní papíry*, *Dikobraz* XLIV, 1988). *Dikobraz* přitom zpravidla nepřekračoval mantinely tzv. komunální satiry; systémové důvody nerovnováhy na trhu se stavebními materiály nechával stranou. Ke kreslené satirě sedmdesátých a osmdesátých let srov. též Jiří Pernes, *Dějiny Československa očima Dikobrazu: 1945–1990*, Brno 2003, s. 165–214.

⁴⁸⁵ Srov. mj. *Zahradkář* XV, 1983, č. 4, s. 95; 1983, XV, č. 5, s. 119; XV, 1983, č. 6, s. 144; XVI, 1984, č. 6, s. 143.

⁴⁸⁶ *Zahradkář* XV, 1983, č. 10, s. 240.

⁴⁸⁷ Radomil Resch – Josef Zapletal, K některým výsledkům výzkumné sondy do problematiky úplatkářství, *Československá kriminalistika* XIII, 1980, s. 257–259, zde s. 258.

⁴⁸⁸ Jaroslav Hejkal, Pozornost dopisům občanů: hovoříme s ministrem-předsedou Výboru lidové kontroly ČSSR Františkem Ondříchem o podnětech a stížnostech pracujících, *Tvorba*, 20. 10. 1982, č. 42, s. 4–5.

⁴⁸⁹ Josef Šnejdar, *Bůh, osud a já*, Věteřov 2016, s. 284. (Za upozornění na knihu děkuji Karolině Jirkalové.)

⁴⁹⁰ Jerzy Kochanowski, Pašeráci, turisté, kšeftaři: neoficiální obchodní výměna mezi Polskem a Československem v letech 1945–1989 (pohled z polské strany), přel. Ondřej Klípa, *Soudobé dějiny* XVII, 2010, s. 335–348.

nakonec – a vlastně nevyhnutelně – dostalo do projevů nejvyšších komunistických straníků⁴⁹¹ a ideologicky podbarvených sociologických rozborů.⁴⁹² A satirický časopis *Dikobraz* situaci pointoval aforismem s názvem *Povzbuzení revizním orgánům: „Do vaší činnosti vlejeme trochu vzpruhy: nekradou všichni, jenom každý druhý.“*⁴⁹³

Jak už ve druhé polovině sedmdesátých let upozornil sovětsko-americký ekonom Aron Katsenelinboigen, není v případě ekonomik sovětského typu snadné vytyčit striktní hranici mezi oficiálními a neoficiálními ekonomickými aktivitami. Vedle výslovně kriminálního „černého“ trhu zde totiž existoval vějíř jednání a strategií, nad nimiž stát takřikajíc „přivíral oči“ – strategií, jež nelze jednoznačně označit za protisystémové. Povahu či „odstín“ trhu, na němž šlo získat danou věc či službu, ovlivňoval jak druh a původ předmětu transakce, tak forma její následné realizace. Na legální straně spektra Katsenelinboigen identifikoval „rudou“ ekonomiku, kde státní obchody prodávaly za státem určené ceny, ale stejně tak trhy „ružové“ či „bílé“, kde ceny – kupříkladu při prodeji z druhé ruky – výrazně ovlivňovaly nabídka a poptávka. Na straně opačné koexistovaly organizovaný „černý“ a neorganizovaný „hnědý“ trh jako místo oběhu zboží získaného a následně přeprodávaného protiprávně či jen pololegálně.

Zatímco stát potíral tyto transakce, výrazně benevolentnější byl u „šedé“ ekonomiky. V soukromé sféře sem spadal obchod legálně získaným zbožím, jenž ovšem probíhal mimo zorné pole státu a jeho kontrolních mechanismů a který zpravidla doprovázelo obcházení složitých administrativních opatření či přísných daňových zákonů. Naopak ve výrobní sféře Katsenelinboigen za „šedé“ označil situace, kdy se k zajištění produkce daného podniku, k získání nezbytných materiálů či nástrojů a potažmo i ke zdárnému plnění plánu ukazyvaly být nezbytnými různé neformální kroky, často na hraně legality.⁴⁹⁴ Důslednost, s níž stát potíral jednotlivé „barevné“ trhy, kolísala v čase, jelikož – jak deset let po pádu reálného socialismu připomněla socioložka Olga Šmídová – „[p]rivátní, neformální sféra musela být (...) tolerována, aby socialismus nebyl neúspěšný. Formální a neformální ekonomika, instituce a kvazi-instituce nejsou v tomto pohledu ani tak striktně oddělenými sférami, jsou spíše určitými stránkami týchž vztahů a strategií.“⁴⁹⁵ Bujení polooficiálního trhu ovšem zároveň prohlubovalo nerovnosti a nespokojenost. Když „rudá“ příliš „zešedla“, legitimita státní moci slábla.⁴⁹⁶ Jak v roce 1989 volal maďarský ekonom János Kornai, „dosud bylo menším zlem, když část byrokratických omezení soukromého sektoru nebyla alespoň vynucována, to jest

⁴⁹¹ Srov. Gustav Husák, *Výbor z projevů a statí 1969–1981 I*, Praha 1982, s. 618.

⁴⁹² Jindřich Filipec – Blanka Filipcová, *Socialistický způsob života – skutečnost i program*, Praha 1980, s. 133. — Systémové důvody nerovnováhy mezi přáními spotřebitelů a možnostmi reálně socialistické ekonomiky nechávala oficiální československá satira stranou. Nicméně obecný rozpor mezi příslibem socialistického životního slohu a skřípající každodenní realitou na stránky *Dikobrazu* přece jen proniknal (srov. Jiří Daniel, Postavme si vyšší cíle, *Dikobraz* XLIV, 1988). V tomto kontextu připomeňme konstatování polského sociologa Stefana Nowaka o tom, že „[s]ocialismus, který lidé vidí, je srovnáván se socialismem, který by rádi viděli a o jehož správnosti byli přesvědčováni: rozpor mezi realitou a standardem vyvolává silné záporné úsudky“. Stefan Nowak, System wartości społeczeństwa polskiego, *Studia socjologiczne* 1979, č. 4(75), s. 155–173.

⁴⁹³ Ivan Šeiner, Povzbuzení revizním orgánům, *Dikobraz* XLIV, 20. 4. 1988, č. 2228, s. [16].

⁴⁹⁴ A[ron] Katsenelinboigen, Coloured Markets in the Soviet Union, *Soviet Studies* XXIX, 1977, no. 1, s. 62–85.

⁴⁹⁵ Olga Šmídová, Co vyprávějí naše byty, in: Zdeněk Konopásek (ed.), *Otevřená minulost: autobiografická sociologie státního socialismu*, Praha 1999, s. 171–204, zde s. 199.

⁴⁹⁶ Adam Havlík, Od pouliční šmeliny ke „strýčkům ze Západu“: černý trh pozdního socialismu v česko-německém kontextu, *Soudobé dějiny* XXI, 2014, s. 340–363.

*pokud se stát smířoval s tím, že tyto činnosti nebyly černé, nýbrž šedé. Nyní nastal čas, aby se staly jednoznačně bílé.*⁴⁹⁷

Kornaiův pojem „nedostatková ekonomika“⁴⁹⁸ se v československém ekonomickém myšlení objevoval už v osmdesátých letech. Ke konci dekády *Rudé právo* informovalo, že „ekonomové skutečně hodnotí naši ekonomiku jako nerovnovážnou, nedostatkovou“. Převís poptávky nad nabídkou deformoval nejen soukromou spotřebu, ale i makroekonomický oběh, „množství investic, požadavků na suroviny, strojní vybavení atd.“⁴⁹⁹ Vedlo to ke vzniku tzv. trhu dodavatele, kde se výrobce nedostatkového zboží ocital v jakémsi kvazimonopolním postavení,⁵⁰⁰ zatímco spotřebitelé zažívali „bezmocnou odkázanost na prodávajícího“.⁵⁰¹

Pestrobarevná škála ekonomických vztahů ovlivňovala také komplexní bytovou a investiční výstavbu. Už v roce 1968 si architekt Otakar Nový postěžoval: „(...) *děláme to, co bychom neměli dělat. Sháníme. Tak jako naše ženy shánějí často úzkoprofilové zboží, jako česnek, či deštníky, sháníme my dodavatele materiálů, speciálních zařízení a prací, které by ulehčily život lidem, pro které navrhujeme stavby a zlepšily jejich vzhled a trvanlivost. V tom směru závidíme bohužel našim kolegům na Západě. (...) Stará monopolní ekonomická soustava vydala také architektky na pospas výrobcům. Nenabízí žádný výběr vzorků materiálů, zařízení, varianty konstrukcí. Když nechceš, sežeň si, architektke, dodavatele sám.*“⁵⁰² Během onoho shánění, během domlouvání barterových obchodů mezi jednotlivými podniky, ostatně podobně jako při tvorbě a dohánění samotného hospodářského plánu, byly podstatnými konexe a vlivy. Tento mechanismus, jež Katsenelinboigen zahrnul do zmíněné „šedé“ ekonomiky, chtěl nechtěl akceptovali „funkcionáři na všech úrovních hierarchie, kromě úrovně nejvyšší“.⁵⁰³ Instituce z prostředka státní administrativy – v československém případě zejména rezortní generální ředitelství a tzv. výrobně-hospodářské jednotky – nebyly totiž „nezaujatými ‚předavači‘ příkazů a přidělů přicházejících shora, natož zástupci a obhájci zájmů centra“. Spíše si hlídaly zájmy „podřízených ekonomických jednotek, protože zodpovídají za jejich činnost“.⁵⁰⁴ Jak konstatoval polský historik Dariusz Jarosz, „ve fázi vytváření plánu bytových investic, rozhodování o jejich umístění a stanovování kvantitativních ukazatelů, docházelo ke svébytnému ‚nabídkovému řízení‘ jak mezi jednotlivými ministerstvy na centrální úrovni, tak na nižších úrovních rozhodování“, během něhož nezanedbatelnou roli hrály právě neformální kontakty a vzájemné kolegiální závazky.⁵⁰⁵

V průběhu osmdesátých let se soukolí ekonomiky stále více zadržovalo. Sílily „úplatkářství mezi podniky, spekulace s nadnormativními zásobami nedostatkových náhradních dílů atd.“⁵⁰⁶ Řada výrobců nezanedbatelnou část své produkce radši dodávala na

⁴⁹⁷ János Kornai, *Cesta ke svobodné ekonomice: (vášnivý pamflet ve věci ekonomického přechodu)*, přel. Tomáš Tepper, Praha 1990, s. 25. (Kniha v maďarštině vyšla v roce 1989.)

⁴⁹⁸ János Kornai, *Economics of shortage*, Amsterdam 1980.

⁴⁹⁹ Václav Marek, Co s ekonomickou nerovnováhou?, *Rudé právo* LXIX/LXX, 12. 8. 1989, č. 189, s. 3.

⁵⁰⁰ Jiří Kabele, *Z kapitalismu do socialismu a zpět*, Praha 2005, s. 324.

⁵⁰¹ Kornai, *Cesta ke svobodné...*, op. cit., s. 130.

⁵⁰² Otakar Nový, Slovo hostům, in: *Obrana architektury 48‘68: KPÚ 20*, (kat. výst.), Praha 1968, nestr.

⁵⁰³ Katsenelinboigen, *Coloured Markets...*, op. cit.

⁵⁰⁴ Ewa Balcerowicz, *Przetarg planistyczny: mechanizm i skutki społeczno-gospodarcze*, Warszawa 1990, s. 115, cit. z: Dariusz Jarosz, *Mieszkanie się należy...: studium z peerelowskich praktyk społecznych*, Warszawa 2010, s. 370.

⁵⁰⁵ Jarosz, *Mieszkanie się należy...*, op. cit., s. 370.

⁵⁰⁶ Jan Beran, Minulost, přítomnost a budoucnost kriminologického myšlení, *Československá kriminalistika* XX, 1989, č. 1, s. 57–65, zde s. 62. (V článku uvedené afiliaci autora byla Vysoká škola SNB Praha.)

bezsmulvní bázi.⁵⁰⁷ Pŕijetím zákona o státním podniku, jenž částečně potlačoval vertikální mechanismy řízení ekonomiky a jenž zodpovědnost za rentabilitu firmy přenášel na její management, se dosavadní stabilní „našedlý“ systém paradoxně ještě více utužil.⁵⁰⁸ Ve vnitrostranických informacích z roku 1989 se dočteme: „*Nadále jsou značné potíže s nákupem materiálu potřebného pro dokončení bytové výstavby (vestaveného nábytku, rozvaděčů, bytových armatur, elektromontážních součástek). Okresní a místní stavební podniky mají nedostatek základního stavebního materiálu (cementu, cihel) pro realizaci služeb obyvatelstvu. (...) Řada stranických organizací kritizuje zneužívání monopolního postavení některými výrobci. Spočívá ve snaze získat devizové prostředky vývozem bez ohledu na neuspokojení potřeb tuzemských výrobců. Například na členské schůzi ZO KSČ Severočeská konstruktiva 08 Teplice (Severočeský kraj) se kritizovalo, že v důsledku takového postupu musí kupovat za valuty v Rakousku výtokové baterie vyráběné ve Slovenské (sic!) armaturce Myjava.*“⁵⁰⁹ Ve snaze navrátit rovnováhu stavebního sektoru a potlačit systémový převis poptávky nad nabídkou se druhá polovina osmdesátých let nesla ve znamení škrťů: jelikož aberace ve financování investiční výstavby vedly k tzv. nadměrné rozestavěnosti (vyplácelo se spíše „zahajování nežli dokončování staveb“⁵¹⁰), stranické vedení rozhodlo, že se nové stavby zahajovat nebudou, „s výjimkou ekologických, komplexní bytové výstavby a těch, jejichž přerušeni by způsobilo značné národohospodářské škody“.⁵¹¹ Už dříve, pro roky 1987–1988, strana požadovala „snížit rozsah zahajování staveb o 15–20 % (...) a nepřipustit zahajování těch, které neodpovídají potřebám efektivního rozvoje ekonomiky a postupným strukturálním změnám“.⁵¹²

Improvizovali tedy stavebníci rodinných domků, majitelé chat a chalup, a patrně také architekti, vedoucí projekčních kanceláří a stavebních podniků, zapojení do vyjednávání s investory a dodavateli. Jak dokazují nedávné případové studie výstavby rodinných domů, uskutečnění stavebního záměru záviselo z velké části na vlivech, známostech, konexích – tedy na sociálním kapitálu.⁵¹³ Nevýkonnost a nepružnost oficiálních struktur vedla na sklonku tzv. reálného socialismu k bujení svébytné kultury služeb a *protislužeb*, ke vzniku neformálních skupin osob spojených vzájemnými hospodářskými závazky.⁵¹⁴ Tyto skupiny – či sociologickým pojmem řečeno rodiny – se rozpínaly přes vícero generací, šly naskrz

⁵⁰⁷ Václav Čermák, Nedostatkové zboží a odpovědnost: diskuse k návrhu zákona o státním podniku, *Tribuna* XIX, 26. 8. 1987, č. 34, s. 18. (V článku uvedenou afiliaci autora byla Státní plánovací komise.)

⁵⁰⁸ V období nástupu perestrojky v Československu začala mainstreamová média tento jev – ve shodě s nastolenou politickou linií – rozsáhle kritizovat. Srov. např. satirickou ilustraci od Jaroslava Popa, *Nové myšlení, staré známosti* – a přečkáme i tuhle etapu, *Dikobraz* XLIV, 1988.

⁵⁰⁹ *Vnitrostranické informace ÚV KSČ 1979–1989*, rok 1989, č. 085, s. 7, dejinyksc.usd.cas.cz, vyhledáno 16. 7. 2021.

⁵¹⁰ Zdeněk Šrein – Ladislav Chrudina – Mojmír Maršák, *Investiční výstavba a vědeckotechnický rozvoj v přestavbě hospodářského mechanismu: určeno pro stud. fak. národohosp.*, Praha 1989, s. 35.

⁵¹¹ O činnosti komunistické strany Československa po 12. zasedání ústředního výboru KSČ a jejich dalších úkolech: Zpráva předsednictva ÚV KSČ přednesena generálním tajemníkem ÚV KSČ soudruhem Milošem Jakešem dne 30. března 1989, in: *KSČ. ÚV. Zasedání (1989: Praha). 13. zasedání ústředního výboru Komunistické strany Československa: Praha 30.–31. 3. 1989: o činnosti KSČ po 12. zasedání ÚV KSČ a jejich dalších úkolech: o úkolech čs. školství v podmínkách přestavby*, Praha 1989, s. 11–34, zde s. 19.

⁵¹² Karel Löbl – Ladislav Říha, *Vědeckotechnický pokrok a intenzifikace*, Praha 1988, s. 302.

⁵¹³ Tomáš Hoření Samec – Ivana Balgová – Barbora Vacková, Svěpomocné bydlení v době pozdního státního socialismu: responsabilizace, ideologie a beton, *Studia Ethnologica Pragensia* 2020, č. 1, s. 58–77.

⁵¹⁴ V kontextu Polska srov. Janine R. Wedel, *The private Poland: an anthropological look at everyday life*, New York – Oxford 1986.

politickým světonázorem, zahrnovaly nejen příbuzné, ale také různě spřízněné osoby. Přístup k těm správným úředníkům, těm správným manažerům státních podniků a výrobních družstev či konečně k těm správným prodejcům mnohdy záležel na existenci sítí: rodinných, profesních, rodáckých, sousedských či spolkových.⁵¹⁵ Konexe se vyplácely nejen stavitelům rodinných domků, ale také čekatelům na státní či podnikový byt, a to vzhledem k existenci „skrytých, neoficiálních pořadníků“ a „neformálně rozdělovaných fondů“.⁵¹⁶ Když ekonomka Vlasta Štěpová a socioložka Růžena Komárková zkoumaly na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let zařízení sídlištních bytů v Praze-Bohnicích, na hradeckém sídlišti Na Plachtě a rodinných domků v okrese Ústí nad Orlicí, pozastavily se u rozdílů v bydlení u introvertů a extrovertů: „*U introvertů byl sice byt prvořadou záležitostí, ale chyběla jim i ta nejmenší schopnost pro navázání společenských kontaktů, potřebných k získání jiného než běžně dostupného nábytku.*“⁵¹⁷ Socialistický klientelismus měl přitom dvojí tvář – na jedné straně vedl k pěstování stávajících sociálních sítí a k trpělivému spřádání nových, na straně druhé ovšem ústil v tzv. amorální familismus, tedy desintegraci pomyslné tkáně společnosti. Boj o omezené zásoby zde posiloval dvojí etiku – v závislosti na tom, zda dotyčný patřil do okruhu „našich“, či „cizích“.⁵¹⁸ Klientelistické mikrostruktury nejenže pasivně setrvaly ve státě vytvořených makrostrukturách, ale také je do jisté míry ovlivňovaly, posilovaly či oslabovaly. Jak popisoval sociolog Ivo Možný: „*Celá státní síť obchodů a služeb může být z hlediska rodin nazírána jako ekonomická báze pro autonomii rodin v ní hospodařících. Vedle zisků anebo ztrát, které z této sítě má stát, jemuž samozřejmě patří, jsou z této sítě odčerpávány zisky rodinné, spočívající v možnosti poskytnout protislužbu, dát přednost v pořadí, obstarat nedostatkové zboží. (...) To jsou zisky bezpečnosti. Ale jsou tu často i zisky peněžní – z předražování, šizení, rozkrádání, úplatků. (...) Je to svým způsobem ideální uspořádání. Mnoho rodin tak dosáhlo skutečné spokojenosti, a to nejenom ty, které takto podnikají (...), ale i ty, které ‚podnikají‘ s jejich podnikavostí: poskytují ochranu, schvalují obsazování pozic, zachraňují v maléřech se zákonem. (...) Rodiny odebírají čistý zisk, veškerou režií nese stát. I ztráty. A chudne. Platí otop, elektřinu i nájem, rodiny podnikají. A bohatnou.*“⁵¹⁹

Už zmíněné přesouvání těch úkolů na občany, které v deklarativní rovině stále zůstávaly závazkem státu – což sociologie označuje pojmem *responsibilizace*⁵²⁰ –, charakterizovalo nejen rodinnou výstavbu. Flikování systému prostřednictvím různých kvazidobrovolných hnutí a akcí zasahovalo i do architektury s velkým „A“. „*Stranické organizace ve stavebnictví,*“ dočteme se v jedné z vnitrostranických informací z roku 1980, „*se zabývaly plněním úkolů na rozhodujících stavbách, komplexní bytovou výstavbou ve zbývajících měsících letošního roku. Například v ZO KSS Pozemní stavby Bratislava byl zdůrazněn*

⁵¹⁵ Ivo Možný, *Moderní rodina: mýty a skutečnosti*, Brno 1990, s. 27.

⁵¹⁶ Jarosz, *Mieszkanie się należy...*, op. cit., s. 365.

⁵¹⁷ Vlasta Štěpová – Růžena Komárková, *Člověk v bytě: metody a výsledky výzkumu bydlení*, Praha 1981, s. 79.

⁵¹⁸ Elżbieta Tarkowska – Jacek Tarkowski, „Amoralny familizm“, czyli o dezintegracji społecznej w Polsce lat osiemdziesiątych, *Kultura i Społeczeństwo* LX, 2016, č. 4, s. 7–28. — K této otázce v kontextu obytné výstavby a bytové politiky v Polské lidové republice srov. také Jarosz, *Mieszkanie się należy...*, op. cit., passim.

⁵¹⁹ Ivo Možný, *Proč tak snadno: některé rodinné důvody sametové revoluce: sociologický esej*, Praha 1991, s. 19.

⁵²⁰ Hoření Samec – Balgová – Vacková, *Svépomocné bydlení...*, op. cit.

požadavek zrychlení montážních prací, provedení omítek a komplexnějšího dokončování staveb. K tomu byly svolány aktivity BSP, zaktivizováno hnutí Reflektoru mladých a ZENIT a přijatá opatření, aby se na stavbách pracovalo v prodloužených směnách.⁵²¹ Jakým způsobem hnutí ZENIT, založené roku 1971 v rámci SSM jako organizace zaměřená na zájmovou, zlepšovatelenskou a vynálezcovskou činnost a vědeckotechnickou tvořivost, mělo přesně zlepšit provedení omítek v Bratislavě, zpráva nevysvětluje.⁵²²

V rámci populární akce Z, kdy obyvatelé svépomocí a ve svém volném čase suplovali nedostatek pracovních kapacit ve stavebnictví, vzniklo překvapivě velké množství objektů různého účelu, velikosti a architektonické kvality. Tato aktivizace jednotlivců, výhodná jak z pohledu makroekonomické bilance, tak často i individuálních zájmů zúčastněných, však v některých případech sklidila kritiku expertů.⁵²³ Jeden ze snad nejvýmluvnějších příkladů záplatování systému popisuje už citovaný Josef Šnejdar, tehdejší ředitel rekonstrukce Národního divadla a dostavby jeho okolí. Úklid objektu před přejímkou zajišťovali dobrovolníci svolaní prostřednictvím sdělovacích prostředků. „*Heslo Národ sobě neztratilo ani po stech letech na své aktuálnosti, jen forma byla jiná, místo peněžních sbírek přijížděli každou sobotu po dohodě s naší sekretářkou autobusy brigádníků z celé republiky, brali do rukou hadry, košťata, vědra a čisticí prostředky a pod dohledem našich mistrů poctivě a důkladně čistili a uklízeli přidělené prostory.*“⁵²⁴

Pokud reálný socialismus nevytvářel jen pasivní vrstvu *homines sovietici*, ale chtě nechtě vedl k *responsibilizaci* svých občanů, je myslím zajímavé pozastavit se u dvou aspektů. Prvním je jakási vratkost oné *responsibilizace*. Připomeňme jen, že jako klasický příklad šedého trhu Aron Katsenelinboigen uvedl mj. opravy bytového fondu – zatímco následkem nízkého nájemného neustále scházely státu prostředky na údržbu bytů, a i u banálních zásahů se čekací lhůty neúměrně prodlužovaly, mnozí uživatelé byli nuceni opravy provádět ve vlastní režii. Zároveň, jak deset let po pádu reálného socialismu komentovala Olga Šmídová: „*(...) apropiace státních bytů rodinami se (...) projevuje často relativně velkými vlastními investicemi práce, času, umu a peněz do bytu, které jim de facto (de jure) nepatří. Jsou to nezřídka investice s nejistou (formálně nezaručenou) vratností, ale nakonec přece jen nějak vratné na neformálním trhu s byty. Fakt, že lidé masově investovali nemálo do nájemních bytů, jakkoli měli i jiné motivace než zlepšit vlastní standard bydlení, vypovídá dost o subjektivní rovině apropiace, o tom, že rodiny vnímaly nájemné byty skutečně jako bytostně své a jako s takovými s nimi dosud zacházejí.*“⁵²⁵

Tyto mlčky tolerované sociální praktiky, kde jedinci či podniky nezřídka využívaly „*nejednoznačnosti řady institucí ve svůj prospěch,*“⁵²⁶ se ovšem mohly snadno obrátit proti jedincům či podnikům. Dobře to ilustruje kauza příprav na regeneraci pražské lokality Jánský vršek, které se táhly prakticky po celá osmdesátá léta. Plánované trvalé vystěhování obyvatel všech 767 bytů do náhradních jednotek na sídlištích zdůvodňoval místopředseda Obvodního

⁵²¹ Vnitrostranická informace ÚV KSČ 1979–1989, rok 1980, č. 28, s. 8, dejinyksc.usd.cas.cz, vyhledáno 16. 7. 2021.

⁵²² Název ZENIT byl akronymem pro Zručnost Elán Náročnost Iniciativa Tvořivost. Hnutí pořádalo mj. zlepšovatelenskou soutěž a okresní, krajské a celostátní výstavy.

⁵²³ Redakce, Stavby akce „Z“, *Architektura ČSR XLIV*, 1985, s. 107–110.

⁵²⁴ Šnejdar, *Bůh, osud...*, op. cit., s. 310.

⁵²⁵ Šmídová, *Co vyprávějí...*, op. cit., s. 187.

⁵²⁶ *Ibidem*, s. 172.

národního výboru v Praze 1 Karel Fronk nedostatkem stavebních kapacit, které by umožnily postupnou revitalizaci za běžného provozu.⁵²⁷ Podnikavci, kteří se provyměňovali k bytu na Malé Straně a následně investovali do jeho rekonstrukce, se dozvídali, že „v žádném případě (...) podle zákona nemají při zrušení užívacího práva nárok na finanční vyrovnání. Jestliže provedli opravy ‚na černo‘, šli vědomě do rizik. Jestliže uzavřeli dohodu s OPBH o opravách bytu na vlastní náklady, podepsali také formulku, že vytvořené hodnoty zůstávají v majetku OPBH.“⁵²⁸ Tentýž stát – který mlčky profitoval z individuální iniciativy obyvatel – dokázal ze dne na den výsledky této iniciativy takřkajíc smést ze stolu. Marně teoretik architektury Petr Kratochvíl volal po vytvoření mechanismů, které by při hodnocení nutností revitalizace zohlednily reálný stav bytů dané lokality a „samočinné“ zvýšení jejich standardů, časté zejména „při generační výměně uživatele“. „Podpora těchto samočinných procesů by přinesla významné celospolečenské úspory; naopak vidiny, že čtvrť projde modernizací spojenou s vystěhováním, okamžitě utlumí jakoukoliv iniciativu. Jednostranná orientace pouze na onu ‚velkorysou‘, ‚státní‘ modernizaci by byla velkou chybou,“ psal Kratochvíl těsně před listopadem 1989.⁵²⁹

Ve stejně nejistém postavení se ocitali také experti. Zmíněný Karel Fronk upozorňoval, že „[s]ociologický průzkum [v lokalitě Jánského vršku] jsme v roce 1980 uskutečnili, aniž byly známy další nutné návaznosti. Byla to ‚čistá věda‘, kterou později, bohužel, realita poněkud zaskočila. Je to samozřejmě chyba, v té době však opravdu chyběly reprezentativní znalosti o fyzickém stavu celé oblasti. (...) Ted’ probíhá nové sociologické šetření. Jeho výsledky budou sice použity jako významné hledisko pro další postup, limity však samy od sebe nezmizí.“ Více prostořeký byl vedoucí realizačního střediska investora Stanislav Veselý: „Víte, tyhle diskuse jsou sice poučné, ale v konkrétní situaci nemají velký smysl. My jako investor zpracováváme na každou stavbu projektový úkol, jehož součástí je i ‚soubor sociálně politických a technicko-organizačních opatření‘. Dům po domu přehled o bytovém fondu, současný stav, návrh realizace, termíny kompletního vyklizení a termíny prací. Jistě – ‚hrajeme si‘ na sociální průzkumy, zajímáme se o to, co si lidé přejí. Ale k čemu mi to je, když předem vím, že nejsme schopni uspokojit jejich požadavky ani z desetiny?“⁵³⁰

Druhým aspektem *responsibilizace*, jenž si zaslouží bližší pohled, jsou její praktické dopady do postaveného prostředí. V úvodu tohoto textu zmíněný Martin Ahrends psal o občanech NDR: „Všichni jsou nezávislími podnikateli: bez živnostenských listů, bez kapitálu, bez obchodů, bez náradí atd. Pohání je však nevyčerpatelná poptávka. Jejich závazkem je zajistit to, čeho je zoufale třeba, ale co stát nemůže poskytnout: krásné věci.“⁵³¹ Nekonečná improvizace při shánění či kutilském vyrábění nezbytného měla v sobě, jak – zdá se – dokazují nedávné sociologické studie, jakousi *prozumentskou* povahu.⁵³² Ono shánění, zařizování, obstarávání a získávání vedlo ovšem často – a zde se ukazují meze improvizace – ke zcela průměrným výsledkům. Jako by se improvizace stávala hodnotou samou o sobě a

⁵²⁷ Jiří Fleyberk, Vršek (ledovce?) zvaný Jánský, *Květy*, 15. 6. 1989, č. 25, s. 20–23.

⁵²⁸ Ibidem. (Vyjádření místopředsedy Obvodního národního výboru v Praze 1 Karla Fronka.)

⁵²⁹ Petr Kratochvíl, Komentář k návrhu sociálněpolitických a technicko-organizačních opatření modernizace bytového fondu, *Architekt* 1990, č. 9, s. 4–5.

⁵³⁰ Fleyberk, Vršek (ledovce?) zvaný..., op. cit.

⁵³¹ Martin Ahrends, *The great waiting...*, op. cit.

⁵³² Martin Hájek – Tomáš Samec, Discourses of Thrift and Consumer Reasonability in Czech State-Socialist Society, *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* LIII, 2017, s. 805–832.

schopnost věci *zařít* se stávala občas důležitější než výsledek onoho *zařizování*. Olga Šmídová upozorňovala, že se mnozí obyvatelé sídlišť snažili o jakousi „*kompensaci*“ prefabrikovaných bytů tak, že je představovali „*na interiéry co možná, ne-panelákové, klasické*“.⁵³³ Jenže ono odpanelakizování bylo mnohdy stejně stereotypní, jako byly samotné paneláky. Vlasta Štěpová a Růžena Komárková s překvapením vyzorovaly „*homogenitu až stereotypnost konkrétních představ a názorů na zařízení typického sídlištního bytu*“ a stejně tak uniformitu faktického vybavení zkoumaných obydlí. „*Nábytkové zařízení i použitý dekor jako by vyjadřovaly přání vyrovnat se, neprovokovat, neodlišovat se od vžitých norem,*“ konstatovaly autorky.⁵³⁴ Uživatelé bytů podrobených šetření přitom z více než čtyř pětín uváděli, že estetického účinku lze docílit především doplňky, a nikoliv volbou samotného nábytku, což výzkumnice vedlo k závěru, „*že jsou si respondenti více méně vědomi neoriginálnosti a fádnosti dostupného mobiliáře a chtějí svou osobnost uplatnit aspoň někde – ale bez velkého rizika, že příliš vybočí z řady*“.⁵³⁵ Výrobky z produkce družstev byly sice považovány za kvalitnější a atraktivnější, respondenti nicméně „*mají obavy příliš se odlišovat, vybočit z řady – a proto se na úrovni chování přikloní spíše k jinému druhu mobiliáře*“.⁵³⁶ Otázkou zůstává, nakolik se tato „*konformita a obava z odlišení*“⁵³⁷ projevila jen mezi uživateli panelových bytů, a nakolik byla také údělem architektů.

Jak už před více než dvěma dekádami upozorňoval historik Stefan Wolle ve své studii věnované dějinám Německé demokratické republiky, „*[n]epovedlo se dosud vyplnit obrovskou mezeru mezi komplexitou individuální životní zkušenosti a fragmentárními akademickými výzkumy. (...) Úkolem historických věd je opět sloučit rozcházející se perspektivy a sestavit obraz celku.*“⁵³⁸ Pohled na *improvizátory*, zdá se, představuje jednu z cest vedoucích k tomuto cíli. Umožňuje sestavit obraz, v němž se dějiny vrcholné kultury, vysoké politiky a ideologických deklamací budou doplňovat s dějinami všedního dne. Umožňuje sestavit obraz režimu stejně opresivního jako zároveň v mnoha ohledech překvapivě bezradného. Bezradného občas natolik, že si lidé museli poradit sami.

[Text vznikl jako výstup projektu Architektura osmdesátých let v České republice – Osobitost, identita a paralelní úvahy na pozadí normalizace (DG18P02OVV013) v programu aplikovaného výzkumu a vývoje Ministerstva kultury České republiky Národní a kulturní identita – NAKI II (hl. řeš. Petr Vorlík).]

⁵³³ Šmídová, *Co vyprávějí...*, op. cit., s. 197.

⁵³⁴ Štěpová – Komárková, *Člověk v bytě...*, op. cit., s. 55–56.

⁵³⁵ *Ibidem*, s. 60.

⁵³⁶ *Ibidem*, s. 74–75.

⁵³⁷ *Ibidem*, s. 76.

⁵³⁸ Stefan Wolle, *Die heile Welt der Diktatur: Alltag und Herrschaft in der DDR 1971–1989*, Berlin 1998.

(Použil jsem polské vydání: Stefan Wolle, *Wspaniały świat dyktatury: codzienność i władza w NRD 1971–1989*, přel. Elżbieta Kaźmierczak – Witold Leder, Warszawa 2003, s. 19.)

Výběrová bibliografie

- Karel Hannauer, *Sociologia architektúry I*, Bratislava 1949.
- Wanda Litterer, *Nowe osiedla mieszkaniowe i ich mieszkańcy*, Warszawa 1952.
- Hellmuth Hempel, Untersuchungen über die Wohnwünsche unserer Bevölkerung, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Technischen Hochschule Dresden III*, 1953/54, č. 1, s. 39–50.
- Karel Kopp et. al., *Jak si přeji bydlet naši pracující: výsledky a rozbor dotazníkové ankety*, Praha 1954.
- Lennart Holm, *Familj och bostad: en redovisning av fem fältstudier i moderna svenska familjebostäder 1951–1954*, Stockholm 1955.
- Karel Kopp et. al., *Typové byty a jejich obyvatelé: výsledky a rozbor dotazníkové ankety*, Praha 1956.
- Leopold Rosenmayr, Wohnverhältnisse und Nachbarschaftbeziehungen: eine soziologische Untersuchung städtischen Lebens, in: ...*wohnen in Wien: Ergebnisse und Folgerungen aus einer Untersuchung von Wiener Wohnverhältnissen, Wohnwünschen und städtischer Umwelt*, „Der Aufbau“, Monographie 8, Wien 1956, s. 37–91.
- Aleksander Matejko, Socjologiczne aspekty budownictwa mieszkaniowego: przegląd problematyki i badań, *Przegląd Socjologiczny XII*, 1958, s. 72–122.
- Paul Chombart de Lauwe et al., *Famille et habitation: 1. Sciences humaines et conceptions de l'habitation*, [Paris] 1959.
- Paul Chombart de Lauwe et al., *Famille et habitation: 2. Un essai d'observation expérimentale*, [Paris] 1960.
- Eva Librová – Jaroslav Klofáč – Karel Brix, *Jak bydlet: zkušenosti z průzkumu nových sídlišť*, Praha 1961.
- Jiří Musil – Hana Poláčková, *První celostátní diskuse o bydlení*, Praha 1962.
- Libuše Macková – Jiří Musil, *Průzkum požadavků na řešení výškových obytných domů*, Praha 1964.
- Carin Boalt, Soziologische Untersuchungen über Wohnverhältnisse in Schweden, *Zeitschrift für Präventivmedizin XI*, 1966 s. 545–568.
- Radovan Richta et al., *Civilizace na rozcestí: společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*, Praha 1966.
- Wanda Czezerda, Rola standardu i preferencji indywidualnych w systemie gospodarki mieszkaniowej, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny XXVIII*, 1966, č. 1, s. 267–284.
- Bohdan Jałowiecki, *Osiedle i miasto: studium socjologiczno-urbanistyczne jednostek mieszkaniowych Wrocławia*, Warszawa 1968.
- Herbert J. Gans, Planning for people not buildings, *Environment and Planning I*, 1969, s. 33–46.
- Alan Lipman, The architectural belief system and social behaviour, *The British Journal of Sociology XX*, June 1969, č. 2, s. 190–204.
- Jiří Musil, *Sociologie bydlení*, Praha 1971.
- Jane Jacobs, *Smrt a život amerických velkoměst*, Praha 1975.
- Alan Lipman, Professional ideology: the architectural notion of ‘user requirements’, *Journal of Architectural Research V*, August 1976, č. 2, s. 12–27.

- V[ladimír] Hepner – H[ana] Kasalová, *Postoje české veřejnosti ke kulturním památkám a památkové péči*, Praha 1976.
- Jiří Ševčík – Ivana Bendová – Jan Benda, *Obraz města Mostu, Architektúra a urbanizmus XII*, 1978, č. 3, s. 165–178.
- Vlasta Štěpová – Růžena Komárková, *Člověk v bytě: metody a výsledky výzkumu bydlení*, Praha 1981.
- Ewa Kaltenberg-Kwiatkowska (ed.), *Mieszkanie: analiza socjologiczna*, Warszawa 1982.
- Jiří Musil et. al., *Lidé a sídliště*, Praha 1985.
- Jiří Ševčík, *Obraz města a čtvrti Vinohrad: (příspěvek k urbanistickému a architektonickému vývoji)*, *Documenta Pragensia V*, 1985, č. 1, s. 60–75.
- Małgorzata Bartnicka, *Wyobrażenia przestrzeni miejskiej Warszawy: studium geografii percepcji, Dokumentacja Geograficzna, z. 2*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1989.
- Alena Novotná-Galardová – Petr Kratochvíl (edd.), *Praha: budoucnost historického města*, Praha – La Tour-d'Aigues 1992.
- Eliška Součková, *Město dělají lidé: sociologický pohled na regeneraci památkových rezervací a zón*, Praha 1994.
- Adrian Forty, User, in: Idem, *Words and buildings: a vocabulary of modern architecture*, London 2000, s. 312–315.
- Christine Hannemann, *Die Platte: Industrialisierter Wohnungsbau in der DDR*, Berlin 2005.
- Jiří Musil, *Jak se formovala sociologie bydlení*, *Sociologický časopis XLI*, 2005, s. 207–225.
- Anna Rębowska, *Elementy socjologii przestrzeni w badaniach empirycznych*, Kraków 2009.
- David Kuchenbuch, *Geordnete Gemeinschaft, Architekten als Sozialingenieure: Deutschland und Schweden im 20. Jahrhundert*, Bielefeld 2010.
- Kenny Cupers, *The social project: housing postwar France*, Minneapolis 2014.
- Rostislav Švácha, *Amatérská interpretace architektury: solitéry a sídliště v českém denním tisku: 1868–1989*, *Architektúra & urbanizmus XLIX*, 2015, č. 1–2, s. 7–25.
- Paul Corner (ed.), *Popular opinion in totalitarian regimes*, Oxford 2017,
- Lucie Skřivánková – Rostislav Švácha – Martina Koukalová – Eva Novotná (edd.), *Paneláci 2: historie sídlišť v českých zemích 1945–1989: kritický katalog k výstavě Bydliště: panelové sídliště: plány, realizace, bydlení 1945–1989*, Praha 2017.
- Dita Dvořáková – Hubert Guzik – Jan Zikmund, *Architektura v přerodu: 1945–1948, 1989–1992*, Praha 2019.
- Michal Kopeček (ed.), *Architekti dlouhé změny: expertní kořeny postsocialismu v Československu*, Praha 2019.
- Vítězslav Sommer – Matěj Spurný – Jaromír Mrňka, *Řídit socialismus jako firmu: technokratické vládnutí v Československu, 1956–1989*, Praha 2019.